Літературно-Науковий

Вістник.

КНИЖКА VI. За червень 1902 року.

РІЧНИК V. ТОМ XVIII.

ЗМІСТ

шестої книжки за червень 1902 року.

	Стор.
Із поезий Павла Рябошапки:	
I. Нема братерства і II. Убогий син	189—190
Проїздом, Сергія Павленка	190—191
На сучасні мотиви Богдана Гайового:	
I. На спомин полтав. „кустарного“ з'їзду 1901 р.	191—192
II. Під завірюху...	182
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської (конець)	193—242
З минулого та пережитого. (Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини Данила Мордовця)	243—252
Візия стрічі, Катерини Гриневичевої	253—254
Весняний день, С. Грущенка	255—260
Розмова з привидом про початки азбуки, Анатоля Франса	261—266
Із оповідань А. Немоєвского:	
II. Тихим вечером	267—273
III. Проклятий	273—282
Із нїмецьких поетів, I—IV, П. Грабовського	283—284

В справі народного язика, Ів. Верхратського 96—125
Михайло П. Старицький, Ів. Франка (кон. буде) 126—138
Теорія і практика 139—142
Наукові листки: IV. Звідки взяла ся нафта? Ф. К. 143—147
Хроніка і бібліоґрафія 34—48

ІЗ ПОЕЗИЙ ПАВЛА РЯБОШАПКИ.

І. Нема братерства.

Тепер ми судим наших предків,
За триста, двісті прошлих літ,
А що ми скажемо правнукам,
Який то ми дамо одвіт!
То був зелізний час і люди:
Машинами трощили їх,
Колесами тягли з них жили,
Живих палили для утіх;
Вони страждали, умирали
За край і віру праотців...
Нема таких тепер між нами,
Величних, славних молодців.
У них була мета братерства,
І ради брата брат страждав;
В тяжкій неволі, в лютих муках
За брата брат тоді вмірав.
Нема тепер того нічого...
Ми все за гроші продамо,
А нам здаєть ся, що по людськи
Тепер на сьвітї живемо.
Тепер за золотом погоня,
Стальні гармати і мечі;
Колись були, як кажуть, прості,
Тепер — учені палачі.
І ріжуть, гублять ніби зьвірів,
Людий, що працею живуть,
Що виорали дику ниву
І тихо косять, мирно жнуть.
А ми ще судим наших предків,
За триста, двісті прошлих літ!
А щож ми скажемо правнукам,
Який то ми дамо одвіт
За сї кровавії росправи,
За се знущання над дітьми?...
Чи ми-ж не гірші оттих предків,
Котрих се судимо сами?
За що страждають бідні Бури,
За що жінки і дїти мруть,
За що ті мудрії Анґлійці
Мов зьвірів лютих бють і бють?
Кому і що вони зробили,
Що вже три роки ріжуть їх?
Ніхто, нїхто їх не рятує —
Чи се в двацятий вік — не гріх?!

ІІ. Убогий брат.

Серед шляху, ізігнувшись,
Лежить у свитинї;
Торба з боку і цїпочок,
Ноги босі, в глинї.
„Хто се такий валяєть ся
В ночи на дорозї?“
Хтось промовив. „Ну, тай спить ся
На шляху небозї!“

Хропе, ніби у подушках,
Певне йому снить ся
Хата тепла й люди добрі,
Чарка й паляниця.
Підійшли ми, подивились,
Хтось штовхнув ногою
І промовив: „Се пяниця“ —
Тай махнув рукою.

Другий каже: „Але шкода,
Замерзне людина;
Занесїмо в яку хату,
Се-ж пак не скотина“.
„Хай пропаде, ледащиця!“
Хтось сказав — не знаю...
А той ледве-ледве стогне:
„Я... я... умираю...“

ПРОЇЗДОМ.

Несеть ся поїзд скілько сили,
Минули стацій без кінця,
Були річки, лїси, могили,
А осьде й памятні місця...
За городом майдан, глини́ще,
Низенькі без дворів хатки,
Пере́їзд, вигін, кладови́ще,
Висока церква, вітряки,
Валок, шепшини кущ високий
В долині викохавсь під ним,
А далї степ іде широкий,
Козацькій волї побратим.
Херсонський вітер вередливий
Того куща не опалив,
І ріс він в за́тишку щасливий,
А я... слїзми його полив.
Під ним розмова про кохання
Вела ся щира і палка;
Була розмова та остання,
Сльозами вмитая, гірка.
У неї чоловік, дитина...
Кохання й щастя їх сьвяті,
Бо шлюб — цїла її провина,
Її помилка в почутї.
Ми розійшли ся, не побрались,
Житя щоб не розбити їм,
Бо ми однаково — кохались
І щастєм мучились своїм.
Давно поховане й забуте
В моїй душі воскресло знов,
І о́дгуком живим спочуте
Турбує серце, гріє кров.

Була весна. Посеред маю
В гуртї, де був і жарт і сьміх,
Ми йшли пустуючи до гаю,
І в-двох попередили всїх.
Ми в лїсї. Квітка в подарунок
При щебетанню солов'я,
Виразний погляд, поцїлунок
Без мови й слів... Не бачив я
Нїчого більш перед собою...
Надбігла дївчина одна,
За нею бігли всї юрбою...
І нас покликала вона...
А потім кріпость, сад — признання,
Бобринець, Кременчук, село...
То все тепер згадки́ кохання,
То все минуле, все було;
То вс́е не вернеть ся нїколи,
Зостало ся під тим кущем,
Щоб перейти в квітки з недолї
Та жити сонцем і дощем.
Квітки, квітки!... З тії шепшини
Балакавши ми рвали їх,
Вони-ж не прожили й години —
Умерли без віток своїх.

— — — — — — — —

Сидїли раз ми низче вала
На камені біля води
І чувши зближення біди,
Вона замислено сказала:
„Як двічі вмити ся в одні
Струмка бігучого водї —

Не можна так вернуть минуле,
Зробити камнем серце чуле!“
Той голос врізав ся менї,
Сї думки й досї памятні.
— — — — — — —
До справи нашого кохання
Такі прийшли ся порівняння.
— — — — — — —
Свисток — і поїзд зупинив ся.
Вокзал, нема її — не зна...
Згадалось давнє, засмутив ся,
Подумав: чи живе-ж вона?
Пригнїчений я сплющив очі
І в мрії образ воскресив...

„Ти змучена, темнїйша ночі,
Тебе нїхто не звеселив!
І чиста й щирая без краю
Твоя душа — не треба й раю;
В твоїх очах огонь сьвятий
І зáпал думок молодий.
Нема догани за тобою:
Ти непорочна, як весна!
І ти — вбивала ся за мною!
А я — забув! Та деж вона?!“
Дзвінок... кондуктор свиснув, прудко,
Що сили поїзд полетїв,
Підбіг я до віконця хутко
І все... ще раз переглядїв.

Вересень 1900 р.
Єлисаветград-Кишиньов.

Сергій Павленко.

НА СУЧАСНІ МОТИВИ.

I. На спомин полтавського „кустарного“ з'їзду 1901 р.

Ой наступає вечірня година,
Льокай вже став чай розливать...
Гей, там збирáлись чéснії „філи“ *)
Про народ співать.
Співали ріжно і на всїх мовах...
Ще й про народнїй „стиль“ будéм говорить!
Гей, а хто, братця, вкраїнство згадає,
Того будем бить!...
Ой ідé земляк, ой іде бідняк,
Та йдучи й питаєть ся:
„Чи не за вкраїнство чáсом „філи“ чéсні
Так розпинають ся?“
Ой як учули те „філи“ чесні,
Як ізлякають ся!
Один під стіл сховавсь, другий так замнявсь,
А третїй став лаять ся:
„Геть іди к бісу, превражий сину,
Відтїль, де „філи“ збирають ся!...“

*) »Філами« молодь українська зве тих земляків, що не вміють балакати українською мовою і взагалї боять ся виявити своє українство чим иньшим, опріч оковитої, сала та варенників...

Ой пішов земляк, ой пішов бідняк —
Гірко всьміхаєть ся:
„Гей не буде ніколи Вкраїнця із того,
Хто з „філами“ знаєть ся!...“ •

II. Під завірюху...

Гей на дворі завірюха,
Примерзають в „філів“ вуха;
Мерщій в хату ховають ся,
Лиш до дітий 'бзивають ся:
„Не виходьте, дітки, з хати,
Бо не будем рятувати!
Стережіть ся завірюхи,
А найбільш Вкраїнців духу,
Їм й житя лиш що під хуґу
Неньці нашій на наругу...
Ач, що стали виробляти:
По дворáх книжки пускати...
І по сéлах розпустили...
Жандарй вже приїздили...
От, гидкé, цьвілé насіння!
Чи таке-ж було коріння?
Хоч би й я? Прожив свій вік
Так, як чесний чоловік!...
Всї казали: „Він леґальний!“ —
А про те був лїберальний!...
Всяке можна робить дїло,
Треба тільки тихо, вміло!
Все й пошити можна, дітки,
Щоб не вгледїли лиш нйтки...
А найпаче голку гóстру...
Не побачили-б приróсту
Тих поганих протестантів!
Бо побільша арештантів —
Ото й вся буде вигода...
Дїлу спільному лиш шкода...
Он щось синє*) промайнуло,
Наче в двір наш завернуло?
Ой тїкаймо, дїти, з двору
В чужу хату за обору...
Там спокійно будем спати,
Можна иноді й співати —
Лиш нїкого не чіпати!
Спокійненько там лягайте:
Не гукне нїхто: „Вставайте!“
Тай що справдї вийде з тóго
Сепарáтизму гидкóго?
Аби було їсти й пити:
Всї-ж ми, всї космополїти!

Богдан Гайовий.

*) Російські жандари мають синю форму.

З Е М Л Я.

ОПОВІДАНЄ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ.

XXII.

Перед домом Івоніки поважний рух.

Люди чи не з трьох сел зібрали ся тут — жінки й чоловіки, а їхній півголосний шепіт здіймаєть ся невидимою хвилею довкола дрібної хатини.

Віз запряжений пишними волами і вистелений найдорожшим килимом, жде недалечко хати. На нім мають везти домовину.

Дикими поглядами оглядають ся звірята довкола себе. Не такі спокійні, як звичайно. Докола них горить сьвітло, майже всї люди тримають у руках сьвічки, а їх прозорі, жовтаві язички так і хитають ся за кождим рухом у сумраку ночи туди й назад.

— Сьвітло боже в горі, а сьвітло сьвічок он тут, і хлопця поховають мов у днину! — обізвала ся Докія; блїда, з вохкими очима, мов цариця без корони, обертала ся поважно межи людьми і своїми словами розраджувала тут чоловіка, а там жінку...

— Я собі не пригадую иньшої такої красної ночи, як отся! — обізвала ся одна із старух, що сперши ся о стїну хати, роздивляла ся уважно між люди. Здавало ся, немилі очи старости так і бажали проникнути все на скрізь. — Чи пригадує собі хто таку ніч?

— Так само видно було, як оба братя йшли до лїса, та відтак один лише вертав звідтам! — обізвав ся старечий, дрожачий голос мужчини.

Вона оглянула ся. Її острі, блискучі, мов у половика очи втопили ся глибоко в одно старе мужеське обличє. Вона його

знала, але не відповіла нїчого. По його голосї пізнала, що не сьміла нїчого казати.

— Один чоловік вертав пізно з міста і здибав обох. Один із них мав рушницю на плечах. Тодї була така божа нічка, як сьогоднї!

Білоголова озирнула ся. Не чув нїхто того крім неї, що він казав? Не знала, нїхто нїчого не сказав. Старий Петро, що стояв коло неї, закинув лише: „Боже борони, Боже борони!“ — і склонив ся низько до землї. Вона пішла за його поглядом. Він побачив великий хрест, що поставлено в тій хвилї під стїну хати.

— Хоч людське око не добачило того всего, та про те бачила се земля і небеса божі! — промайнуло вже лиш шепотом коло її вух. — Тепер треба за двох молити ся. За того, що там у горі, і за сего, що тут лишив ся. Тай оба належать землї. Але отсего буде вона печи в ноги, що йому нїде місця не буде. Ану-ко, міркуйте, що я кажу!

— Моя голова біла і не тямить уже нїчого! — відповіла старуха. — Скажіть се татови! Чому ви не мельдували ся перед комісиєю?

Пара сильно стрівожених очий витріщила ся на неї.

— Я мав станути перед комісиєю тай сказати? Я однїський сьвідок і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здибав? Мав би я отсе татови зробити? Чи у мене нема душі? Хто-б се татови зробив, хто-б зрабував йому однїську дитину? Я не знаю! Нїхто не хоче на свою душу брати каменя! Сеж преціньь, адїть, таке: брат забив брата; а тато — обом тато!

— Борони Господи від такого! — зойкнула стара.

— Але його кара не мине! Бог його сам виказав! Господь сам найлїпший сьвідок! Не дурно-ж дав тодї таку ясну нічечку!

В тій хвилї вийшла з хати Докія.

— Трумна вже замкнена! — сповістила беззвучним голосом. — Івонїка сам закрив її! Нїхто не сьмів її доторкнути ся! Той чоловік з зелїза!

— Але він з розуму зійшов! — обізвав ся старий Петро. — Не говорить до нїкого словечка, а подивіть ся лише на його очи! Нїкого перед собою не видить!

— У него Христос вступив! — пробуркотала старуха. — Як хто мовчить з таким тяжким жалем на душі, то кажуть, Христос у него вступив!

Хто зачув слово „Христос“, той перехрестив ся.

— Пан-отець співають, благословлять! Чи се ти, Анно? — спитала Докія, звертаючи ся до дівочої постаті, що ледви чутно волікла ся ід гуртови.

— Я! — відповіла протягло, зовсім беззвучно і з великим напруженєм.

Всї з поблизької ґрупи озирнули ся. Тут стояла Анна. Зовсїм не та сама.

Глубоке мовчанє наступило і чутно було лише старечий, притишений голос пан-отця в хатї.

Сто очий звернуло ся на дівчину. Але вона нїкого не бачила. У неї очи потупили ся в землю, а голова похилила ся безвладно на один бік. Чорне волосє, розплетене на знак жалоби, спливало довгою струєю по її плечах... Ледви держала ся на ногах і нїкого не було коло неї, о кого-б могла була оперти ся.

Стояла сама, і здавало ся, стоячи дрімала...

Її худе обличє було жовте мов віск, а коло уст вирила ся морщина, що вибігаючи ізза ніздря, губила ся в кутику уст.

— Ади, яка стала!

— Тай за одну ніч...

— Ей, Боже...!

Обертала ся поволи і автоматично і рушала головою так обережно, неначе-б воду в нїй мала, одначе се був лише безіменний біль, що займив її голову. Здавало ся, що вся її енергія, все житє, що показали ся недавно — загинули. Жаль привів спустошеня зі собою, котрі нїколи не могли загладити ся.

— В ночи зривала ся з постелї і бігла до нього! — прошептала Докія старусї до вуха, — не памятала себе, а сьогоднї встала мов тїнь із постелї, тай як тїнь снуєть ся! Її мама тут! Он там стоїть із моїм чоловіком коло брами тай лопотить. Паскудна така, неначе-б просто з пекла прийшла. На-сьвітї погана жінка. Як довідала ся, що отсе небіщик мав дівчину за свою, то таки була-б її вбила за те, що вона лишила ся з дитиною, та оттак іще... не звінчавши ся. Ледви ми оборонили її. Зараз таки з раня, вчера ще, прибігла та хотїла її бити. „А ти сяка-така — кричала — що ти наробила?“ Над вечір, як вона вже лежала, прибігала знов. Щастє, що Василь був дома. Як підвів кулак та як скрикнув на неї, то та зараз десь щезла. Вона хоче, аби

дівчина упімнула ся у старих, аби її взяли тепер до себе та записали Михайлову партику.

— Ну, та се могли-б вони зробити! На їхній хаті тяжить великий гріх! — відказала погрожуючи старуха.

— Що вам в голові? — відперла Докія. — Марія мала-б її приймати, як вона признала її хлопця убійником? Хиба ви вже не знаєте Марії. Івоніка може-б і приймив, але вона ніколи в сьвітї. Тай Анна й сама не видержала-б. Кілько разів угледїла би Саву, стілько разів счинила би ґвалт, так як учера. Щастє мали всї, що вона лежала з раня і не знала, як комісия була тут, инакше була би таке завела, що пропав би Сава на віки. Казала менї, що убє його сама, як його не покарають.

— Ей Боженьку добрий!

— Але адїть, адїть, що се Марія робить?

Старуха з сусїдками озирнули ся.

Із хати вийшла непевним кроком Марія, а за нею в слїд ступали Домнїка й Ілїя. Обоє несли на руках богато річий: одїж, килими, біля, постїль і т. и. Увійшли просто в купу народа.

— Беріть се, люди добрі! — обізвала ся нещасна мати жалїсливим голосом. — Беріть віно мойого Михайлика та моліть ся за його молоду, неповинну душечку! Моліть ся за него і на те, щоби найшов ся душегуб, а Сава нещасний аби не пропадав дурно в криміналї!

І заридавши в голос, роздавала власною рукою річи померщого сина.

Острим оком слїдила Домнїка за дарунками. Їй було жаль за прекрасними, иноді і цїлком новими річами, та Марія і її не скривдила. Опроче вона була тут від двох днїв господинею і не опускала такої хвилини, де могла-б нагородити себе за свої труди. Що правда, її тронула страшна пригода до глубини душі. Вона сама аж почорнїла з жалю; вже і якою самолюбкою була, а в глубинї серця вязала її щира прихильність до отсеї родини. Тому і увихала ся без перестанку, прикладала руки без намислу, де лиш оказала ся потреба.

— Посмертний обід відбудеть ся у лїсї! — оповіщала твердо, випихаючи то одно, то друге із гурту вперед ґаздинї, що роз-

даровувала річи, та дбаючи, щоб уже комусь „порядному“ дістали св в руки дарунки.

— Ми там усе з Ілїєю прилагодили: закололи безрогу, нарізали качок, я привезла з міста пятьдесять бохонців хлїба і сто булок, а в печи у мене допікають ся ще колачі з муки таки господарів. Всего буде доволї, а трунків теж не забракне. Івоніка хоче, аби всего стілько було, щоб люди наїли ся на цїлий тиждень. Ми в лїсї поскладали на ковбках дошки, поприкривали полотном та скатертями. Прошу всїх по похороні до лїса. Всїх. Бадьо Івон і Марія всїх туди на хлїб за помершого просять. Тай ти, Анно, приходи, — звернула ся ласкаво до дївчини, що мов справдїшна тїнь снувала ся безшелесно між людьми. — Не плач, небого! Се вже тобі нїчого не поможе! Тепер уже все минуло!

— Минуло... минуло.... — повторило кілька голосів гуртом, що не спускаючи дївчини з ока, слїдили неустанно за нею.

Дївчина не підвела очий. Вона не плакала, але в хвилї, як Домнїка промовила ласкаве слово „не плач!“, викотили ся по її вихудїлих щоках грубі сльози з очий...

Та вона не обзивала ся.

Мов справді завмерла через одну нїч...

— Умер, тай з тим і покинув її! — докінчила Домнїка урочисто і поплела далї між люди.

— Стоїть, як би смерть вступила в неї! — прошептала турботно Докія до сусїдки. — Не шкода дївчини? З роду бідне, тай ще й долї нїчого не має! Господи милосерний!

І справдї Анна стояла тут, мов смерть гостила би в її грудях... Ще перед днином звернена всею душею на нинїшнїй день, день сьв. Михайла, ожидаючи не то всїми нервами, а з цїлою поважністю її глубокого єства рішеня своєї долї, та замісь неї сей удар!...

Була цїлком знївечена, і проти свого горя, упокореня і страшного жалю цїлковито безрадна.

Нїхто крім Докії не потїшав її, і від нїкого не ожидала вона помочи. Як не одні злобно говорили, була сама всему винна, то й що тут радити? Опроче не була нїкому на стілько важна, аби хто заняв ся поважно її дальшою судьбою. Нїхто і не почував ся до того обовязку. У неї-ж була мати й брат, і їм яло ся клопотати ся її будучністю. Блукала тепер між людьми, опущена,

обзирана та обшіптувана... Із розплетеним волосєм, із горючою сьвічкою в руці виглядала мов постать, що виринула з гробу.

— Стань коло мене, доньцю! — прикликала її Докія до себе. — Зараз виносити-муть домовину!

Вона прихитала ся слухняно і її уста стягнули ся до якоїсь усьмішки та заворушили ся. Чи хотїла щось сказати? Не можна було знати. Жаль відобрав у неї голос.

— Тай ти тут, тай ти тут, суко? — роздав ся пискливий, неприязний голос за нею. — Марш звідси!

В тій же хвилї дївчина похитнула ся і була би упала, коли-б Докіїне зелїзне рамя не обхопило її завчасу. Се була Марія, що угледївши нещасну дївчину, вдарила її в плечі і накинула ся обидним словом на неї.

— Лишіть її, Марійко, лишіть її; вона нїчого не робить! — успокоювали благаючи і остерігаючи кілька голосів.

Воно й не було потрібне повтаряти просьби. Марія не журила ся вже ні хвилини довше дївчиною і вернула поквапно назад до хати. Мали справді зараз виносити домовину.

Анна сперла ся мовчки о Докію і почала тихо плакати. Вона плакала нечутно. Хлипанє видирало ся лише здавлюване і короткими вибухами з груди, однак чутно! Сильна, енерґічна жінка коло неї розхлипала ся нараз у голос, а всї жінки довкола собі враз із нею.

— Його виносять!! — скричала нараз Анна не своїм голосом, і продерши ся крізь товпу жінок, кинула ся без памяти проти домовини. Жінки здержали її за одіж.

Чотирьох людий винесло уважно із вузьких хорім домовину і уклало її на віз.

— Мене ще забув ти, мене!! — кричала далї страшними звуками, і простягаючи руки за домовиною, повалила ся на місце. Слівце „мене“ коштувало її останнїх сил. Так передавши його вмерлому, передала і всї сили з ним...

Її мати метнула ся до неї.

— Тепер отвираєш хавку, проклятуща ти? — гукнула підносячи безсоромно руку до удару. — Чекай, прийдеш ти менї до дому — — та тут і опинив ся вже коло неї старий Петро.

— Підеш ти звідси, відьмо! — гукнув дико на неї громом. — А нї, то убю зараз на місцї!! — І підвівши свій тяжкий, величезний кулак у гору, погрозив ним коло голови старої.

— Засватай її, як ти такий добрий! — просичала вона з неописаною злобою до него, а відтак метнулась блискавкою в зад. Страшний мов з зеліза кулак вже вихром летів на неї... Докія і Петро підняли дівчину і відвели її до дому.

Поглянувши на неї в останнє, Докія знала, що вона вже тепер не зірветь ся в-друге із постелї...

— — — — — — — — — — — — — — —

Безчисленна юрба людий двигала ся, вирушивши з дрібної хатини крізь самітні поля. Чоловіки й жінки із горючими сьвічками в руках.

Ніч була прекрасна і відкриті голови чоловіків рисували ся виразно у маґічному сяєві місяця, між тим як жінки з головами позавиваними в білі рушники, пригадували сотки лелій, що струнко стріляли в гору...

Сьвітло сьвічок осьвічувало із долини кожде обличє. На них було видно найглубшу повагу.

Докія і Петро провадили пливучим кроком нещасну матїр за домовиною, а Івонїка сам ступав. Із відкритою, на бік похиленою головою, не відвертаючи ні на хвилину очий з домовини, так ступав він.

Зорі миготїли на висотї, і здавало ся, сипали всїм своїм сьвітлом у долину. Місяць розгорів ся палаючим сьвітлом.

Далеко, широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тїни і голосїнє двох плачниць. Від часу до часу продирав ся воздухом розпучливий викрик на-пів збожеволїлої матері.

— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш? — викрикували збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне нїколи!... — відповідали жалїсливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами і затягали далї своє.

— В ночи передаю тебе иньшому сьвітикови... в ночи покидаєш татка твойого!... — кликнув раз болїзно Івонїка.

— Не гризїть ся, бадїко! Господь дав таку нічечку, що і мак визбирав би, а зорі гонором блистять! — потїшала Докія.

— Господь Бог так дав! Господь Бог так зарядив! — притакував старий Василь по пяному вже і з щирістю, в якій розпливав ся і повісив ся на рамя сумного батька.

— Бог знає, що робить; не беріть собі дуже жалю до серця; вмерлий не мати-ме на тамтім сьвітї супокою! — потїшав третїй.

— Він не буде сам лежати! На право і на лїво мати-ме сусїдів, а на останку і ми до него підемо! — сказав четвертий.

— Він дуже над землею розщибав ся, тому вона раньше забрала його до себе! — забелькотів Василь.

— Михайлику, Михайлику! що ти робиш твойому татови? — скрикнув на те все в дикій розпуцї Івонїка, закривши бурливим рухом лице.

На перехресній дорозї станув віз із домовиною і пан-отець читав Євангелиє.

Настала безгомінна тишина і лише слабий зойк сумуючих блудив то тут, то там. Білі голови жінок похилили ся покірно, а чоловіки поклонили ся за ними в долину.

По перечитаню Євангелия велїв пан-отець підоймити домовину і забрати вистелений під нею прегарний дорогий килим. По похороні діставали ся йому звичайно килими в дарунку, та побоюючись сим разом якогось випадку, що ненадїйно вирвав би йому таку коштовну річ, приказав уже тепер віднести килими до дому.

Івонїка зжахнув ся, мов вколений на такий варварський приказ, не довіряючи своїм вухам, а присутні витріщили ся безмовно на него.

— Тепер уже забирати килими і сим разом?

— Ідїть, ідїть, чого стоїте та дивите ся? — квапив пан-отець чоловіка, що стояв нерішучо, не знаючи, чи слїд виповнити приказ, чи нї.

— Пан-отчику, змилуйте ся, лишіть килим, він вам не пропаде! — благав Івонїка з невимовною гіркістю в голосї, між тим коли в його груди серце із жалю розривало ся.

Як найкрасше хотїв він похоронити свойого нещасного любимця. Краплями був би кров свою віддав, коли-б воно причинило ся до піднесеня сеї пресмутної, урочистої хвилї. Нїщо не було для нього коштовне, нїщо за красне, чого-б не був пожертвував із цїлого серця. Сеж вже він в останнїй раз давав йому... Все, що велїв закон і прастарий звичай, виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг, давав із щирої душі. А тут здирав захланний старець, що тряс ся над гробом і здирав остатню прикрасу зпід домовини, щоби дві годинї скорше дістати її на власність.

— Ти потому забудеш, Івоніко! — протестував старечим, дрожачим голосом піп. — Й іще не даси.

Івоніка майже зойкнув із жалю.

— Не забуду я, пан-отчеку, а Михайло не візьме з собою до гробу! Змилуйте ся!

— Не мішай ся до сього! Тебе те нїчого не обходить! Я твойого сина поховаю красно, з почетом, а килим віднесеть ся тепер до мене до дому! — відказав енергічно старенький пан-отець і махнувши на кількох людий з гурту, слїдив уважно, як мовчки виповнювали його приказ...

Марійка заголосила не своїм голосом, а Івоніка збив пястуками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував нїколи проти приказів висших, але хто його добре знав, той знав, що він був у тій хвилї обиджений і обурений до глубини душі. Його очи впили ся ножем у домовину, а відтак пішли блудом між люди.

Йому йшло тепер усе на перекір...

Коло десятої години спинив ся на малім кладовищі. Було переповнене людьми. Сьвічки догоряли мерехтячи.

Чорно і неприязно дишів гріб, коли приступили до него. Сеж була страшна хвилина. Сьвяті на хоругвах, осяяні місячним сьвітлом, мов й собі поблїдши глядїли задеревілим поглядом у розриту землю...

Кілька жінок вибухнуло плачем, а чоловіки дивили ся заклопотано довкола себе. Тихий зойк не уставав.

Відтак короткий, сумний спів... кількасот лїт старих-старинних слів, виголошених беззвучним, старечим голосом, і що-то вступило у присутних і пірвало їх. Домовина спустила ся в низ і тут же прірвав ся воздухом такий проймаючий окрик, що стогін сам із себе вирвав ся на уста кождого...

Дехто впав на колїна, закриваючи з жалю лице, а далї підняв ся зойк та плач, неначе-б земля сама заридала.

Аж тепер його не стало! а ж т е п е р й о г о н е с т а л о...!!

Мов градом посипала ся груда в глубину на домовину і мов останнїй привіт молодого, що минув ся, роздав ся у відгомін в гору назад. Відтак домовину засипали на віки...

Божевільним плачем заходила ся на вколїшках мати, розриваючи раз по-раз ослабленими руками груду, а Івоніка припавши лицем до землї, затовк мов на смерть головою о неї.

Тут уже все скінчило ся.

Все, чого він надіяв ся, чим дихав, чим жив день і ніч — все пропало, минуло ся, пішло під груду, у глубінь пішло. Люди підняли його.

— Вбити хочете себе? — загомоніли.

— Бог з вами! Лишіть уже жаль!

Він не чув їх.

Впявши здичілий погляд у гріб, заговорив:

— Не для тебе, синку, була вона, а ти для неї! Ти ходив по ній, плекав її, а як виріс і став годний, вона отворила пащу і забрала тебе! Дурень був ти на ній, дурень...

— Бадіко, бадіко добрі! Господь з вами!!

— Ходив, говорив, робив, тай гадав, що для себе... Наймитом був ти, наймитом!

Махнув рукою і відтрутив людий від себе.

— А воно, воно, що його і не чуєш і не видиш приступило, а він усе покинув тай пішов!

Зарив грубі пальці у волосє і витріщивши ся глядів здичіло-блудним поглядом на щось уперед себе, що лише його одна душа бачила.

— Не сьмій ся! — ревнув нараз страшним голосом, погрозивши пястуком. — Не сьмій ся!! Доста, ми дурні твої...

Люди довкола нього перехрестили ся і переглянули ся з óстрахом.

— З розуму зійшов!

Він роздер одіж на своїй груди і знов розтрутив тих, що приступили до нього.

— Пішов! — крикнув дико. — Ходи, Маріє! — Він лишив уже тата і маму... Ходи!!

Кілька чоловіків у поблизькости відвернуло ся і обтерло твердою долонею очи. Відтак взяли його кріпко під руки і повели силоміць до дому.

— — — — — — — — — — — — — — —

Місяць осьвічував зі зьвіздами цвинтарь, сьвічки погасли. Поділеними громадками вертали люди до дому.

— Тепер уже сам буде ночувати! — обізвала ся Докія до білоголової старухи, що перемінила ся мов у воскову постать у місячному сяєві, та лиш очима сьвітила. — Перед двома днями ночував іще в бурдею зі своїми воликами...

— А-як! Тай худоба відчує, що його нема! Гадаєте — ні?

— Чому ні! Вона рикає, фукає і оглядаєть ся неспокійними очима, коли чує десь смерть коло себе. Відтак і не хоче їсти зразу з чужої руки. Не дай, Господи, нещастя!

— Спершу їхав син на возї, його спрятали в землю, а тепер їдуть самі до дому, як сироти. А почорнїли обоє, як та земля, що в неї уклали свою дитину. Чи не вертають у хату, як у порожний вулий?

Так перемовляла ся Докія з бабусею і иньшими людьми, що вертали до дому. Більша половина зрівняла ся з фірою, що везла осиротїлих родичів. Тепер прямували всї в „сусїднїй лїс“, де мали подати поминальний обід. Пан-отець поїхав наперед, бо мав іще передягнути ся.

— Він буде їм у перших днях з'являти ся! Воно все так, як чоловік помре раптом, а ще до того без сьвітла! Підете на обід?

— Не знаю! — відповіла Докія. — Погляну ще до дому та за Анною. Із нею остала ся Онуфріїха Лопати.

— Від коли я на сьвітї, то ще не обідала на поминках у лїсї, тай ще до того коло півночи! — сказала поважно старуха. — А в мене вже далї 85 лїт. Се ледви перший раз менї таке лучаєть ся!

— Таке бо і лучаєть ся хиба раз на триста років! — почув ся нараз голос Петра, що виринув при боку сестри.

— Там сьогоднї хрест забили! Най покійний знає, де згубив свою душу, як пройде колись лїсом, а живі нехай знають, де змовити за його душу „Отченаш“. Адїть, яка ніч! Ей, Господи Боже, Ти вже знаєш, що робиш!

Вийшли на поле і в препишному місячному сяєві указав ся їм виразно „сусїднїй лїс“, бурдей і все, що їх окружає. Небо зносило ся лагідною глубиною над землею, а зорі дрібнїли сріблом, немов усьміхали ся. Над лїсами здіймала ся синьо-прозора імла.

— Старі не поїхали до лїса, поїхали до дому! Сьогоднї буде бурдей у-перше сам стояти, від коли він на отсьому полї! — обізвав ся один із гурту.

— Вони будуть дома випрятувати та межи собою душу поминати. Геть ослабли! — сказала білоголова старуха, відтак додала: — Адїть, скілько очий дістав „сусїднїй лїс“!

— А всї очи огняні! Се сьвічки, лїхтарні тай смолоскипи, що осьвічують столи! Здалека виглядають, як огневі кулї! Хто був би гадав, що в тім лїсї скоїть ся...

— Вже я до него кроком не поступлю, хоч би навіть знала, що замерзну! — промовила старуха.

— А я й по гриби туди не піду, хоч би навіть знала, що нїколи грибка і в рот не візьму! — завела й собі одна молодиця. — Не дай Господи!

— Та люди туди й нїколи таки не заходили! — обясняла Докія.

— Хиба по дрівця о півночи, як бабка... — пошуткував Петро. — У иньшому лїсї чоловік й такої пропасниці не дістав би, як в отсїм сьогодні Сава! В ньому мусить щось нечисте снувати ся, мусить чоловікови по разови розум відбирати! Бог знає, що тому тої ночи в голові прокинуло ся, що огрішив так тяжко душу, на віки...

— Покійному була мабуть там смерть призначена! — сповіщала бабуся. — Марійка казала, що він все в тім лїсї любував ся! Все його туди тягнуло! Але чого убійник хотїв від нього?

— Хто може сказати, що душегубови тепер лїпше? Не дай Боже мати людську душу на своїй совісти...

Замовкли.

Чотири постаті перейшли їм дорогу, звернули до лїсної дороги і попрямували в „сусїдній лїс“.

— Видїли ви, хто се був? — спитав Петро, моргнувши хитро очима.

— Хто?

— Таже Григорий із жінкою тай зі своєю гадючкою! А четверта, то „кланцата“, Аннина мама! Ей, то-то-б я їх обоє побив: кланцату тай он ту чорну! Я вам лише отсе кажу: хто мав руку в тім дїлї, то мав; але вона певно, що мала! Адїть, заприязнила ся вже і з кланцатою, пізнали ся відьми...

Докія завернула до дому, а нньші подали ся до лїса.

На дворі сяєво місяця, блиск зір, а в лїсї язики сьвічок і жаріюча поломінь смолоскипів.

Червонава луна смолоскипів граєть ся пильно по грубих деревах і чорних гиляках та кидає огнисті, рухливі плями по грубо опалім листю на землї. В лїсну тишину кидають ся голоси. Зразу поодиноко, на причуд дзвінко і чутно, а відтак гуртами.

В кінцї мішають ся в один барвний густий гамір і розбігають ся живим відгомоном у затишні, неосьвічені закутки лїса.

Від пня до пня простягають ся струнки дошки, покривані білими скатертями і полотном, і угинають ся від хлїбів, страв і трунків...

Десь подїла ся постійна лїсна тишина. Витиснена ворохобною луною, кинула ся в осамочені поля і тут розстелила ся.

Нїщо її не спиняло.

Одно пасмо імли, рівне як простягнений серпанок, прямувало таким же серпанком тим тихим полем, а відтак стануло.

З одного вікна било слабосеньке сьвітло, і воно тут спинило ся.

В хатї нї мушка не забренить.

На постелї лежить смертельно хора дївчина, а при нїй, опустивши голову в руки, сидить скорбно поважна Докія. Молить ся.

— Тут лише Господь Бог один може помогти! — снують ся їй думки між мольбою по голові. — Лише Господь один! Сама по собі вже знає...

XXIII.

Десять неділь пізнїйше земля задубіла. Сонце ослонило ся нїжною ослоною і повільним летом падали снїжини тонкими зьвіздками без упину до долу.

— — — — — — — — — — — — — — —

— Христос вступив в Івонїку!

— Він вступив у него, зачинив йому уста, а зір відвернув від землї до себе. Виросло довге волосє і борода, а голова похилена на бік, мов піддала ся зовсїм під терневу корону.

— Господи, змилосерди ся над ним!

Так приповідала білоголова старуха людям, вертаючи селом, відпочиваючи то коло одної, то коло другої хати, та оперши ся на грубу палицю і віддихуючи важко. Тяжко було волікти за собою майже столїтні ноги... У торбинї-ж на плечах тяжіли ще милостинї від Марійки.

— До нїкого словечка не промовить. Хиба часом, рідко. Те, що дуже вже потрібне до обходу. Постарів ся, подав ся і від трунків відрік ся. Хоч і не пив нїколи, як иньші люди, а відрік ся. Бог знає, що в його душі заводить ся. Часом спливе

сльоза по лиці, та він замітивши, що хтось її доглянув, зараз рукавом обітре. Завтра відбудеть ся пятий поминальний обід у нього. Що дня визирає свойого Сави, а Сава не вертаєть ся.

— А Марія говорить. Що й заговорить, та заклине убійника. Сама воском стала. Про вмерлого майже не згадує. Виходить, що нїби через нього молодшого втратила...

— Кажу, не дай Господи, як клине. Як би отсе її проклони сповнили ся, не треба-б йому і кари божої. Тай щоб ви знали, люденьки добрі! Вона нїби не та стала. Нїчого не зачуєш від неї, лише Сава, Сава тай Сава. Губить душу свою в жалю. Що лише груди йому не подає. За пару днїв мають обоє іти до суду. Через Саву. Чую, і Рахіра також...

— А що з Рахірою? — питали ся люди.

— Та що, на поминках у лїсї, їла як той голодний вовк, а очима лише то сюди, то туди стріляла. Не видїли, чи що? До неї і нїхто не приступав. Самі сидїли. Оноді здибавши Марію недалеко Домнїки, сьміяла ся їй в лице і кликнула: „Добрі були пироги на поминках, матушко!“ Щоб із нею! Воно без сорому на сьвіт прийшло. Не до смаку мамі повибирали собі хлопці невістки. Про нїяку не хоче чути. Одна люта, як пекло, а Анна повдовіла, заки під вінець пішла.

— Близнята має...

— Та має. Кажуть, такі красні, що село таких не бачило. Сарака Докія побивала ся нею. А в о н а все її по руках цїлувала та плака. „Мамцю моя добра, мамцю!“ — говорила тай плакала.

— Чоловік із жалю ніж би собі в груди всадив, як її видить — казав Петро — а Петро не то що, а чоловік раз...

XXIV.

З бурдею вела снїгом вузенька, лихо утоптана стежечка крізь поля до цїсарської дороги, що вела до міста.

По нїй прибирали ся одного ранку Марійка з чоловіком.

До суду.

Він ступав вперед, а вона за ним. Хитким кроком, пошпортуючи ся. Від часу до часу обзирав ся за нею.

Бідна жінка! Нїколи в житю не переступала порогів суду, не переступала хоч би в наймарнїйшій справі, а тепер на старі лїта постарала ся про те їхня дитина.

— Боже, що ти робиш?! — кленуло раз в його душі болїсним зойком і обняло серце невимовним жалем.

Нї одної спокійної хвилї не мав він, від коли горе загнїздило ся в них. Страх і любов, любов і страх так і на переміну мучили його душу.

Плакав духовими, невидними сльозами, згадуючи Саву. Плакав і за помершим. Здавало ся, нїколи не любив Сави більше, як тепер, як грозила небезпека втратити його, гірше як смертю, як якась страшна кара мала його на віки вирвати від нього. Прийшло до чогось страшного, і коли прийшло, він опинив ся і туманїв серед того горя.

І хто був винен? Хто був винен?

З глубини його душі виринула кудлата мов у собаки голова дївчини і лакомі очи заблистїли проти нього.

Вона всьому винна.

Нехай би йому хто і що говорив, тисяч разів говорив, він знав своє. Вона була всьому винна. Сеж був великий гріх у своїх наслїдках. Його син злучив ся з нею, що йому майже сестрою була, а се не могло Господу вподобати ся. З тої хвилї зблизила ся кара, знищила Михайла і спинила ся тепер перед ним самим. Рахіра загнала всїх у безодню. Що тепер далї буде? Бог один знав, що могло бути.

— Маріє, уважай!! Все, що говорити-меш, мусиш заприсягнути. А як би ти фальшиво присягнула, нехай тебе Господь боронить! — обізвав ся по довгій мовчанцї Івонїка.

— А-як, а-як! Я-ж говорити-му правду! — відповіла жалїсливим голосом, силуючи ся зрівняти ся з ним. — Снїг упав такий великий, її ноги були такі зівялі, що вона що хвилї оставала ся дальше позад него.

— Чого вони хотять від нас? Ми вже сказали, що не знаємо нїчого! Може Сава вже вернеть ся з нами! Не знайшли нїчого, як лише кілька крапель крови від заяця, і на таке пхати хлопця в нещастє. Господи, змилосерди ся!

— Нїчого не знайшли! — повторив Івонїка коротко. — Він не говорив із нею і не сказав їй й доси своїх тайних думок та здогадів про убійника. До чого-ж? Вона й так, як на-пів божевільна з остраху за хлопцем, а наколи-б дізнала ся про страшну правду, зійшла-б цїлковито з розуму! Се вже останеть ся на віки загребане лише в його груди!

— Жандарі казали менї, що нїчого не знайшли доси, щоб на Саву сьвідчило! — тягнув він дальше із удалим спокоєм. — Убійник був такий хитрий і осторожний, що затер усї слїди за собою, мов прямо в воду кинув ся. Нїчогісїнько — казали. А хоч і є підозрінє, та як нема доволї відповідних доказів, хлопця не можуть покарати. Так казали. Від панів із суду чули. Але він може ще і з пів року замкнений сидїти. Він у підозріню, і за доказами можуть іще хто знає доки пошукувати.

На білій, бездоганній поверхнї виглядали обоє здалека мов дві чорні точки...

— — — — — — — — — — — — — — —

В судї ставили їй між иньшим ті самі питаня, що дома: чи Сава був дома, коли брата замордовано?

Вона збліднла, мов смерть, дрожала на цїлому тїлї, і оглядаючи ся переляканими очима довкола себе сказала, що був дома. І чому-ж би не був? Таже каже, що був. Доконечне, був. Нехай вже її покарають, як се неправда, запруть на цїлий рік; хоче минути ся в криміналї, лише нехай її сина пустять на волю...

Судя поглянув на неї довго, тихо.

— Ти мусиш заприсягнути те, що говориш! — сказав.

Вона позирнула благаючим поглядом на чоловіка.

— Івонїко, чи не так? Він був мома? — пробелькотїла. — Господи милосерний! Скажи-ж бо!!

Він спустив погляд до землї.

— Я не знаю, Маріє! Мене не було дома!

Вона знов оглянула ся довкола себе, та сим разом вже майже блудним поглядом.

— Тебе не було дома? — спитала і усьміхнувши ся безмисльно заніміла.

На столї засьвічено сьвічки коло хреста.

— Підноси руку! — велїв судя.

Вона кинула ся з жахом у зад, витріщила ся несамовито на нього.

— Я не буду присягати!! — кликнула і метнувши ся з неописаним переляком у зад, мало що не перевернула судї. Сей скипів і потермосив її за плечі. Вона вичерпала його терпливість нинї до крайности.

— Брехливе мужицьке пасїнє! — гукнув погірдливо.

Івонїка стояв мовчки і сплакав. На його жінці не було ще чужої руки.

— Не буду, не буду!...

Вона тиснула ся мов божевільна до стїни...

Кілька хвиль пізнїйше випровадив її Івонїка на-пів зімлїлу на коридор.

— — — — — — — — — — — — — — —

Як уведено Саву, Івонїка перелякав ся. Виглядав, як кістяк. Вихудїлий, блїдий і втомлений. Не говорив майже нїчого. Побачивши перед собою батька, спустив погляд до долу і нї словечко не перейшло через його уста. Взагалї мовчав. Хиба що вимовляв слово „нї“. Не можна було з нього нїчого видобути і його виведено назад.

Івонїкови краяло ся серце на вид сина, одначе і він мусїв мовчати.

Відчув. Мовчанка завзята, рішуча, глуха мовчанка була одиноким способом ратунку. В ньому одному могло все на віки потонути, могло все загубити ся безповоротно.

В судї довідав ся Івонїка також, що померший не мав і при війську ворогів. Між камратами був загально люблений і поважаний, шаржа була з нього вдоволена. Замітна була в нього лише незвичайна відраза до оружя, особливо-ж до рушницї...

— Вже тодї відчув він, що на нього звернений десь якийсь набій — толкував собі нещасний батько — і він опирав ся тому зі всїх сил як міг, а про те мусїв його неустанно при собі терпіти. Як страшно мусїло йому бути! Хотїв вирвати ся на волю, але він його здержав. Грубі, касарняні мури не впускали смерти до нього, вона заховала ся до лїса і дожидала терпливо його приходу лїтами. Дома не мали спокою, щоб його вирвати зі столїтнїх мурів, а як вже справдї вирвав ся, повернув, тодї і уставив ся сам перед набій...

XXV.

У Анни були близнятка, два хлопчики.

Докія рішила ся тримати її в себе до весни, а на весні мала вона умістити дїти між людьми, а сама йти на службу, щоби що заробити. Від нещастя, здавало ся, виросла, збільшіла, але виглядала страшливо: худа, жовта, з зівялим цьвітом у лицї. На устах

не з'являв ся ніколи усьміх. Терпіла в горю з цілою повагою глубокої своєї натури і втратила змисл для будучности. Її вдача немов була настроєна для такого страшного нещастя, що потягало за собою також саме страшне терпінє, і здавало ся, терпінє становило тепер одиноку діяльність її поважної, молодої душі. Рідко коли бувала така ніч, яку перебула би зі сухими очима. Навіть до сну втискали ся сльози і скроплювали огнем її душу.

Мов підстрілену звірину тягнуло її до самоти. Стогнала побачивши ся на самоті, а угледівши де небудь хрест, кидала ся на колїна і молила ся. Її уста поблїдли, викривили ся, погляд став понурий, а голос стратив звук.

Вмерти, з обоїма дітьми вмерти, се було її одиноке бажанє. Стояла цілком безпомічна, безрадна проти свойого горя і ніяк не бачила виходу з него. І так волікла свої молоді днї за собою. Лише одно викликувало в нїй зміну, вводило її у зворушенє та розгаряло її хмурі очи. Се було імя убійника.

Здавало ся, що при звуку того імени прокидало ся в нїй житє і нерви напружували ся до крайности.

В таких хвилях переміняла ся в якусь безмовну фурію, що заховувала ся неповорушно та чекала відповідної хвилї, щоби кинути ся безпощадно на свою жертву.

Так приміром, не віддаляла ся майже ніколи з дому, але як її одного разу лучило ся вийти в село, і вона там довідала ся, що Саву мабуть випустять на волю задля браку відповідних доказів, сказала: „На що заслужив собі, його не мине! Коби менї лише Бог допоміг дітий вигодувати, коби менї лише Бог допоміг...“ і відітхнула цілими грудьми. Її ніздрі задрожали, а очи спалахнули такою страшною ненавистю, що лячно ставало на неї глянути.

Иньшими разами знов, коли сидїла сама коло дітий, пильнуючи їхнього сина, завертала ся душею в цілковито иньший, дивний напрям. Робила собі докори, що оказувала помершому за мало любови. „А ось дїти, одиноке богацтво її, лишив він їй, а що взяв він від неї в гріб?“

Зразу, як лише зблизив ся він до неї, в дворі ще, промомовляючи то тут, то там добре слово, вона н ї м і л а. Напружувала ся мов струна тай вмовкала. Зміняла ся несьвідомо, мимоволї. Якась незрозуміла, брутальна сила вступала в її грудь, розсаджувала її иноді з болю, а уста так і паралїжувала.

Він говорив здержливо, а вона не мала цїлковито п р а в а виказувати своєї любови. Відчувала се вродженим, жіночим інстинктом. Вона бідна наймичка, на яку глядїли всї через плечі!

А потім все так инакше укладало ся.

Увесь рай, що носила його в грудях для нього, ховала на ту хвилю, коли доступить права увійти в його стїни і стати ся йому чимсь шалено добрим. Потім її уста вже самі з себе отворили ся-б. Те, що тримало її брутальною силою мов у кайданах, замикало їй уста, а його вводило в думку, що вона його не любить, — воно покинуло-б її вже само з себе. Надія на ту хвилину додавала їй героїчної сили і вона із невимовною витревалістю зносила все горе свойого положеня.

Потім, як уже могла говорити, дїлив їх час від себе, а т е п е р — його не стало.

Иньшими разами знов кидала ся на свої дїти і мало не давила їх із якоїсь дикої любови.

Вони обоє подабали на нього. Не мали її чорного волося, а ясне мов шовк волосє його. Пожерала очима їхні дрібні личка і немов бачила їх дорослими.

Такі були, як він, цїлком такі. Иньшими і не могла уявити собі їх. Потім попадала у божевільний плач.

Й о г о н е б у л о! Його не було і не буде вже нїколи, доки сьвіта. К а з а в, щ о в і з ь м е, а п о к и н у в. Шалїла з болю, товкла головою до дитячої колиски і викликувала тяжким зойком раз-пораз його імя.

І не зазнавши ще щастя, мусїла божеволїти з жалю за ним. Стояло так близько коло неї, завтра-позавтра мала зіткнути ся з ним, а воно відвернуло ся від неї на віки!

Одного разу дала намовити ся Докії, та пішла до Івоніки і Марії. Пішла просити їх, щоб вони приняли за своє одно з дитят.

— Може схотять викохати собі одного внука! — радила розважна жінка. - Не можна-ж знати їх думок! Може Бог дасть, що приймуть! Осиротїли тепер, та може і полекшає їхнє горе з дитиною! Ось того старшенького бери, більше похожого на батька!

- Зразу вона тій думцї страшно опирала ся, але пізнїйше піддала ся їй і пішла. Задля дїтий пішла.

Івоніки не було дома, а Марійка кинула ся на неї мов тигриця.

— Щоб ти не посьміла менї більше мій поріг переступити, розпуснице ти! — кричала. — З ким иньшим розпочала собі забаганки, а на Михайла спихаєш? Хто тебе коли в селї бачив із ним? А Саву хто викричав убійником перед цїлим селом? Як прийдеш менї ще раз під очи, то витровлю тебе псами з подвіря! А як хочеш від мене хлїба, то прийди на поминки! Тодї я й жебраків годую!!

До глубини поражена, з лицем білим як полотно і майже блудними очима вернула ся молода, упокорена мати назад, не сказавши нї слова, уклала мовчки дитину...

Поглянула на неї Докія та догадала ся наслїдків ходу, однак не ставляла нїяких питань. Бояла ся, щоби ті побілілі уста часом не отворили ся, як бояла ся того страшного, розгореного погляду чорних очий...

Але пізнїйше довідала ся про все.

І нїколи більше не переступала дївчина порога тої хати, а як бачила Марійку здалека, обходила її кождим разом совісно.

Инакше заховував ся Івонїка.

Він не вторкав ся до тої справи, але вірив у колишні зносини свойого сина з сею дївчиною, як вірив в її чесність і доброту. Докія його пересьвідчила. Стрічаючи ся з нею на дорозї стримував її сам. „Що робиш, Анно, здорова?“ — питав ся щиро, та тут же і уникав її погляду. Йому ставало невимовно жаль сеї дївчини. Бідний його син любив її, і як вже було, так було, а вона лишила ся в великім горю. Та про те не міг він для неї нїчого вдїяти.

Марійка гонила її як собаку від хати до хати, а по друге — вона була найтяжшим ворогом його, Сави. Обвиняючи його прилюдно в убійстві брата грозила ще й сама, що заподіє йому зло. Так не міг він її нїчим ратувати, хиба що може дав би їй коли трохи грошенят, аби Марійка не знала, але поки що мусїло так усе остати ся. До того був такий перенятий власним горем і трівогою другого сина, що не був у силї спинити ся думками коло чужого горя.

Таким чином була вона полишена зовсїм собі самій і не числила на нїчию поміч. До матері і брата не заходила. Вони не хотїли про неї нїчого чути, від коли брат одружив ся, а мати пересьвідчила ся, що від родичів померщого не наспіває поміч для неї.

Чужі не всї оказували співчутє для неї. Вона нїколи не тїшила ся особлившою симпатиєю між жінками та дївчатами. Завдяки тоншому, довголїтному окруженю в дворі і благородному впливови жителїв його на неї, станула вона духово і морально висше від своїх сїльських ровесниць, а того не простив їй нїколи консервативний, упрямий, мужицький змисл женського, сїльського сьвіта.

До того причиняла ся і зависть, що задавлювала для неї співчутє.

Майже кожда господиня в селї, що мала доньку в хатї, числила тайком на Михайла, як на будучого зятя. А тут і показало ся нараз, що його вибір упав на бідну наймичку! Розчарованє було за сильне і несподіване, щоби не потягнуло наслїдків за собою. Він не жив уже, не міг посватати наймички, та про те за житя вибрав собі її, та мав її за свою будучу ґаздиню.

Як сходила коли бесїда на неї, то кінчила ся звичайно словами:

— Все таку добру тай сьвяту удавала, а тепер має, чого хотїла! Як би була порядна, могла-б коли небудь стати у першого-лїпшого господаря до служби, а так най вже собі помагає, як може! Най до свекрухи йде!

XXVI.

Був саме сьвятий вечір Різдва Христового.

Сава сидїв усе ще замкнений у слїдстві і в сїльській хатї Івоніки було тихо та сумно. Марійка пересиджувала в нїй сама, бо Івонїка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіжє, в бурдею бджоли, і всього того не можна було лишити на самотї, без догляду. Свої воли і иньшу молоду товарину спродав Івонїка на видатки, що потягнув за собою похорон і взагалї нещастє, а одна корова, що лишила ся, находила ся в Марійки. Вона мусїла її мати близько себе, і так стояла стайня коло бурдея глухою пусткою...

Було пізно вечером.

Поля були завіяні, на дворі грала люта заверюха, вихор метав завзято снїжними хмарами, і всякий слїд ноги чи залубнїв зараз ник по хвилї своєї появи. Неприязно і лячно виглядало довкола, навіть виду не було нїякого. Скілько і витріщав ся зір,

не угледів нїчого. Хмари снїгу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхнї і заслоняли всякий вид. Івонїка вихилив ся на хвилю з бурдея і озирнув ся. Лише шмати снїгу вдарили його мокро з вітром у лице.

Він вернув ся до середини і присїв на землі, скуливши ся при печи, де горів огонь.

Коло бурдея тишина.

Сойка зарила ся зі зимна в солому і нї звучечком не обзивала ся, а стайня стояла пусткою. Пишні бурі з сильним, теплим віддихом знаходили ся Бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном, або заховували ся безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому житя.

Та нїколи не був так самітний, як тепер, як от сього вечера. Иноді, як перебував тут сам, така була у нього надїя, що хтось надійде, приміром Сава, як Михайла не було дома, або хто иньший — були бурі — але тепер знав, що нїхто не загляне до нього... Кому яке дїло пускати ся в таку страшну нїч до його нори? До пустки його? А його самого не було нїкому потрібно; він став немов відлюдком від часу, як стратив сина.

А самітність доконувала свойого.

Глубока, глуха туга виростала з неї, добирала ся до нього і точила неустанно спокій. День і нїч квилїло в ньому питанє: „Чому те все стало ся, що стало ся? Як його земля носить?“ А відтак знов: „По що стало ся? Чому, чому, чому? Чи Бог так осудив? Чому Бог так хотїв? Що Йому з того прийде?“

Його велика побожність і глубока, щира віра у висшу силу попали ся нараз у найглубшу муку і терпінє, і нїяк не могли з них висотати ся, нїяк не могли собі розвязати отсеї крівавої прояви. Бог потрібував душі Михайла. Бог також чогось доброго потрібував. А Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини підняти ся на сповненє сего нечуваного вчинку?

А відтак знов: „Кров страшна, в яку ступив Сава тїлом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно тисяч разів страшнїйше?... Що се було? Звідки походило? Силою якоюсь? Він чув силу якоїсь незнаної могутности, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоби збагнути ту необмежену тайну. Відчув на слїпо, неясно істнуванє ще якогос

иньшого сьвіта, крім того, що його знав, і понуряв в глуху задуму... Відтак знов те саме, знов починав ся біль в його душі, зиов неописане терпінє. Терпінє на помацьки. Сьвіт з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже у землї, а он тепер товкли ся над ним хмари снїгу...

Його лице викривило ся. Почав хлипати мов дїйсна дитина. Сльози так і зсували ся пильно по його обличю.

На таке вигодував він своїх двох синів. Таке було в нього сего року Різдво...

А той другий сидїв замкнений межи мурами і з дня на день чим раз більше сох, білїв... А торік сидїли всї там у хатї у-купі, їли пшеницю і колядували. Він був такий веселий і жартовливий! А відтак притаскали ся оба сюди і ночували тут. Сидїли до пізна, ось тут на отсїм місцї на землї, і він усе оповідав тай оповідав...

Сего року нїхто з ним не говорить...

— — — — — — — — — — — — — — —

Темінь зростала, а огонь в печи, що став притахати, осьвічував уже слабо предмети в хатї. Поломінь мигала ся нечутно, переміняла жаріючу барву в легко синю, а тишина і самітність довкола нього розширяли ся чим раз більше і більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

— Торік о тій порі виходив до товарини глядїти, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думцї про сина, — а сего року стоїть стайня пусткою...

— Румиґають... — сказав, як вернув зі стайнї. Відтак ще щось сказав і сам засьміяв ся. Веселий був.

Звук його голосу і сьміху стояв йому на причуд живо в памяти... Застогнав із жалю, у гризучій самітности. Така порожнеча і тишина, замкнена в його хатї тишина — обдавали його, неначе все житє попращало ся з отсим кутиком землї.

А там на „горі“ сидїла його стара жінка сама і плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родив ся, то тїшили ся, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місце мав він станути — оба мали станути — стати ся такими, як вони, обрабляти землю, як вони, а тим часом...

В деяких хвилях бувають сльози кріваві...

— — — — — — — — — — — — — — —

На дворі неустанно лютувала заверюха. Ні одна зьвіздочка не заблимала на небосклоні, а хмари снігу шаліли мов фурії по далеких снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустила ся отсе на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилі до хвилі.

Лїсок за бурдеєм і лїси, що тягли ся далі, „сусїднїй“ і иньші, визирали темно і задеревіло із білої заметїльниці і ледви відрисовували ся своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії...

Івоніка сидів, заривши пальці у волосє. Плакав і думав.

— Один у землї, а другий в криміналї... Ось чого він діждав ся на пятьдесяти роках житя! — переходило жалем крізь його розболїлу душу. Відтак мимоволї вслухував ся в заверюху.

— Тяжка ніч! — промайнуло йому раз крізь думку. — Завтра будуть поля цїлковито завіяні і він буде примушений по колїна бристи снігом, щоб добити ся до Марії. Все мусїв своїм тїлом дорогу пробивати.

Цїлі снони снігу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганяли ся за кимсь. Голосно і лячно гримав вітер дверми коло стайні і не думав умовкати.

Нараз підвів Івоніка бистро надслухуючи голову. Чи не свистав отсе хтось протяжно, допитливо крізь нічну заверюху? Йому причув ся виразно свист. Надслухував ще уважнїйше, поздержуючи віддих, і нараз почало ся йому бити серце. Поволи і сильно било ся... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною заверюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметїльниці... Відтак відповідав він йому свистом або покликом, по чім справляв ся по нїм до дому...

Наслухував хвильку зі здичілим поглядом. Не повторить ся свист?

Повторив ся.

Довгий, голосний свист, аж улискував ся. Миттю облягло його горячістю по тїлї. З блискучим, майже блудним зором зірвав ся із землї і кинув ся на двір.

Вітер грав його сивим волосєм. Не зважав на те. Витрїщивши ся хвилю в найстрашнїйшім напруженю в нічну заверюху, крикнув відтак як за житя сина, але сим разом диким, несамовитим голосом понад розбурхану поверхню піль:

— Ми-хай-ле, твій тато т у т!!

Кілька хвиль пізнїйше примчав ся до нього стовпом високий вихор снїгу, вдарив ся сильно о його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутив ся вихром на місцї і тяжко стогнучи, помчав ся далї у нічну темряву...

З розбурханим волосєм стояв старий батько прикований до місця, важко дишучи, витріщаючи ся в напрямі, куди погнав ся стовп снїгу.

Що се було? Що се було? Волосє стануло дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силував ся перехреститись.

Т у т М и х а й л о б у в.

Цїлим серцем своїм, цїлою душею своєю, коли мав її коли від Бога, відчув, що Михайло був отсе в нього.

В і н.

Він притискав ся до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далї погнав нещасний вітром у незнані безвісти... Він же без сьвітла помер! Перехрестивши ся на силу, заломив обі руки у побожній, розпучливій покорі.

— Господи милосерний, змилуй ся над грішними! Господи сьвятий, прости гріхи наші! Царю небесний, прийми нас у царство твоє і відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоби відвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його і жаль його. Прийшов до тата, до татової груди прилинув, прийшов пожалїти ся на тяжку, невеселу і почорнїлу свою долю...

І як стояв, так кинув ся на землю і вдарив побожні поклони. Відтак перехрестивши ся в останнє, вернув ся непевним ходом до середини і оглянувшись неспокійним зором довкола себе в темряві...

Сильно втомлений кинув ся на давнє місце на землї, і зарившн лице в долонї, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе з несподіваного зворушеня, яке так раптово наплило на нього. Перенятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Т у т б у в М и х а й л о.

Най се йому хто заперечує, або нї, най се йому хто вірить, або нї, а в і н б у в т у т. Відчув се душею. А він не був нї пяний (він же відрік ся напитків зараз по смерти сина, щоб коли не перемогли його душі і присягнув навіть у церкві від них), нї

сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і отсе утома по стрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима окинув свій бурдей. Шукав за сьвятою іконою.

Несьвідомо, мимоволі тягнуло його під величню, таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала-б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілило ся в нім до неладу. І угледів її. Ось там висїла. Мала, почорнїла, заквітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він підняв ся на колїна і зложивши руки до мольби мов дитина, потонув із цїлою покорою і повагою, з цїлою щирістю і довірєм своєї гармонїйної, простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко поза північ лежав на вколїшках і молив ся.

За душу сина, що блукала без спокою по землї і терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його слїз і слїз його жінки, і тонула в них на спід пекольних мук — та за блудного свойого сина, що навів страшне горе на всїх, і вижидав між грубими мурами дальшого рішеня запропащеної долї...

— — — — — — — — — — — — — — —

О тій самій порі сидїда Марія у своїй хатї.

Хатина була слабо осьвічена. На накритім столї стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванцї, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка із медом.

На печи сидїла розперізана, з розбурханим волосєм, у сорочцї, скулена Марійка і співала.

Співала слабоньким, зівялим півголосом, нїби заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки на хрест і похиливши голову понад груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Ожидала синів...

Глубока, дрімуча тишина панувала в хатинї. Дрібоньке сьвітло, що спадало з одної малої на стїнї завішеної лямпини, проясняли лише блїдо нутро хатини. Та про те зарисовували ся всї предмети у нїй виразно. Вся хата була пристроєна сьвяточно і мов ожидала когось. Від часу до часу завивав ріжними голосами

вітер у комині, а часом гудів, мов там збили ся рої джмілів. Се грала буря на дворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверий, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені із середини, бо Марія бояла ся, від коли її сина відвели від неї.

Вона зірвала ся з місця і вітворила широко очи. Блудний, переляканий погляд перебіг хату і спинив ся на стелї.

— Жандарми ідуть! — зойкнула з переляком і скулила ся боязливо в-двоє.

Стуканє повторило ся.

Вона почала трусити ся, відтак злїзла з печі і станула тихо на пальцях у закуток, межи двері і піч.

Жандарми йшли. Вони напосїли ся на її хату. Вже кілька разів несподївано находили. Але в її хатї нема вже нїкого. Хоч би і хотїли кого вивести, нема вже нїкого. Хиба її...

— Івонїка дома? — закликав якийсь тремтячий, беззвучний голос із надвору.

Вона не відзивала ся. Дрожачи на цїлому тїлї притискала ся до стїни, а уста викривили ся в неї, мов у малої дитини до плачу.

Глубока хвиля тишини станула в хатї. Двоє великих, ясних очий ходило блудом по хатї і за чимсь шукало.

По якійсь хвилї зачув ся голос вже коло вікна.

— Т о в и л и ш е с а м і в х а т ї, М а р і є?

Нею випрямило щось раптом. Натягнула шию мов серна і звернула великий, блискучий погляд до вікна.

— Чий се голос? — спитала дзвонячи зубами.

— Таже м і й! Не пізнаєте?

— Нї! Чий? Нїби я один голос чула в останньому часї?

Хвиля неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас за богато в хатї, що питаєте про жандарів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може по мене прийшли? Я нїкого не вбила, я й нїчого не знаю!

— А Івонїка де?

— На полях! Бурдей самий! Не можна було пусткою лишити! Не знаєте, які люди?

— Я хотїв собі лише люльку закурити... і нинї... побалакати... я старий... — почув ся на ново голос.

Хвиля задуми і ваганя.

— То... увійдіть в хату...

— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу! Піду може ще до Івоніки, як успію! Господи Боже, що за заметільниця!...

Хвиля ожидання з середини.

— Жандар... — прошептала і притиснула ся як передше лячно до стіни. — Лише вони ходять по таких ночах, по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосє посивіло! Я ним, дякувать Богу, ніколи не був, але я вам скажу, хто я? Тепер найліпша пора на те! Ніхто не вчує і нїхто не побачить! Я не хочу, аби хто вчув! Менї вас жаль! Господь сьвятий видить, як жаль! Марійко, хрестіть ся! Я той, що щось видів! Менї тяжко з тим на душі! Я не можу вмерти! Хто знає, може завтра дадуть сьвічку в руку, нїхто сего не може знати! Адіть, ваш Михайлик не надіяв ся, а тепер ходить десь по сьвітї тай блудить, що без сьвітла переставив ся!

Окрик болю роздав ся в хатї.

— Не заводіть, Марійко! Се вже нїчого не поможе! Так мало бути і так стало ся! А те, що я бачив, то бачив на свої очи, і най скажу, бо дуже менї тяжко з тим на душі! Я хочу того позбути ся! Я не хочу бути нїяким сьвідком, нехай мене Бог боронить! Отсе кажу лише вам, бо менї дуже тяжко з тим на душі! А ви кажіть бадіцї, або не кажіть, а вам най я скажу, тай позбуду ся каменя з душі!...

Вона притиснула ся близько віконця і зігнула ся над ним. Надставила вухо і напружила ся мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може-б ви увійшли до хати? На дворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене видїли; доста вам буде того, що вчуєте! Тодї, що правда, була нічка ясна і погідна, як я бачив! Ішли оба разом...

— Михайло!! — крикнула вона перераженим голосом.

— Він і той, що його справив на тамтой сьвіт! Молоде як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія і почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеть ся до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста і замануло мене вертати по-при лїс до дому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землї. Блїдий був, най йому Бог простить, коли має які днї перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...

— Хто се був, хто се був? — скричала Марійка, притиснувши побілїле лице до шибки...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що вам отсе сказав, бо не мав спокою! Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голосом, а відтак як божевільна кинула ся до дверий. Почала сїпати дверми, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви-ж мати... — почув ся в останнє остерігаючий голос, а відтак мигнула тїнь попід друге вікно і втихло...

Марія забула, що ще й мотузком обмотала клямку з великим цьвяхом коло замку, побоючи ся заєдно появи жандарів. До того тиснув протяг дверми назад до хати і грав ся її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко і виглянула на двір.

Слабе сьвітло, що впало снопом із хати перед поріг, осьвітило купу наметеного снїгу перед сїньми. Кілька слїдів, а більше нїчого. Сильний, рвучий вітер бив її острими, зимними колючками по лиці і очах, і вона мусїла їх заплющити. За хвилю кинула ся під хату в сторону вікна: „Бадїко!!“ — зойкнула.

Та нїякого бадїки не було. Він зник, мов під землю зарив ся.

— Бадїко, хто се був? Кажіть, хто, і увійдіть до хати! — кликнула вже голосно, але лише гомін і свист вітру відповідали її трівожним питаням. Підбігла кілька кроків поза дім на подвірє, надслухувала і знов кликала...

Нїхто не обзивав ся.

Тодї виступили їй великі краплї поту на чоло і вона вернула назад до хати. Двері залуснули ся за нею так сильно замок, що вікна задзвенїли, а вона станула в посередині хати, мов вкопана. Хто се був, хто се був? Той, що їх обох разом

видїв, і той, що ішов поруч із Михайлом з рушницею — убійник його...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя скаже, вже я не годен його вам сказати! — відозвали ся в її душі слова незнайомого.

Закаменїла.

Як тоді, так і тепер перетягнуло ся горяче пасмо вогню по її чолї під волосєм, і розсипало ся гранию по висках і коло уст.

— Сава!! — зойкнула умлїваючи душею. — Сава вбив його! — і упала на долївку.

Потім: — Ні, нї, се не Сава! Брехав проклятущий! Бодай би не діждав ся до дому дійти, днини божої дочекати ся! О Господи, ратуй, ратуй, ратуй!!...

Підняла руки і почала бити поклони. Не знала, чому, аж опісля сформували ся її думки.

Аби убійник найшов ся.

Той, що її дитину зі сьвіта згладив. Що запропастив одного, а другого кровю обкинув. Щоби він з'явив ся перед її очима, аби власними своїми руками розшарпала його на кусні, а цїточка, що лишила ся їй одна-одним на запустїлу хату і пропадала безвинно у вязниці, нехай би вернула...

Заломивши судорожно руки, молила ся з лихорадним поспіхом, від часу до часу обзираючи ся неспокійним, лячним поглядом, коли снїг бив ся о вікна, а двері у завісах з дикої ігри бурі скрипіли і глумливо озивали ся.

Відтак огорнула її глубока втома.

Попала в півсон. Як прокинула ся, лямпа ледви вже блимала.

Витягнувши шию повела розширеними, перешукуючими очима по хатї. В хатї було пусто і тихо, коло стола порожно, нетикано. Мов отверезила ся. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна.

Її слаба вдача, що хитала ся вічно між любовю і ненавистю, що з кождим напливом сильнїйшого почуваня тратила рівновагу, не з'уміючи утримати себе на середній дорозї гармонії, або хоч би лише і самої тверезої розваги, або доброти, що все помиряла. Вона відчувала в сїй хвилї перший раз усїм материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинуло ся в нїй проти нього почутє ненависти. Страшне, бездонне, неописане почутє ненависти матері проти сина.

Дикий усьміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні проклони, що немов лякаючи ся самі себе, розбігали ся один по однім у тихій хатї і розповзали ся в темінї, що чим раз більше зростала...

XXVII.

По просьбі Марійки збігала ся Домнїка по всїх ворожках околиці, аби розвідати ся щось про убійника. Але нї одна не могла сказати щось певного. Слїпа ворожка в містї сказала:

— Чого отся жінка думає стілько про якогось хлопця? Він не варта того! Він убив свойого брата і ще колись свойого тата убє, як він не вволить його волї. Татову хату обкидує хтось раз-по-раз недобрим зїлєм.

Зачувши про се Івонїка, вдарив другий раз Марійку.

— Івонїка бив свою жінку! — сповіщала Домнїка урочисто, майже не що в кождій хатї, тріумфуючи, що подавала таку цїкаву новину. — До часу нещастя Івонїка і не кивнув пальцем на свою жінку. А тепер? — в о н а була перша, що довідала ся про сю нечувану річ. В о н а саме незвичайне знала розказувати!

— Та за що бив? — питали.

— А б и м о в ч а л а, в м і с т о п о в о р о ж к а х р о з в і д у в а т и с я.

— Тяжко йому, аби иньші люди знали його нещастє. Один син застрілений, а другий...

І нїхто не доповняв тяжкої думки до кінця, нїхто нїби не говорив щось певного. Правда, були й глубокі пересьвідченя, хто був убійником; безгомінно умостили ся вже давно у всїх серцях, та нїхто не висказував їх словами. Кожде жалувало нещасних родичів.

— Марійка віднесла до Сучави до сьв. Івана на десять Службів, аби віднайти убійника, а вісїм до манастиря до Драгомірної, аби кара божа постигла його, але кара його оминає! — докінчувала розтолковуючи свої оповіщеня.

XXVIII.

Перед Воскресенєм вернув Сава із вязниці до дому. Його випустили на волю, бо нє було доказів проти нього.

Повернувши пішов вперед до Рахіри, і аж звідси доперва до родичів. Пізним вечером вступив у батьківську хату.

На його вид батьки заридали.

Він вернув худий — шкіра та кости, побілівши на лиці мов полотно і неначе нїмий. Здавало ся, там за мурами і полишив всю мову. Мов чужий стояв у кутї і шукав за чимось очима по землї.

— Тебе вже зовсїм випустили? — спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краяло ся із жалю на вид сина.

— Зовсїм, я вже зовсїм дома лишаю ся! — Їв мовчки, не даючи майже нїякої відповіди на ріжні допити родичів і лїг спати.

З ним вступило в хату щось, що немов стїсняло... щось чуже, похмуре. Нї батько, нї мати не всьміхали ся. Він був тут, той, так із розпукою ожаданий, очікуваний, той одинокий син, та про те воно якось инакше складало ся, чим собі представляли. З ним неначе ще щось увійшло в хату, перед чим простї душі селян відтягали ся і онесьмілювали ся.

Що? Вони не знали того сформулувати. Воно лежало в них лише в почуваню і тяжіло на них невидимим тягарем. До пізної ночи не лягали до спочинку. Хлопець лежав мов мертвець, блїдий на постелї і спав, а старі — кожде зі свойого кутика глядїло мовчки на нього і заводило на свій лад. Він пекучими, невидими, духовими сльозами; вона нечутно з затятими устами.

Ось той блїдий хлопець, те змарнїле, виголоднїле тїло, з тим дитинячо дрібним личком — се був його одинокий син. А той одинокий його син був братоубійник Він, батько, знав про се. А як і про се нїхто не знав, в і н знав про се. І воно так буде до кінця житя його, до останнього віддиха його.

— — — — — — — — — — — — — — —

Другого дня з ранка зараз по снїданю ладив ся Сава до Рахіри.

— Ти куди хочеш йти? — спитала його мати, майже дрожачи з турботи про нього.

Вона-ж так страшенно бояла ся про нього!

— Куди?... Я до Рахіри...

З неописано гірким усьміхом спитала вона:

— Ти не забув дороги до неї?

— Чого-б мав я дорогу до неї забувати? — відповів він поглядом, що займав ся в полуміню.

— Вона винна всему нещастю...

Він замовк і глянув до землї.

— Не вийде воно на добре! — тягнула мати грозячим голосом. — Ми сидїли ось тут, молили ся та плакали крівавими сльозами за тобою... числили днї, коли ти повернеш, а тепер, як Бог тобі допоміг переступити на ново поріг тата тай мами — ти звертаєш ся до неї?... Саво, Саво, Бог мусить тебе покарати!!

Він підвів на неї очи.

Великі, блискучі, в тій хвилї чудові очи.

— Мамо, я був і вчера в неї! Я пішов наперед до неї, а потім прийшов до вас! Аби ви знали...

Стара мати витріщила ся на нього.

Мов закаменїла на місцї.

— Вже вчера? Наперед до неї?

— А-я!

На ново зайшла та зміна з нею, як тодї на сьвятий вечір, коли вона його перший раз закляла. Та вона замовкла. Перший раз у житю забракло їй слів на виявленє своїх почувань. Її рухливі уста задубіли, занїміли. Але як тодї, так і тепер відчувала, що в неї не стало другого сина.

Щось страшного втиснуло ся в її серце і рвало його. Щось страшного, гіркого, неописаного. Вона збила пястуки, щоб ними вдарити когось у груди, але того „когось“ не було.

— Ви гадаєте, що я стою о вашу землю? — спитав він сам, перериваючи тяжку хвилю мовчанки. — Я вашої землї не потрібую! Я собі піду з нею до Молдави! — і сягнувши за капелюхом вийшов із хати.

Лишила ся сама мов приголомшена. З широко отвореними очима, з побілїлим як стїна лицем плентала ся без тямки, без заміру і цїли по хатї, від часу до часу перешіптуючи ся з кимось, а роботи не дотикала ся нїякої...

XXIX.

— Анна дурієть!

— Що з нею?

— Хоче убити Саву...

— Ей, Боже!!

— Жаль заступив їй розум...

— Так ходило селом від уст до уст — і се була правда. Де-б і не добачила вона його, на полї, на дорозї, в селї, тут і кидала ся на нього звірюкою і силувала вдусити. Забувала

про цїле своє окруженє, про все, а бачила лише його. Гнала за ним мов тигриця, сиплячи искрами з очий і кричала:

— Ти убійнику, ти, ти, я тебе убю! — І за кождим разом була-б йому не одно заподїяла, наколи-б в нього не були скорійші ноги, як у неї.

І дивно, лише її одної бояв ся молодий, мовчазливий. Бояв ся боязнею, якою лякаєть ся лише цїлковито дикої, небезпечної звірини. Він зойкав, як вона гнала за ним, а його очи ставали з переполоху непритомні. Знав і відчував. Вона одна могла йому горя нанести. Нїхто иньший з людий. Нїхто його словечком не торкав, не питав, не грозив. Нїхто нїчого не говорив, не шкодив. Лише одна-однїська в о н а. Вона була карою он тут для нього на землї. Все иньше він немов у своїх руках держав. Від її першого нападу почав ходити до церкви.

— Сьвятий став! — перешіптували ся глумливо між собою люди. — Мабуть не на довго!

— Чому нї? Може він уже жалує...

— Бо так! На Великдень узяв його батько з собою до церкви. А як були вже недалеко Григорієвої хати, він віддїлив ся від батька, як та машина і пішов через чужі сади до дївчини. Старий лишив ся сам і мало що з сорому в землю не запав ся. Йому сьвіт потемнїв. Всї ґазди, що йшли тодї, бачили се.

— Страх!! Рахіра з ним щось заподїяла. Зїлля, матріґунів дала. Він усе робить, чого вона хоче...

— Господи борони перед матріґуною! Але Анна йому щось вистроїть. Не дурно вона пережила отсе все. Адїть, як його уздрить, видите, яка стає? Най Господь боронить!

— Убійницею стала-б, як би не утїкав! А здавало ся, така добра!

— В чоловіцї, як би дві душі. А як би одна в одну прокидала ся...

— — — — — — — — — — — — — — —

Одного разу сидїла Анна з товаром у полї. Сидїла під одним корчем лїскового оріха і годувала одно з близнят, що мала при собі. Нараз побачила Саву, що надійшов із боку. Її очи загоріли, мов у дикої звірини. Поклала дитину осторожно на землю на сардак, а сама кинула ся з заду на пальцях за ним. Чи відчув він небезпеку?

Так здавало ся.

Блискавкою оглянув ся, однак вже було за пізно. Вона закинула йому обі руки за шию і почала давити.

Він ревнув, а відтак почала ся боротьба.

Страшна боротьба двох противників. Вона змішала ся до непізнаня. „Я знаю, що ти його вбив, я!!“ — кликнула погаслим голосом і безкровним лицем. — „Я се знаю і хочу тобі відплатити ся!“ Се були її одинокі слова.

Вже туй-туй мала кинути його до землї, туй-туй задавити. Нечувана сила вступила в неї, а ненависть підтримувала. Одначе він був зручнїйший від неї. Він освободив праву руку і вдарив її так сильно в груди, що вона заколибала ся і впала. Він утїк. Утїкав чи не пів години безперервним бігом, з лицем як у дитини до плачу викривленим і переполоханим.

В тиждень потім померли близнята Аннині і вона попала у мелянхолїю. Ходила селом і полями без цїли, з затисненими кулаками і прямо не бачила нїкого перед собою. Так зайшла одного разу і до Марійки.

День був слїтний, дощ падав без перестанку, а Марійка сидїла з Івонїкою в хатї і перебирала якесь насїнє.

Нараз увійшла Анна.

Увійшла у довгому, чорному сардації Докиїному, в такій же хустцї на голові і худа і блїда, мов із білого віску. Не сказавши ні слова, станула зараз коло дверий, задививши ся в одну точку. Її руки звисали в дїл, а пястуки не отвирали ся.

Марійка прокинула ся і хотїла вже на неї кинути ся. Сеж була ходяча погроза для Сави, „кара божа“, як вона її прозвала. Вона її так само ненавидїла, як Сава. Чого хотїла вона тут? За чим прийшла? Вона-ж заказала їй вже раз на завсїди переступати поріг її хати.

Івонїка стримав її.

— Ти не видиш, що вона не знає, де вона? — прошептав він. — Її очи дивлять ся у якийсь блудний сьвіт! Подиви ся на неї!

І справдї. Великі, чорні очи нещасної дивили ся спокійно, майже дитинно вперед себе і не пізнавали окруженя.

— Що тобі треба, доньцю? — спитав Івонїка лагідно. — Хлїбця?

Вона глянула на нього тихо і байдужно, і розмикаючи на силу блїді уста, сказала: — Хлїбця...

Марійкѣ подала їй хлїба, а вона його з'їла. Відтак стала роззирати ся по хатї. На стїнах висїли почорнїлі, задимлені ікони, поприбирані в цьвіти і рушники. Над одним із них висїла синя жовнїрська шапка Михайлова. Великими, допитливими очима приглядала ся нещасна хвильку образови зі шапкою, відтак почала мінити ся. Здавало ся, в неї вступало житє, здавало ся, відзискувала память і притомність на ново. Вона оглянула ся звільна, несьмілим поглядом довкола себе... відтак приступила близько до Марійки і впила ся своїми очима в неї. Ся подала ся з переляком у зад. Очи молодої жінки почали так дивно миготїти перед нею... Чи її привидїло ся що в лицї старої матери? Вразила яка подібність і викликала який спомин в її затемнїлій душі?

— Сава! — скричала вона нараз не своїм голосом. — Сава вбив його!! — І кинувши ся до дверий, пігнала окриленим кроком через поля...

Марійка побілїла, як стїна. Почала трусити ся. Не була в силї промовити одного слова.

В Івонїки виступили сльози в очах. Його голова затрясла ся.

— Господи, ратуй та змилуй ся! — промовив із цїлою побожністю своєї душі, заломивши розпучливо руки.

— Вона збожеволїла! — обізвала ся на силу Марійка.

— Жаль заступив їй розум! — відповів Івонїка. Потім додав: — Видиш, жінко? А ти все не вірила, що вона була Михайликова! Гадаєш — чоловік із добра з розуму сходить, з утїхи? Ми прогрішили ся, Марійко! Ти прогрішила ся! Я не знав, аж Докія сказала! Нам було приняти сиротє Михайлове, як приносила та просила приняти. Тепер уже Бог забрав їх до себе. Не стануть... нам уже нїколи... тягарем дїти нашого Михайла! Не стануть... хоч би ми того на колїнах день і нїч в Бога благали! Будем годувати дїти Савині тай Рахірині... а Михайликові... вони уступили ся нам на вїки з дороги...

Тай захлипав на голос.

Відтак серед шаленого жалю окинувши її зором, неначе його пхнуло вдарити її, зірвав ся на силу зі свойого місця і метнув ся на двір...

Вона лишила ся одна в хатї. Біла-білїська.

Велика муха перелетїла поуз неї і вдарила ся з бренькотом в шибу.

Вона повела тупо за нею очима.

Не знала докладно, що з нею дїяло ся.

Вона свої любила дїти, страшно любила їх. Кров була би дала за них. Відтак щось стало ся... помішало ся... і тепер вона винувата... І вона відчула, що була винувата. Михайликове хлопя приносили до неї... ось тут на тім порозї подавали їй... просили за своє приняти... вигодувати в памятку по нїм... собі на потїху... а вона відогнала її... з отсего порога відогнала. Хлопя Михайликове...

Господи Ісусе Христе!!

— — — — — — — — — — — — — — — —

Що їй було? Чи в неї розуму не стало? Відобрало їй розум? — І метало нею то в одну, то в другу сторону. То до Сави, то до Михайла. Минала ся з жалю та розпуки за ним. Вона любила свої дїти, хто закине їй на сьвітї, що вона їх не любила?...

— — — — — — — — — — — — — — — —

— Будемо годувати дїти Савині та Рахірині... а Михайликові уступили ся нам на віки з дороги... — шепотїло щось із дна її душі до мозку.

— Савині та Рахірині... Рахірині, Маріє!!

— Савині!! — відповідало щось само із себе.

— Сава вбив його, Сава!

Нїколи не буде годувати!

Скорше вже їй руки віднїме...

Ех!!...

Щось бороло ся тяжко, нечутно між собою, а вона терпіла під тим пекольні муки.

— За два-три роки було-б уже тупцяло коло вас, було-б уже бігало за бабунею! — обізвав ся голос білоголової старухи в її душі.

А-якже! І вона робила їй той закид, що ось тепер її чоловік, отта беззуба баба, що все знала.

— Вона гризла ся та їла ся неустанно... бо чим було сиротї двоє дїтий вигодувати? А-я, Маріє! Зле зробили! Були-б собі Михайлика малого вигодували... бо таки казали, що й „Михайликом“ його охрестили...

Блїда як стїна жінка глядїла з широко отвореними очима вперед себе, в якійсь предивній, загадочній задумі, а відтак зірвала ся зі свойого місця на рівні ноги.

З лихорадним поспіхом закинула на себе сардак і вибігла живо на двір. Та тут же остановила ся на хвилю. — Де її шукати? Куди вона нещасна пігнала?

— Анно! — зойкнули її викривлені уста з неописаним жалем, немов благаючи. — Анно, прийди назад!

Повно слїз найшло їй раптом в очи, і вона мов крізь серпанок глядїла вперед себе.

Перед нею лише поля зеленїли ся.

По маєвім дощи зеленїли ся і пишали ся, дерева розвинули ся, поприбиравши ся в ясну, роскішну зелень, і позаквітчали ся в білі, рожеві китиці цьвітів.

Вохкий запах маєвого цьвіту розходив ся у воздусї і голубив на силу до себе.

Земля роскошувала...

— — — — — — — — — — — — — —

Хутко потім відвезли Анну до шпиталю. Село зобовязало ся понести кошта за неї, і з сим, здавало ся, настав уже спокій в голосних подїях села, вернула ся рівновага в розколибані уми і серця.

Все добігало нїби закінченя... і праця, та сїра, невсипуща, одностайна праця, вона вложила на все свою печать і замкнула кождому уста. З дня на день вимагала свого часу і її призначені сили, неустанно утримувала руки в руху, перетягала ся з одної пори року в другу, зростала, опадала і знов піднимала ся, і так затирала незамітно всї події, а з тим минувшість і спомини про неї. Се лиш так виглядало зверха. Але що в дїйсности було, в серединї? Там не завсїди плили одностайні, однакові струї...

XXX.

Шестий рік минає з того часу.

На далеких полях грало на відміну ріжними барвами, і грало житєм і мертвотою.

Правильно навертали ся в осени смутні маси мрак, уступали покірно несчислимим зьвіздкам снїгу, а відтак роскішній зелені весняній.

Тихо-нечутно ткає природа свої події по черзї, і не зміняєть ся у своїх установах.

На полях все ще виднїєть ся бурдей.

Стоїть, як стояв, і лиш що незамітно в землю западаєть ся. Його дрібні віконця блимали проти сонця мов очи, що старіють ся, а у слітних днях плакали великими, тихими сльозами.

В ньому вештало ся лише двоє старих людий — Марійка і Івоніка. Вона зісохла мов скипка, а він передчасно постарів ся. Чи жаль, чи тяжка праця їх так позбавили із сил? Здаєть ся — одно й друге. З ніким не зносили ся і жили лише, як здавало ся, для своєї землї і для своєї худоби, а працї не покидали ся. Сьвяточні днї здавали ся їм за довгі, а робітні за короткі.

— Для кого їм ще так гарувати? — дивували ся люди. — Для Сави того доста, що мають, а їм старим чого треба? — Печі теплої та трохи теплої страви.

Але вони були иньшої думки.

На полях справдї не втихала праця. Їхня праця йшла на Служби божі за душу покійного сина. Два рази в рік відбували ся величаві посмертні обіди. Один в осени, а на весні, як бідним людям найтяжше виживити ся — другий. Столи їх угинали ся — богаті і бідні, здалека і зблизька кріпили ся на їх хлїбі. Так постановили вони собі увесь труд свій посьвятити на ту ціль, і та ціль була одинокою силою, що удержувала їх при житю і тримала їх сили в рівновазї.

На Михайловій землї зростав той хлїб, для Михайла були ті загони призначені, нехай же і іде все, що його, за його душу... А колись, як їх уже не стане, нехай божа воля дієть ся...

На тих обілах не бували нїколи; ними заряджували все Домнїка з Ілїєю, а як і були, то лише дуже коротко. Вона сидїла і глядїла мовчки, як люди їли і пили, а відтак зривала ся мов несамовита, закладала на себе сардак аж на голову і бігла крізь поля в бурдей. Там зачиняла ся в стайнї, доки Івоніка не вернеть ся і не розповість, що вже по всьому. А він, заховуючись так само безмовно, від часу до часу заломлював мовчки руки, ударяв із жалю в долонї, а потім десь подївав ся, віддаючи шепотом Домнїцї погляд на все, аби нїхто в порожнї і голоден не відійшов.

Велика побожність і віра його скріпляли і утримували на дусї, і він тонув у нїй всею своєю лагідною вдачею.

— Так Бог дав! — потїшав себе і силував ся помирити ся з долею. Другої реальнїйшої розвязки тої найстрашнїйшої події в житю він не дошукував. Інстинктом простої душі відчув, що

иньша була-б йому нанесла горя, і він не перенїс би її. Не в силї був би перенести. А от — толкував собі — Сава був і при війську якийсь час, сидїв у криміналї, — мимо нього ходили судії, він глядїв на мури, за слїдами його страшної події слїдили люди, та про те він живе свобідний. Що його хоронить? Що розпинає над ним свої крила?

А Михайло не був тим, що він, инакше вів себе, та про те...

Але чому було так? Сила божа хотїла так...

Такі питаня впивали ся деякими часами в його душу до самої глубини і підкошували віру і терпливість у терпіню, гнали силоміць по церквах і сповідях.

Найрадше заходив на прощу до съв. Івана Сучавського і тут умлївав душею.

Чи не винен він сам тому страшному горю? Чи не був за добрим для Михайла, а за строгий для Сави? — Тут і там доходила до нього чутка, що він був лїпший для Михайла, як для Сави, але на скілько йому здавало ся, його сумлїнє було чисте. Він бажав добра для обох, але може він і виноватий? Господь один знає, в чім лежить вина. „Я темний чоловік, отченьку! Най Господь простить менї грішному! Я робив, як знав!“ — починав при сповіди, як при втратї любимця свойого, і велике, потрясаюче було каянє того на вид тихого, нїби незначного чоловіка.

Сповідь приносила йому полекшу.

Потїшений вертав назад і запрягав ся на ново до ярма сїрої, одностайної працї, до невмолимого труду.

— Один день — говорив він — один жаль.

Так минали днї для нього. Так мало вже бути до кінця його житя...

Метою його житя було тепер — дбати за Михайлову душу, за його душу бідних годувати, хлїбом-сілю спомагати і за свою і Савину провину благати Бога...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Від року Сава відокромлений.

Батько дав йому половину хати в селї і там він зажив.

Мовчки ожидав він тої хвилї, як батько віддасть йому для нього — як думав — призначену пайку, а і пайку Михайла — та так само мовчки — не сповняв батько його надії. Нї одним словом не докоряв він йому про смерть брата, нї одним поглядом не нагадував йому на нечуваний вчинок, якась тяжка, невидима

рука замкнула йому уста на віки в тій річи — лише землею не наділив його.

Тої чорної, пожаданої, дорогої землї, без якої йому годї було як слїд проживати, в якій був би день і ніч грібав, житє своє добував — її не давав він йому.

— Працюй, як я працював! — сказав йому, віддїлюючи половину хати. — Нехай робить, як я робив! — відповідав людям, що допитували ся його, чи не віддїлить Саві пайки, бо як видко, сей забираєть ся посватати Рахіру.

— Нехай працює! Нехай знає, як то є, як чоловік нїчого не має, а відтак як сам доробить ся тої землї!

І не поступив ся нї на ступінь від свойого рішеня.

— Землї? — шепотїла Марійка з ненависти, викривленими устами і розсьмівала ся страшним сьміхом. — Хиба на те, щоб лїг із нею в ротї, та щоб вона його на віки здавила, як здавив мене через нього жаль на сїм сьвітї?

А відтак розсипували ся проклони із уст нещасної матері на голову сина, так що волосє дубом ставало і тїлом мороз пробігав.

Вона ненавидїла Саву.

Цїла її колишня любов до нього, яка свойого часу зводила її з розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дївчину з сиротою, з самої дикої трівоги про нього, напружала до всяких вигадів ратунку при слїдстві проти нього, яка проникала її душу до божевіля, вона перемінила ся тепер у найстрашнїйшу ненависть.

По своїм поворотї з вязниці оказував Сава свою байдужність проти родичів цїлком явно. Здавало ся, його любов до дївчини змогла ся у вязниці в-двоє, а з тим і витиснули всї иньші почуваня в його серцї. Він чув і бачив лише її.

Ледви що поступав до батькової хати, щоб поглянути за ним та за прибитою матїрю, як уже і забирав ся на ново до неї.

Покликала його мати по якій денній працї до вечері, він вступив у хату.

— Зараз дам вечеру, Саво! А ось лише кулешу виверну на кружок! — Йому вже за довго було чекати. Махнувши рукою, хапав мовчки за капелюх і був уже при дверях.

— Не хочеш ждати? — питала його.

— Нї!

Нїхто не питав, куди йде. Кождому було звісно, куди веде вузонька стежечка садом, а за садом далї під лїс...

Від смерти Михайла ночував ледви дві-три ночи в тижнї дома, иньші — проводив у Григория і в неї. Дома, здавало ся, просиджував із найбільшою відразою і з усилуванєм.

— Ходиш до Рахіри і хочеш її сватати, та не видиш, що витоптуєш менї дорогу до гробу! — докоряла йому иноді Марія. — А моя сива голова не має нїкого крім тебе! Михайликови заступила куля житє — хто заступить ся за мене тай за тата на старість у немочи? Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кіхтїв твоєї доленьки!

На те його очи запалювали ся неприязним блиском і він відказував із відражаючою злобою:

— Прикличте собі його посмертними обідами, яких не щадите за його душу, та най вашу сиву кіску сплете, а менї нехай прірве дорогу до Рахіри! Він усе вас слухав; спробуйте! Вже доволї годували ви людий за його душу: різали дріб, безроги, марнували хлїба свойого і купованого з міста, напували, чим знали. Час, аби прийшов уже подякувати за все! А до мене не мішайте ся!

На такі жорстокі слова прокидала ся в її душі страшна ненависть, жаль до нього зростав у безмір і вона мов із трійлом в серцї оставала ся.

Чим більше горнув ся він до дївчини, тим більше огірчав її серце, тим більше ображував нетерпливу душу, що крім любови до нього і його добра, не бажала більше нїчого. Цїлим єством, що переняте було наскрізь лише ним одним, бажала його мати коло себе, хотїла, мов в надгороду, мати в себе за всї перебуті муки і жалї його, і знов цїлковито як малу дитину. Дрожала і розпадала ся над ним, але він ледви глянув у той бік, як вона за чим побивала ся.

До того і Рахіра дратувала її розшарпану душу.

Де і не здибле її, всьміхнеть ся зухвало, кине їй у слїд обидне слово.

Раз здибала її Марійка в полї і обдарила добрими гупаками.

— Не лишиш менї хлопця, відьмо, будеш іще довго матрїґуною годувати та кров мою пити?

— Буду пити, доки менї схочеть ся; а вам засї до мене! — верещала вона на цїле поле. — Гадаєте, я Анна, що її ви з розуму звели? Чекайте ще, чекайте трохи!

Відтак за кождим разом здибавши її, товкла злобно пястук о пястук і шепотїла:

— А що, сидить Сава коло вас на печи? Га? Настрашив ся вас дуже?

І Марійка умлївала душею, побачивши її вже здалека і блїднїла по самі уста. А рівночасно по неволї бурила ся і її душа проти сина.

Сава був винен, що вона терпіла від тої розпусниці. Через нього було все те, як би не він, не було-б того всього. Через нього відкинула і сиротину Михайлову, що Бог її мов на розраду подав, а вона і глянути на неї не хотїла. Через нього тепер кругла сирота. Як би він хотїв, покинув би ту негідницю, сидїв би коло тата і мами і пильнував би їх, як ока в голові. Дївчат ще з десять зможе мати в житю, а тата і маму лише раз Бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали.

Він був усьому горю причиною, всїм крівавим сльозам, якими переплакувала ночи. А він помимо того всього от що доводив. Нїби не бачив і не чув їхнього жалю і гризоти. Вони з жалю землї не чули під собою, а він був *злий*. Сьміяв ся і підсвистував, коли мати плакала.

Байдужним поступованєм своїм немов протер очи її душі і її саму мов отверезив.

З часом дійшла до пересьвідченя, що він наложив на брата руку. З часом... Там на пустім полї, в бурдею, що запав ся до половини в землю, без сьвідків і суддїв, в найглубшій тишинї і на самотї, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих ночах місячних, і коли з розкуйовданим волосєм і вохкими очима передумувала кождий поступок і вчинок свойого одинака.

Не була вона так шляхотно сформована, як її чоловік, жадала для себе більше. І через те, що жадала більше, дійшла до сумних досьвідів...

— Йому землї хотїло ся і через те станув йому в дорозї Михайло! Рахіру треба годувати! Землї не стане! — так вмовляла в себе, а з тим падали мов жаріючі вуглї і поодинокі слова людий в запустїлу душу, що все десь-не-десь перелїтали поуз її слух.

Часом прямо питала його:

— Саво, де Михайло? Таже ти з ним у лїс пішов, я знаю!

Тодї прямо любувала ся його видом, як він блїд і як його очи розширяли ся і гледїли на неї з холодним блиском.

— Де Михайло?

— Чому ви його не пазили? Куди хотїв, туди пішов! Було не заводити за ним, як був у війську! Тепер всадіть собі самі ніж у душу, а не другим! Я нїчого не знаю!

І забирав ся їй з очий.

— І нїколи не згадає його! — говорила собі гірко в душі. — Неначе-б не мав нїколи брата!

І справдї, для Сави не істнувала память про брата. А коли і згадав його инодї хто при нїм, він оставав глухий і нїмий мов мур. Затинав ся і замовкав за кождим разом. Хто-б хотїв був на силу видобути з його уст імя брата, був би скорше того дива дожив, що він сам себе калїчив би. Лише очи його миготїли боязко, грудь дишіла тяжко, мов із раптової втоми. Він засапував ся, блїд, а уста кривили ся болїзно. Таким чином приводив матїрь до божевільного обуреня проти себе.

І так стягнув на себе те, що мусїв стягнути.

Ненависть матери.

З певним кроком, з блїдим видом і палаючим зором.

Вся її любов, якою квилїла за ним колись, все її прочуте для нього, що колись робило її сильною, відважною, безглядною, зібралось в одно-однїське могутнє почуване в материнську ненависть.

Вона почала клясти.

Зразу шепотом, зрідка — жахаючи ся сама своїх страшних слів, розриваючи їх на смутні шмати, а відтак пристрасно і з диким вдоволенєм.

З чорною землею в устах і руками зложеними на-вхрест хотїла його бачити. До війська нехай би знов ішов, але не на коротко, а на довго, і вона ще за ним тодї каменем кине. І як Михайла... як Михайла... нехай би його в кусні тяли... і в самій півночи ховали... Чув він те?

Вона має лише те одно бажанє в житю і більше нїчого.

Вона знає лише ту одну просьбу до Господа Бога. І всї нехай би про се знали. Всї, що знали її старшого сина і що любили і шанували його, як шанує його память і душу вона...

— Сава виробив те, бадїко, Сава!! — жалїла ся чоловікови.

А він мовчав. Сам знав уже давно. Від першої хвилї. Але нїколи не був би їй того сказав. Нїколи, доки Бог позволить їм у-двійцї дожити. Не хотїв класти на неї тягару зі своїх уст.

— Така доля наша і наших дїтий! Не плач!

Чи був він сильнїйший в горю? Податливійший проти замахів судьби? Менше чутливий?

Вона зненавидїла Саву, а він усе любив його. Тайком, з мовчаливими устами, помимо всього любив його і жалїв над ним. Його любов була для обох однакова, велика, і не знала нї в чім границь. Вмерлого не забував, а живого оплакував невидимими, духовними сльозами.

— Чому-ж ти пішов від тата? — питав вмерлого, а про живого думав: — Чому вчинив таке, коли я його любив? Я-ж бажав обом добра! — І відчував лише несказаний біль і жаль. Але ненависть не знаходила місця в тій безкорисній, гармонїйній душі.

Він боліВ над своєю жінкою, що перемінила ся у якесь одностайне, неприступне, втїлене горе і втихомиряв її, як міг.

Вона стала уникати людий, відпихати ворожо від себе всїх, що зближали ся приязно до неї, і понурила ся цїлковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу. Часами пригадувала йому в своїй ненависти чим небудь Саву, але він не застановляв ся нїколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої і щирої душі виростала чим раз страшнїйша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце на віки.

Він знав.

В ту душу не зможе він уже нїколи сонця вложити. Пропало вже в нїй все сьвітло. Вона на віки осліпла...

XXXI.

– Бувай здоров і працюй, як я працював! — казав Івонїка Саві при передачі хати і городця.

— Я буду працювати! — відповів Сава байдужно, і незабаром потім оженив ся з Рахірою.

Жив із нею чи не два роки не звінчаний, але довше годї було затягати. Се бачив Івонїка сам, але анї він, анї Марійка не ступили кроком на його весїля.

А він сам?...

Вже шестий рік минає від смерти брата. Він що хвилї иньший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають:

— Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить як зблудженый. Вступить де в яку хату, то й нема що слухати, таке заговорить. Тут говорить, там шпугає межи горшками, там дівчину зачіпить, там трутить когось... і йде в другу хату. Нїхто його не спирає і нїхто не просить до себе. Всїм мов страшно перед ним, хоч він і жартує і сьміють ся... Бог один знає — кажуть — що за ним раз-в-раз снуєть ся!

Не має спокою хоч і вона при нїм. Кажуть: він усе був такий неспостійний, але що мав її, то ходив до неї, а тепер, як її має, шукає чогось иньшого. Але її любить так, що вона не сьміє в хатї нїчого кивнути. Йому не треба нїчого — каже він.

І так жиють із дня на день.

В полї то иноді нїби геть із розуму сходить. Як добачить якого заяця, кидає все, хоч би найважнїйшу і найпильнїйшу роботу, хоч би чужу, хоч би свою — і пускаєть ся в погоню за ним. Каже: мусить його мати... Його душа мов без внутрішнього, постійного житя, мов без ладу стала. Чи може вже з дитиньства така була?

Трудно сказати. Нїхто не слїдив за обявами тої предивної гри психічних струн.

Чи був щасливий з Рахірою?

Се-ж було щось заборонене, щось темне, чого він не любив. Воно втиснуло ся на силу в його молоду душу, в його убоге, душевне житє, і як займило її цїлковито для себе — втратив те душевне житє. Вона випила з нього душевну благородність до останньої краплї, а стративши се — стратив і себе самого.

В останнїх часах займаєть ся живо постановою батька. Батько рішив ся взяти сина свойого брата до себе, а Марійка якусь убогу сироту — і звінчати їх — щоб лишити на своє місце, як їм колись днї урвуть ся. Се його дуже занепокоїло; але він не має сьміливости зблизити ся до батька і просити, аби закинув таку гадку, бо вона для нього некорисна і завалить всю його будучність.

Щось строге, невмолиме стоїть між ними і замикає їм уста.

Тому одному він корить ся, тій невидимій, зелїзній силї, хоч і не знає, що се таке?

XXXII.

Старий Онуфрій Лопата помер і на його місці замешкав побережник у панському лїску — старий Петро.

Та не він сам. З ним і Анна. Він подружив ся з нею.

По чотирьох місяцях у шпиталї вилїчила ся вона і станула в домі шпиталевого директора на службу. Там перебула більше, як рік. Петро відвідував її враз із сестрою кілька разів при наголї і намовляв вертати до рідного села. Вона послухала ся і вернула.

Вернувши, зложила в руки Докії заслужені гроші і станула в неї за робітницю.

Була тиха, маломовна і в роботї невтомима. Про минувшість нїколи не згадувала. Коли спімнув иноді хто про її горе та про помершого судженого її, вона предивно бентежила ся. Мішала ся, неначе-б не могла з чогось-то опамятати ся. Не відповідала, хмурила ся, і нїхто не міг зрозуміти, що в нїй дїяло ся...

Одного разу Петро повернувши з поля, де кілька день працював із людьми і Анною — заявив сестрі, що хоче посватати Анну.

Докія перепудила ся.

— Вінчати ся хочеш із нею? На старість? Сьміх з себе пустити? Не находив доси дївчини, аж ось кого найшов! Здурів на старість!

Їх рід попівський — а вона...

Він махнув рукою. Та махнув так, що вона зрозуміла, що сим разом спротивить ся всїм її словам.

— Аби менї вже на старість не було кому і біля випрати? — відповів гірко. — Як ти очи замкнеш, Парасинка твоя злагодить? Іди, спитай в неї тепер, де її чоловік і старіня́ його і їх дїти за господарством? А по друге, ти знаєш, яка Анна? Іди, стань із нею в полї до роботи, як я ставав — чоловік із нею день-в-день через тиждень — а відтак побачиш, що вона варта! Я постарів ся, але богато таких робітниць, як вона, не видів. Прямо, з зелїза. Робить тай робить тай робить, і ще-б година робити... Знай, я її візьму!

Докія задумала ся.

Мудра була і розважна, і мов та цариця, що хоч без корони, та все правила всїм.

Тут треба було добре роздумати.

І брат говорив правду. Він на жарт не говорив. Сказавши своє, стукнув кулаком у стіл і закинувши гордо голову в зад мов лев, вийшов мовчки з хати. Значить — він вчинить те, що заявив їй.

Він говорив правду, що коли її не стане, він, хоч і який моторний, хоч раз чоловік собі, а про те стане без неї круглою сиротою. Нїхто його не догляне. Її донька має свойого чоловіка, свої дїти, господарство і иньші клопоти, і куди він притулить свою голову? Чи не в Мендля на Гоппляцу?

Що чоловік без жіночих рук?

Глина.

А ще на старість. А вони вже не молоді: вона і він. А Анна — що вже було з нею, то було — а вона все таки не з тих, аби їй не варта чести віддати. Руки її хиба з золотом на-рівні поставити. Щож робити?

Нехай її вже бере! Таке вже мало його бути. З самого початку. Він не находив пари з замолоду, аж по тільки роках на неї наважив ся, а вона з розуму сходила, доки доїхала кінця своїй дївочій долї.

Не їй тут, старій жінцї, в дорозї ставати! І чи помогло би воно?

Ет!...

Івонїка говорив на весїлю її Параспнки, що справить свойому Михайликови таке весїлє, що такого село борзо в-друге не побачить і не забуде скоро — тай справив. Але яке?... Як нині, бачить усе, як було... як гуляли в дворі... як Михайло гуляв... як Петро і Анна гуляли... як пішли всї вихром і навіть вона з Івонїкою кинули ся шалїти... а хто бачив, що кому за плечима стояло? — — — —

Ба!!

Нехай поберуть ся! Господь один знає, в чім добро, а в чім лиха година?

І побрали ся.

Пятий рік живуть уже разом.

В них коло хати рівновага і лад. Той лад, що його витворює невтомима праця і твердий, ясний ум. Петро відмолоднів і мов у-двоє подужав. Працює, товчеть ся, вештаєть ся і — як говорять люди жартуючи — на старість „маєтки збиває“.

Добре жиють. Вона дуже добре дбає про нього. Совісна і вважлива, мов коло скла, коло нього ходить, а перед Докією

мов перед рідною матїрю корить ся. Не має їй що Докія закинути, бо все в неї по правдї йде. Петро справдї гроші пряче, хоч нїяк йому про маєтки й думати.

В нього є хлопчина і се він робить задля нього. Придумали його віддати до школи. Нема йому що до землї привязувати ся — урадили — вона иноді лише самого горя наносить! Нема що до неї приростати! Вона не кождого щастєм наділяє!

А старий Івонїка, що про се довідав ся, оживлено піддержує їхню думку. Тайком перед Марійкою пішов до нотаря і записав хлопчинї що найкрасший ланець Михайла. Нехай колись і вчений згадає добрим словом його нещасного, покійного сина...

Він дивно привязаний до тої поважної, лагідної молодицї, що мов той добрий ангел снуєть ся в хатї і по надвірку, і для нього, коли-б він і не спинив ся в її хатї, все ласкаве і добре слово має. „Невісткою“ своєю називає її, і гірко-болїзно всьміхаєть ся при тім сам із себе. Хлопчину її медом угощає і як внука голубить. Се одинокий, золотий промінчик на тихих полях, що викликує від часу до часу усьміх на його устах і що ним він справдї радуєть ся

А Марійка? Понура та, горем розколена вдача, що з нею?

Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у нїй лише жаль викликує.

Нїколи не переступає її нога порога хати у веселому лїску, нїколи і не спиняєть ся нога молодої, поважної жінки коло самітного бурдея.

Лїнїя між ними нїяк не може вигладити ся; тут станув уже жаль матери до матери і не уступить ся нїколи зпоміж них.

Часом коли хлопя у веселому розбігу за Івонїкою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротїлого серця — воно її чимось близьке, чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує — та тут і каменїє на місцї і невимовно гіркий спомин поринає гострим ножем в душу.

Вона відопхнула колись свойого внука від свойого порога, відогнала з матїрю мов собаку, що був би вже таким, як отсей, і огрівав задубнїлу з жалю душу і осиротїлу хату розвеселяв — а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-саміська вона. Дрожачими руками наповняє дитинї капелюшок лакітками, на які здобуваєть ся самітна оселя в полї. Сушеними овочами,

горішками, иноді і булочкою — і відсилає до дому. Неспокійним поглядом і дивно зміненим зором наказує дитині вертати скоро до мами... Воно вертаєть ся послушно пильненьким кроком і ущасливлене до мами, а нещасна здіймає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає той, що винен її горю. Нехай Господь поступить із ним, як він собі на те заслужив...

— — — — — — — — — — — — — — —

Анна дрожить над своїм хлопцем якоюсь боязкою любовю з цілої поважної, глубокої душі, що натерпіла ся до дна, і знає лише одну мету — вивести дитину свою в люди. Її колишнє горе вітворило її очи і інстинктом своїм пізнала житє-сьвіт. Гарує і працює від раня до вечера на здобутє засобів до науки для сина і щось мов силує її відорвати його від землї.

З нього будуть люди, як покине землю.

Якісь иньші люди, як вона, як всї ті, що окружають її, як ті, через яких натерпіла ся стілько у своїм молодім житю, та що передчасно зломило її. Не розуміє ясно, чому, по якій причинї, але відчуває се і щиро переконана.

А Петро піддержує її в тім.

Дрібне хлопя з задуманими очима своєї матери, його мов до житя відновило. Коли воно спить, відгоняє мухи від нього, а руки, його великі, зелїзні руки прямо боять ся доторкнути дрібного тїльця, щоб не завдати йому болю. Воно-ж дороге. Воно всїх занимає. Щось має за собою, чим вяже до себе і керує...

І так тяжать на нїм надії — якісь не сформовані, прегарні, горді надії — здаєть ся, самих терплячих і упокорених — і він їх має сповнити...

Виросте — в нїм прокинеть ся батьківська, героїчна вдача, глубокий, віщий інстинкт по матери — вони попровадять його в иньший сьвіт... І він сповнить ті надії...

Чернівці, 7 цьвітня 1901.

КОНЕЦЬ.

З минулого та пережитого.

(Про батька Тараса та ще про дещо).

(Спомини Данила Мордовця).*)

Коли, кажуть, нема під рукою ні гака, ні гвіздка, то й ухналь часом чоловікови у пригоді стане.

Себто мені нагадалось дещо з давненьких таки часів мойого життя, коли ще й батько Тарас живий був.

Було се року божого 1859-го, коли я, молода ще людина, двацяти восьми літ, четвертий рік стояв на уряді редактора „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, ще й „начальника газетнаго стола“, та ще на придачу і на уряді „переводчика губернскаго правленія“. Такі уряди, бач, були тоді у нас, може вони й тепер істнують — не знаю, бо давно вже я на старости-літах не зазирав у той сьвятий „Сводъ законовъ“.

Тими часами козакував у неволі, як той Кішка Самійло і Микола Костомарів у тому-ж городі Козлові, чи то пак у славному Саратові. І от ми з ним, козакуючи сяк-так, керували у-купі і „Саратовскимъ губернскимъ статистическимъ комитетомъ“, любенько нанизуючи, як колись Татари бідних невольників на аркани, оту гаспидську „статистику“ на цілі юрби усяких „таблиць“. А як Миколу закликано до Петербурга на катедру історії, то я вже сам один керував тією статистикою.

---

*) Сі спомини мали бути надруковані в »Літературному Збірнику«, присьвяченому памяти Ол. Кониського (в Київі), але цензура їх заборонила.

А козакуючи коло статистики, я ще гірш став козакувать, — як той козак Голота коло Татар, — у „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ коло усяких, як то кажуть, „злоупотребленій“ і коло усякої „неправди“, бо тоді здавалось, що „щирій неправдї“, котра „весь сьвіт зажерла“, прийшов кінець перед отим „освобожденіемъ крестьянъ“, чого дуже сподівав ся і батько Тарас, катуючи „щиру неправду“.

Пятьдесяті роки, як ви, люди добрі, може памятаєте, а найгірше того — кінець пятьдесятих років — то були часи усяких „обличеній“. Герцен голосно дзвонив у свій говіркий дзвін — „Колоколъ“ у Льондонї і „обличав“, здаєть ся, і батька й матїрь, і попа й попадю з поповою дочкою. Щедрин-Салтиков „обличав“ усїх неправедних Крутогорян з Крутогорянками. Батько Тарас і батогом і пужалном катував усяку „щиру неправду“, що „весь сьвіт була зажерла“ і т. и.

А вже-ж сказано: „Куди голка, туди й нитка“.

Я й був тодї такою-ж ниткою: куди Герцен та батько Тарас, туди й я. Та я йшов битись на-вкулачки проти казенної палати за те, що вона здала торги на сіль та на горілку откупщикам, а не на користь казнї. То зачіпав я своїм козацьким ратищем строїтелїв Волю-Донської залїзницї за те, що вони годували робочий люд свій червивою солониною і т. и.

Хоч і сипались, як горох із мішка, скарги ґубернаторови на моє козакуваннє, але він не звертав на те уваги, бо такі тодї часи були; ади, правда, то ріж у вічі. А ґубернатором тодї був — нехай царствує! — Олексій Митрович Ігнатєв, така щира душа, що було як прийдеш до нього, то він вийме із свойого стола останнїй № „Колокола“, та й питає собі нїби з похвалкою:

— Не бачили ще сього?

— Де вже — кажу — не бачили! Учора ще з Костомаровим і з иньшими людцями читали та Господа Бога й Герцена за правду благали.

Такі то часи були! Се, бач, у повітрі пахло вже „освобожденіемъ крестьянъ“ і „великими реформами“ царя-освободителя.

Коли якось завертаю до ґубернатора за якимсь дїлом, а він бере з свого стола бумагу, та подаючи її менї, й промовляє трохи з докором:

— Вотъ, — каже, — и дообличались!

Зазирнув я ту „бумагу“ та так і остовпів.

У тій „бумазї“ мінїстер внутренних дїл, — а ним на той час був Ланской, що після того пожалуваний був ґрафом, — пише ґубернаторови „по высочайшему повелѣнію“, що Государь Імператор, прочитавши (се воєнний мінїстер підніс мені тертого хріну!) — прочитавши у такому-то № „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ невеличку замітку про те і те, „повелѣть изволилъ“ — объявить саратовскому губернатору строгій выговоръ“, — потім — „подвергнуть соотвѣтственному наказанію редактора „Губернскихъ Вѣдомостей“, та ще й „розыскать автора“ гаспидської замітки і також „подвергнуть соотвѣтственному наказанію“.

Оттака ловись! От тобі й за батьком Тарасом... „у холодну“!

„Розыскать автора“... Та на що було його, задрипаного, й „розыскувать“, коли і автор той, Д. М., і редактор — се-ж був я грішний, лихом недобитий, — Данило Мордовець.

— Щож тепереньки маємо робить? — питає ґубернатор, звичайно по московськи.

— А сьвятий його знає! — кажу я. — Може ми у свойого Бога, як то люди кажуть, теля зїли... Тепер хоч сядь та й плач...

Поміркував ґубернатор, зітхнув тай каже:

— Донесу я мінїстрови для докладу государю імператору, що сповняючи „высочайшее повелѣніе“, я посадив вас, як редактора і автора замітки, на чотири днї на воєнну ґауптвахту, замість „холодної“, а ви не ґаючи часу, мерщій прямуйте до Петербурга, та там самі й викручуйтесь, а я теж викручувати-му вас, як мога, бо я там маю руку...

А за що таки — може спитаєте — така капость накрила нас, мов мокрим рядном?

А от за що...

„Обличаючи“ усе на право й на лїво, катуючи „щиру неправду“ я й обличив у тій гаспидській замітцї одного офіцера Бутирського полку, що стояв тодї у Саратові, „обличив“ за те, що він нї за се, нї за те на вулицї, перед народом, заїпив по пицї якогось унтер-офіцера, та так заїпив, що аж-аж, — так і ляснуло! Покарай його у себе, у полку, не при людях, — то се його дїло. А то на вулицї!...

Ну, та се невелика птиця — офіцер. А я — каюсь — у тій нещасній замітцї і над цїлим полком чималенько таки поглузував.

Воно-б може глузування і проковтнулось у Саратові, хоч офіцери усї до одного хотїли було визивать мене на дуель. Але

тут замішав ся сам нечистий — той, що греблї рве. На лихо, те моє глузуванне пішло гулять не тілько по усїх чисто часописях „Матушки-Рассеи“, але перескочило й за кордони, тай почало скрізь лунати, мов та зозуля весною поміж деревами. Горенько моє!

Так он воно з чого сердешний ґубернатор поперед мене ускочив у халепу, мов сїрий у канкан, бо у воєнному мінїстерстві дуже косо подивились на мою нещасну замїточку. Лихо, тай годї!

Тим-то ґубернатор і велїв менї мерщій летїть у столицю та викручуватись.

От я й повіяв ся, як той блаженної памяти послїдній кошовий отаман, Петро Калниш, до столицї викручувать ся.

Ох, чи викручусь? Коли вже ґубернатор ковтнув гарячень-кого кулїшу, то менї певно завдадуть не кулїшу, а березової московської каші.

Причвалав я до столицї, та зараз у мінїстерство.

— Ось і я, — кажу, — як той Рябко...

— А! Пилип з конопель... Се ти, кажуть, голубчику, ускочив у коноплї, чи то пак у репяхи?

— Я, — кажу, — господа начальство.

— А деж бумага?

— Яка бумага?

— А „донесеніе губернатора на высочайшее повелѣніе“... Воно мусїло прийти не пізнїйше трьох днїв, а його й досї нема.

— А тут, як на лихо, государь скоро мусить відбути до Криму, — додав якийсь сивенький чоловічок з Володимиром на шиї.

Головонько моя бідна! От чого наробив батько Тарас із своєю правдою!

А як показали менї „дїло“ з поводу моєї гаспідської замїточки, то я так і присїв! Воно розбухло так, як ото набухає чоловік від водянки. Воєнний мінїстер Сухозанет уже в-друге чи у-третє домагаєть ся, аби видано йому головою автора все тієї-ж гаспідської замітки. Мінїстер народньої просьвіти забув, хто — і собі того-ж домагаєть ся, і незабаром проганяє з уряду інспектора саратовської ґімназиї, небіжчика Анґермана, цензора, що допустив до друку замітку.

Лихо, тай годї!

— А хто-ж, — питаю, — докладати-ме моє „дїло“ господину мінїстрови?

— Товариш його, — кажуть, — Олександер Григорович Тройницький.

Я раптом до Тройницького.

— Такий і такий, — докладаюсь.

— А! Секретарь саратовського статистичного комітету?... Знаю, — каже, — та ще й редактор „Губернскихъ Вѣдомостей“?

— Так, — кажу, — я самий.

На моє превелике щастє тими часами у міністерстві заходились вироблять новий „устав“ статистичних комітетів, а Тройницький знав уже деякі мої праці по статистиці, тай почав мене розпитувать: — Як се дїло ведеть ся на місці. Я й витрусив йому з моєї торби чималенько дечого, чим і вдовольнив його до гаразду.

А далї й питаю про моє „дїло“.

А він і каже, що вже докладав про мене Сергієви Стефановичу Ланскому, котрий і перемовив ся про моє „дїло“ з воєнним міністром і з міністром народньої просьвіти, і вони умовились, що як ще нема „всеподданнѣйшаго донесенія“ від саратовського ґубернатора про се нещасне „дїло“, а государь не сьогодні-завтра має відбути до Криму, то вони й порішили заготовить „всеподданнѣйшіе доклади“ про мене і к повороту государя до столиці.

— А ви тим часом що маєте робить у Петербурзї? — питає Тройницький.

— Я маю, — кажу, — дещо працювать у публичній бібліотеці.

— То й добре, — каже, — не счуєтесь, як і государь повернеть ся до столиці.

Оселив ся я тодї у „Балалаївці“, як раз коло самої публичної бібліотеки. У ті часи про сю „Балалаївку“ у Петербурзї, як ото у козацьких думах співають: „Слава дибом встала“. Се була гостинниця Балабаєва з „номерами“ і у тих „номерах“ та ще з „мусікією“, як казав батько Тарас, проживав тодї і Микола Костомарів, працюючи на професуру до університету.

Первий, кого я побачив, прийшовши до Костомарова, був батько Тарас.

— А чув, чув, земляче, про те, як ви у репяхи ускочили, — сказав съміючись і здоровкаючись зо мною Тарас.

— Е! бодай воно скисло! — махнув я рукою.

— Се пусте, хлопче, — додав ласкавим голосом автор „Кобзаря“, — коли заразом у „холодну“ не посадовили, то вам бай-

дуже й думать про се... Он нас з Миколою колись, як того Семена Палія, в мент „на колесниці та на коні“ — і засадовили у ту високу та гостру швайку, що за Невою...

Коли двері рип! — і на порозі показалась руда голова.

— Нїт Бога, кромі Бога, і Николай пророк Його! — промовив рудоголовий.

Се був Чернишевський, Микола Гаврилович. Такими словами він раз-у-раз шкілював над Костомаровим і моєю жінкою (вона тут же була), шкілював за те, що й вони над ним шкілювали.

— Здоров був, вовче, у овечій кожушині! — одрубав Костомарів.

А Чернишевський до мене:

— „Читали, читали, — каже, — ваше обличеніе... Назвать героевъ бутырцевъ „мокрыми орлами“, чуть не курами! Да за это обличеніе сидѣть вамъ въ мѣстѣ злачнѣ, въ мѣстѣ прохладнѣ, идѣже праведніи пророкъ Николай и кобзарь Тарасъ упокояшася... Такъ Тарасъ Григорьевичъ?..“

— Нї трохи не так, — відповів батько Тарас, — а ви там так посидите!

— Щож, — сказав я, — і я посидю там! Заробила коза те, чим їй роги правлять!

І пішла у нас весела розмова, бо за Чернишевським незабаром придибали у „Балалаївку“ і Печерський Мельников, і Іван Хведорович Горбунов, і Митро Юхимович Кожанчиков.

У ті часи „Балалаївка“ була якоюсь літературною корчмою. Тут, було, Горбунов розказує свої тільки що з печі витягнені гаряченькі бублики — жартливі оповіданнячка, котрі потім розлїтались по усїх усюдах, а наша громадка аж за животи хапалась. Тут було Печерський Мельников, як він, мов на ведмедїв з ратищем, ходив на старообрядців, що ховали ся „Въ лѣсахъ“ і „На горахъ“ (його твори); а Кожанчиков так було й сипле, мов з рукава, усякими літературними побрехеньками та книжними новинами.

— А знаете, господа, — обертаєть ся до нас рудоголовий Чернишевський з жартливим посьміхом, — ѣду я это сюда мимо думы, коли глядь на небо и диву дался: что за исторія творится на небѣ во вселенной? Тамъ появилась какая-то новая, невѣдомая звѣзда, да такой величины и блиска, такое свѣтило, что, пожалуй, и Сиріусу и Артуру носъ утретъ. Коли подѣзжаю сюда, глядь, а звѣзда эта какъ разъ надъ „Балалаевкой“...

— Это, видите-ли, новое свѣтило появилось въ „Балалаевкѣ, — скривив ся Горбунов і очима показує на Костомарова.

— Та ні! — озвав ся Микола, — се над Тарасовою головою зійшла нова зірка, бо його тепер Петербург не зна де й посадовить та чим і частувать.

— Такъ, такъ, — каже Печерський, — про эту-жъ звѣзду Тарасъ Григорьевичъ и мурлычетъ весь вечеръ:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Воно-ж так і було.

Увесь тобі вечір батько Тарас усе ходить по „номеру“, та все якось-то тихенько та гарненько мугиче собі:

Ой зійди, зійди зіронько вечірняя,
Ой вийди, вийди, дівчино моя вірная...

А там підійде до стола, сьорбоне разок-другий чаю з коняком або з ромом, та знов собі мугиче:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Сьорбаючи так склянку за склянкою, та помацає пляшечку з коняком, подивить ся на сьвіт та до Хоми, що змалку та до сивого волосу був ніби джурою у пана Миколи.

— Хомо, а подивись, козаче: вже пляшечка й порожня, матері його сто копанок! Отсї Москалї усе видудлили!

То Хома й принесе другу пляшечку.

Довгенько таки ми засидїлись тодї у Миколи.

На другий день пішов я до батька Тараса. А жив він тодї в академії художеств, у невеличкій та сьвітленькій студії. Застав я батька у чомусь біленькому, — чи то свитина полотняна, уся замурзана фарбами та иньшими плямами, чи то „спінжачок“ задрипаний. Сидів Тарас за своїми „офортами“ і з великим запалом працював біля їх, бо дуже до душі припала йому ся праця.

Став він тут показувать менї свої „офорти“, свойого власного компонування і деякі гарні копії з великих майстрів. Тут же й подарував менї на добру незабудь кілька там своїх „офортових“ малюнків, котрі я потім у девяностому мабуть роцї передав до українського музею невмирущої памяти Василя Васильовича Тарновського, а він менї за сї подарунки привіз із Київа гарний Тарасів патрет, що й досї веселить мою козачу хатину у столярному закутку.

— А там (себто там!...) — там, де козам роги правлять, там, — каже, — ні до офортів, ні до иньших малюнків моя салдатська рука і доторкнутись не сьміла, — там був отой зась!... Тільки як я з адміралом Бутаковим плавав по Аму-Дарії та по Аралу, мені вільно було малювати у альбом Бутакова.

Сей альбом я й бачив, як Тараса вже не було на сьвітї.

У 1864-му роцї, здаєть ся менї, Бутаков привозив свій альбом до Андрія Олександровича Краєвського, і ми його усї бачили, — усї! — а з усїх мабуть зостались на сьвітї тільки я та Леонїд Олександрович Полонський, — він не дасть менї збрехать. А де дїв ся той альбом і де він тепер — сьвятий його знає! А дорогий був альбом.

Живучи так у „Балалаївцї“ і працюючи у публичній бібліотецї за одним столом з Добролюбовим,*) блаженної памяти другом Чернишевського, зайшли ми якось з жінкою до Костомарова.

— Не бачили, — питає він нас, — Тараса?

— Нї! А що?

— Та Бог його знає, що й думать! От вже три днї й три ночі, як не був він в академії, і нїде його не видко!

— А можетъ, онъ, какъ Іона, во чревѣ китовѣ, — усьміхнув ся Чернишевський.

— Може й там на лихо, — похитав головою Костомарів.

— Я вже посилав Хому і до графа Толстого (що був тодї віцепрезидентом академії художеств), і до Василя Матвієвича Лазаревського, — так і вони нїчого не знають.

Дуже нам прикро тодї стало. Чи не попав часом знов сердешний у ту государственну „холодну“, що у Ґпного мосту? А за віщо? На се нїхто не міг дати відповідї... Так може за понюх табаки й заперли. І пропаде чоловік нї за цапову душу... А чи довго-ж і був він на волї! Чи рік, чи два роки...

Сидимо отак та сумуємо.

Коли чуєм — щось у коридорі за дверима бубонить... Прислухаємось — коли чути:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

---

*) Я писав тодї монографію »Обличительная литература въ первыхъ русскихъ журналахъ и стѣсненіе гласности«, котру і надрукував у »Русскомъ Словѣ« під редакцією Хмельницького, може вже й Благосьвітлова, а Добролюбов працював над сатиричною лїтературою за часів Катерини II і надрукував свою працю в »Современникѣ«.

Ми думали — се Хома.

Так нї! Про вовка помовка, а вовк і шасть у хату...

Рип двері — і на порозї стоїть Тарас.

Жінка моя як зірветь ся з місця та до нього:

— Голубчику! де се ви пропадали?

— Та застукали мене, як ото співають у пісні:

Застукали мене
Разсукини сини,
Богучарські пани...

Вибачайте, пані-матко, за сих „панів“, не вдержав ся... Застукали мене гаспідські пани — Жемчужніков та отой ґраф Олексій Товстий (Толстий)... Поманили мене, як цапа капустою, українськими варениками, та й продержали у Товстого під арештом аж три днї, поки не втїк, — мат-тері їх сто копанок чортів!

— А ми вже думали, чи не тее-то, як його... — усьміхнув ся Костомарів.

— Яко Іона во чревѣ китовѣ, — додав Чернишевський.

— Нї вже — кат мене бери — протух за Аралом.

— Ну, і за те хвалити Бога... А нам таке лїзло у голову, що аж-аж! — промовив хазяїн. — А воно, бач, приїхала Хима з Єрусалима.

— Та ще й яка...

Ой зійди, зійди...

— Що се я! — зупинив він сам себе, обертаючись до мене.

— А як ви? Ще черга ваша не прийшла?

— Нї, дякувать Господеви, і не прийде!

— Як так, мат-тері його?

— Та Господь ізглянув ся на мене! — кажу. — Ще вчора Тройницький казав, що мене вирятував ухналь.

— Який ухналь? Той, що в підіски заганяють?

— Та вже-ж він... Я чув від старих людий, що коли нема під рукою нї гаків великих, нї гвіздків добрих, то часом і ухналь чоловікови у пригодї стане... Таким ухналем став для мене саратовський ґубернатор. Він так написав про мене Ланскому, ще й Мілютіну Миколаю Олексїєвичу, — таке надряпав, що буцїм я такий чоловяга, така спасенна душа, так працюю на користь урядови, що й не сказати! Ланской і покажи того листа другим

міністрам, та й государю „всеподаннѣйше“ доложив так щиро, що царське величество всемилостивійше й дарували менї грішному мою провину.

— Оттак ухналь, мат-тері його! — вдарив ся Тарас об поли руками.

— То-то воно й є!... Які великі гаки та шпигори стирчать тут, а бач, нїчого задля мене не зробили! А вискочив ухналик і викрутив мене, хоч самому й залили за шкуру сала.

— Нехай скисне та „холодна“ та та „швайка“! — промовив батько Тарас.

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Більше я вже й не бачив батька.

ВІЗИЯ СТРІЧІ.

Нїм сумерк мак ще кине на далечінь сю сину,
І міць мою розщипле в неумолимій дрожі,
Мов порохно безлисте,
Підношу чоло з пилу і в ясність твою лину,
Мов псальм текучий слїзми, що стоїть на сторожі
Усїх руїн, о Христе!

Ось крізь вікно отверте щось шелестять левкої —
В очах їх блиск займаєсь від близьких лун заходу,
Блиск золотистий, хитрий —
З піль тягнуть аж до мене зітханя сонні твої,
В тиші лунає мірно гармон'я твого ходу,
Мов шепіт цитри.

Вечірний холод з трудом волочить довгі дими,
Мов мольби ті жебрачі, великі і безсловні,
Ген сїє по каміню — —
Земля ворушить лячно левадами зїльними,
Тече студеним потом у скрутї невимовній,
В незглубленім терпіню...

Виджу тебе крізь листя, як по смузї туману
Ідеш у низ в задумі, на кий вандрівний спертий,
В хламиду приодїтий —
Рукою слониш очи і в пустку сходиш скляну,
З висоти маєстату у королївство смерти,
Витязю сумовитий.

Полину против тебе у радіснім знесилю,
Де тінь твоя тріпочесь сповита в пестру ґльорію, —
Византийська ікона — —
Упаду в пил дороги, до ніг твоїх ся схилю,
Недужу душу мою словам твоїм отворю,
О славо ти Сіона.

Мій волос промінистий шнурами весь мов повій,
І непорочна одіж ушита на сю стрічу,
В білооблачні звої —
В долоні моїй мирра, мов в мушлі тій перловій,
Зерно за зерном ловить крізь блїдість таємничу
Шелест левкої.

Кладеш спокійні пальці на жар моєї скрані
І усьміхом цілуєш уста мої болючі
Від предовгої спеки —
Аж викарбутить місяць з небесної отхлані
Стать свою струпішілу і бліді кине лучі
На образ сей далекий...

І доси бачу в полї вузесеньку стежину,
Мов біла струна скрипки тремтить на роздорожі
Те волокно сріблисте...
Підношу чоло з пилу і в ясність твою лину,
Мов псальм текучий слїзми, що стоїть на сторожі
Усїх руїн, о Христе!

Катерина Гриневичева.

Веснянний день.

О! я добре памятати-му той чудовий день весняний. Як тепер його бачу, як тепер його чую... Кругом весна і повно сонця. Пишно цьвітуть садки в рідним селї; в чисту, зелену з білим одіж убрали ся дерева. Скільки чарівної млости в мягкім повітрю! Які пахощі обгортають із усїх боків! Вітрець тихий ледве-ледве промайне, шелесне листом, шовковою травицею, підхопить білий цьвіт, що тихо сиплеть ся з гилячок та крутить ся в повітрю, розілле пестливу прохолоду й зник, уже нема його, тиша геть панує... Любо глянуть, легко дихнуть...

Простеливши ноги по зеленій траві, втопивши очи в безкрає море небесної блакитї, на-пів лежу собі в батьківській пасїщї серед вулиїв. Бджоли снують, бджоли гудуть та бренять навкруги мене, і менї їх гудїнне клопотливе милїйше від усякої музики голосної: зачаровує нерви, заспокоює серце, бажаю забути ся, на-пів заснути, хочеть ся марити без кінця серед таких роскошів природи... Нема хітї до важких питань, зникають геть усї невсипущі думки, оті вічно кусливі мухи; лихий їх візьми! Хочеть ся йно спочити в чарівнім з'єднанню з величною природою... Більш нїчого!

Але на! Що се таке? Разом гримнули усї звони на церковній звініцї, потрясли повітрє й загули... Я здрігнув ся й відчутив ся від свойого забуття. На що звонять? Що се значить? Овва! Смутний здогад вже темняжить душу; печаль хвилею приступає до серця...

— Бідна Лисавета! Се по нїй уже звонять... Згасла чиста, дорога душа... Забрано її звідси, коли усе так цьвіте, так красуєть ся. Будь мудра, вчена головонько, дізнай ся, на що се так, до чого може бути здатна отся смерть? Нї, дарма! Безсмертні

сили! Які ви жорстокі, немилосерні! Немає вам ні добрих, ні лихих... А ти, природо-зраднице, пишаєш ся й байдуже тобі, що красна людина стає гнилим трупом? Як могла вчинити ся така велика кривда?

Я-ж добре знав сю предивну людину; її моральне обличчя серед темряви сільського вбогого люду сьвітило ся дуже ясно та мило. Дарма, що то була проста, неосьвічена селянка: який чистий, сьміливий розум, яка чесна душа, яке щире серце! Разом із тим яке благородне поводженнє, без панських удавань яка приємність! Жадних забобонів, з уст ні слова прикрого, обридного, деліkatність на-вдивовижу.

Я завжди милував ся з сеї чудової женщини, коли йно бачив її. Я не міг глянути на неї без ласкавої ухмілки. Її присутність, її розмова не могли, здаєть ся, надокучити менї. Я радий був слухати та слухати її... Тай красномовна-ж була! То красномовність неблискуча, негрімлива, про те дуже приворожлива. Той голос нїжний та пестливий міг порушити хоч яку душу, міг привабити хоч яке серце. Се був наче чистий струмочок, що часом біжить по ярочку і вільно дзюрчить серед гаю; не втомляє, не всипляє, а звеселяє усе навкруги. В нїй був самородний, дивний талан гумористичний. Іскри правдивого українського гумору так і сипали ся з уст сеї селянки. Вона говорила звичайно спокійно, навіть часом зовсїм серіозно, ухмілка ледве мигала по обличчю, що наче трохи сьвітило ся; одначе рідко хто міг утримати сьміх, слухаючи її тодї. Так було мило жартує, так було обережно зачепить усякого, що кожен охочо ладен сьміяти ся з себе самого.

Я сам чи раз бував на метї її жартів, особливо коли се трапляло ся при паннах або й при простих дївчатах. Вона любила при тому згадувати всякі комічні випадки з моїх дитячих років, напр. як я ще зовсїм малий безштанько робив то ті, то иньші хитрі збитки, а вона, моя нянька, силкувала ся виправдити мене перед мамою; як бувало я недужий, слабенький, на дієтї, прошу її і благаю дати менї грушечку, що жовтїє та красуєть ся так на дереві за вікном, простягаю руки туди, і вона несильна противити ся менї, біжить, трусить грушу і дає хоч трошки закропити ся... Так було усї й поглядають на мене, на мою вже рослу постать, на мої чорняві вуса і регочуть ся з мене. Що робити? Нїяково трохи, сьмію ся, червонїю, а про те якось тепло та радісно на душі. Хто знає, чи одна сьвята іскорка запала в мою

дитячу душу від жартів сеї доброї, сьмішливої няньки? Чимало розваги й радощів вкладала вона в мій дитячий плач та скорботи? Скільки разів десь моє скривляне обличчя розпросторювало ся і прояснювало ся під впливом її ласки та сьміху? Так, так повинно бути... Бо чого тепер, серед сучасних трівог, турбот та всяких пригод, коли часом увесь бруд житєвий обляже тебе чорною хмарою і гнобить, мулить душу, здаєть ся, от-от погасить віру в добро, зашкарубить серце, задушить у ньому любов; чого-ж таки почуваєть ся там десь у таємній глибині душі якийсь ніжний, відрадний голос, що живить надію? Се наче чисте коріння, що вросло там давно-давно, не знати коли, в якісь дуже ясні, лагідні днї, і тримаєть ся міцно та пускає з себе раз-у-раз сьвіжі, зелені паростки. Ось де вплив простої, милої, веселої душі!

Така то була жартовлива вдача у бідної Лисавети; одначе дуже помилив ся-б той, хто вважаючи на се, надав би їй щасливу долю; нераз під жартами, під милою ухмілкою таїли ся пекучі страждання. Важкі зітхання, що зненацька підіймали ся з грудий і поривали веселу розмову, несли сумну вість із таємних закутків її серця і сьвідчили як не про велике горе, то про тяжкий, повсякчасний клопіт. Видно, сама вона носила ся з своїми скорботами і не любила виставляти на показ людям.

А й справдї не легко склало ся для неї життє. Сиротою зросла, у наймах дївувала, з бідним приймачем Павлом одружила ся і серед злиднїв та лайки нових родичів звила своє гнїздечко. Правда, добрий, смирний, роботящий, не пяниця був її Павло, але занадто вже тихий, полохливий й нерішучий. Часом треба було його як дитину доглядати й захищати. Праця щоденна, пильна, невтомна, тяжка повстала перед молодою жінкою, робота без спочинку, без просьвітку... Землї омаль, тільки що город коло хати, майна нїякого... Треба шукать заробітків: чи за сніп жати, чи за гроші вязати, чи білизну прати, чи хати мастити, чи городину обробляти — нема що розбирати, треба йно руки наставляти. І справдї не вгавала Лисавета, то з Павлом, то сама усюди поспішала, гроша заробляла і до дому несла; не вважала на те, що спина часом кривить ся, а ніженьки підгинають ся, аби був дома який кавалок хлїба, аби було чим заспокоїти пташенят у своїм гнїздечку. Оті пташенята, тож була її єдина втїха, тож були її найчулїйші скорботи. Любила-ж вона їх, пестила ж вона їх, хоч часом злидні темною-темною хмарою облягали. Але невблаганна смерть

зачастила до її гнізда, нагло грабувала звідти малюків і шматувала серце бідної матері. Особливо вбивалась вона за дівчатками, що їй дуже не вели ся.

Одначе довело ся таки їй виховати одну доньку. Випестила, вишанувала її серед сліз та трівог, і треба було бачить, як милувала ся вона зі своєї красуні Марянки... Її поглядом жила, думкою про неї богатїла. Часом, бувало, де небудь на роботї дадуть їй що будь таке ласе, пирожок із сиром, медівник або що, вона нишком укине в пазуху тай занесе своїй Марянцї.

— На що, панї, сї грушечки валяють ся даремне під деревом? — спитала було, розвішуючи білизну по садку.

— А так, нема кому їсти, або ще нїхто не вглядїв! Візьміть, коли хочете, тай закропіть ся! — скажуть її.

— Я візьму, але не для себе. Там десь моя Мариня дома господарює; треба їй гостинця принести...

Так наче-б та Мариня завжди була малою дитиною, що йно за ласощами побивала ся. А вона вже он яка дївуля вигнала ся. Вже й шіснацять минуло, вже й сватачі почали залицяти ся.

Трівожна пора надійшла для матері. Не могла вона без жалю подумати про той час, коли прийдеть ся розлучити ся з любою дитиною та віддати на чужі руки. Не наслужила ся, не натїшила ся ще нею, а тут уже хотять забрати люди. Тай що то за люди? Нї, будь за кого неохоча була вона віддати свою дитину; тим-то й потягли ся деякі сватачі з гарбузами. А тим часом мама з доні очий не зводила і скриню гарну всякого добра для неї готувала. Як бджола, як мураха по цїлим дням працювала, та все у свій улийчик спроваджала. Чудова мати! Таку то людину, у такий приємний задля неї час, наспіла люта смерть...

Злий і слїпий косарю! На що ти утяв її життя, на що вирвав із дорогої сїм'ї, коли вже доля почала усьміхати ся до неї? Скосив, скосив, як нїкчемну билину, у ту пору, як усе так цьвіте, усе так радїє...

Знов загули звони і підняли сумну розмову, все частїйшу та частїйшу... Либонь провадять... О! вже чути похоронні співи. Наш співучий дяк своїм гнучким тенором високо підносить у гору „Сьвятий Боже“, перерве й протягне міцно „Сьвятий кріпкий“, ще раз підійме в гору „Сьвятий бесмертний“ і врешті пустить до долу „Помилуй нас“. Сумно лунає сей жалібний спів по селї, під ясним небом серед тиші, серед цьвіту, серед блиску...

Стою коло плота і вдивляю ся, як наближаєть ся похоронна процесия. Ось корогви вже мають... Дяк... Пан-отець... Народу чимало суне: ріжнобарвні платинки, хустинки, спідниці, баби, дівчата та дїти. Серед їх натовпу везуть труну. В нїй видно блїде, застигле обличчя. А он руки складені на грудях, наче говорять:

То не сором сї стомлені руки
Положити в дубовій трунї...

За труною йде Маринка, розстелили ся коси по плечах, нїчого не бачить, іде й тяжко голосить, плаче щиро, від цїлого серця. Малих дїток двоє сидять у ногах коло труни і лупають оченятами, раді, що їх везуть. А тут і Павло... Нї, се не він, се йно тінь його. Вхопивши рукою за полудрабок воза, тягнеть ся з боку, зігнув ся, голову схилив, сльози річкою течуть із очий, шматує, погойдуєть ся, нї на що не вважає; весь вид його наче промовляє: „Бідний я сирота! На що вона покидає мене? На що забирають її від мене?“

Нема сили вдивляти ся у сю жалїсну картину, але не сила й очи відвести. Вдивляю ся... й за серце тисне, душа терпне... Хочеть ся крикнути, наче від фізичного болю... Почуваєть ся якуча потреба обурити ся проти когось, наскочити на якогось злочинця і пімстити ся за нагло скривджених, знївечених людий...

Повертають у другу вулицю... Ну, вже годї дивитись... Ще раз хитнулась висока постать Павлова, ще раз мигнуло його наче закисле обличчя, тай усе зникло...

Знов я в самотинї, в тій самій пасїцї. В якійсь нестямі розкинув ся на траві, а погляд мій блукає безнадїйно навкруги. Як і перше природа пишаєть ся й радїє коло мене, одначе тепер здаєть ся, що вона наче ворог сьмієть ся. Душа болить, а дума поринає в безоднї спутаних, незрозумілих питань... На що? для чого? хто винен? — Не сила відповісти собі...

Одно чутє великої втрати виринає ясно на верх душі. Здаєть ся, наче одірвала ся і одлетїла геть якась дуже дорога часточка власної душі; так наче-б та Лисавета заховувала ся в якімсь таємнім закутку мойого серця, а тепер її нагло вигнано звідти. До останньої хвилини, як мав збудити мене той жалїбний звін, якось не помічав я, о скільки вона рідна й дорога менї... Ми вже рідко стрівали ся, пробуваючи серед дуже окремих умов життя... Я довідав ся, що вона хора, я спочував їй, але якось не міг вірити, що вона так скоро вмре. А тепер не стало її... й усї струни

моєї душі враз жалібно забренїли... Стиха, стиха ввижаєть ся менї якась чудна гармонїя межи душами однакової чулої вдачі... Волїв би вірити, що вони істнують у сьвітї, як рідні, злучені таємними вузлами: пізнають одна одну в пишних палатах так само, як в убогій хатинї, в золотім жупанї, як і в драній свитинї, а пізнавши ся не можуть одна одну геть забути, з далекої сторони вісти подають, відчувають горе, відчувають радощі, і як не стане одної, то друга мусить по нїй тяжко тужити...

Се вже не в-перве трапляєть ся тужити за людиною, так би здавалось, зовсїм менї чужою... Та як не тужити? Як не сумувати? Тож справжня родина. Її так трудно відшукати в своїм життю... Так мало, здаєть ся, її є... А тут ще якась ворожа сила так нагло, без потреби нищить її... Не сила забути таких людий. Пустїйше й пустїйше стає надокола тебе... Як живі встають вони раз-у-раз у памяти, такі милі, огрядні, наче прозорі, але сум в очах і гірка ухмілка на устах. Ті уста наче шепчуть: красен сей сьвіт, такий порядок в нїм, скрізь видно закони точні, слїпі, невблагані... А ті очи наче питають: деж сьвята правда? де її шукати?

Ось і ти, Лисавето мила, вже заняла місце в моїх думках, твій жалїсний образ жити-ме там завжди. Він яснїти-ме там із кожною весною. Коли прийде вона, пишна та красна, коли зацьвітуть садки, коли заграє усяке живе створіння під ясним промінем сонця, коли може й менї забагнеть ся радощів, веселощів та кохання, ти як жива встанеш перед мої очи і протверезиш мою пяну голову сим важким питаннєм: „Де та правда в сьвітї? де вона?“ Так...

О, я добре памятати-му той весняний день чарівний!

С. Грущенко.

Розмова з привидом про початки азбуки.

Анатоля Франса.

Я засидів ся був раз до пізна і довго-довго писав серед нічної тишини. Лямпа прикрита абажуром осьвічувала лише стіл, а полиці з книжками, що займають чотири стіни комнати, поринали в пітьмі. В печи вигоріло і ще лиш у попелї жевріли рубіновим блиском останні вуглики. В комнатї стало душно від густих клубів диму з папіросів. Передо мною в мищинці з купки попелу курив ся просто в гору синявий димок останньої папіроски. Якась несамовита пітьма залягла комнату. Чути було немов якусь таємничу душу всїх книжок, що дрімали на полицях. Перо задріжало менї в руцї і я задумав ся був над дуже скрутними питанями, коли з диму моєї папіроски, нїби з пари магічного зїля показала ся якась особа: по кучерявім волосю, довгих і блискучих очах, горбатім носї, грубих устах, чорній бородї, зачесаній асирийським способом, ясно-бронзовій красцї шкіри, хитрім і грубо змисловім виразї лиця, по кремезній будові тїла і богатім уборі спізнав я одного з тих Азіятів, що їх Греки прозивали варварами. На голові була в нього синя шапка у видї рибячої голови, вишивана звіздами. На собі мав пурпуровий одяг, вишиваний рисунками звірів; у одній руцї держав керму, а в одній табличку до писаня. Його поява зовсїм не збентежила мене. Що привиди показують ся в бібліотецї, річ се зовсїм природна. Деж показувати ся тїням мерців, як не серед сих знаків, що бережуть їх память? Я просив чужинця сїдати. Він не схотїв.

— Не трудїть ся, — сказав, — і робіть своє, неначе-б мене тут зовсїм не було. Я прийшов лише поглянути, що се ви пишете на отсїм ледачім папері. Мене се тїшить. Не аби я журив ся сим

хоч трохи, що за думки ви можете висловлювати. Для мене лиш несказано інтересні букви, якими ви пишете. За сих двацять вісїм віків, від коли послугують ся ними, змінили ся вони дещо, та все-ж таки значки, які виходять зпід вашого пера, не зовсїм чужі для мене. Пізнаю отсе *b*, що за моїх часів звало ся *бет*, себто хата. Ось *l*, котре ми називали *лямед*, бо подабає на шпильку. Се *g* походить від нашого *гімель*, з карком верблюда; се *a* вийшло від нашого *алеф*, себто голова бика. А вже отсе *d*, що ось його бачу, показувало би на *далєт*, що дало йому почин, трикутний вхід до шатра, яке ми розпинали на пісках пустині, як би ви через скоропись не були заокруглили сього знаку нашого давнього бурлацького житя. Ви змінили *далєт* так, як усї иньші букви моєї азбуки. Але не в докір се вам. Ви вчинили се лише задля поспіху. Час дорогий. Час, то золотий пісок, слонові зуби і струсові пера. Житє коротке. Треба, не тратячи ні хвилини, торгувати і подорожувати по морю, аби здобути маєтки і забезпечити собі на старість щастє і пошану.

— Пане, — кажу йому, — по вашім вигляді й бесїді догадую ся, що ви старий Фенїкієць.

Він відповів менї просто:

— Я Кадмос, а властиво тїнь Кадма.

— В такім випадку, — відповідаю, — ви властиво не істнуєте. Ви лише міт і алєґорія. Бо годї вірити всьому, що оповідали про вас Греки. Вони оповідають, буцїм-то ви біля кирниці Аресової забили змия, що зївав огнем, і повиривавши сїй потворі зуби посїяли їх у рілю, де з них зійшли люди. Се лиш байка, а ви самі, пане, лиш казочне єство.

— Може бути, що я став таким протягом віків, і що отсї старі дїти Греки перемішали мою память із казками, але се менї байдуже. Я нїколи не журив ся тим, що про мене будуть думати по смерти. Я журив ся і тїшив ся тим, що доторкає земного житя і до тепер иньшого житя не знаю. Що се в мене за житє тиняти ся хитким привидом по запорошених бібліотеках і привиджувати ся неясно пану Ернестови Ренанови або Пилипови Бертерови! Таке житє привида менї тим сумнїйше, що я на землї не дармував ні хвилини і вів житє вельми дїяльне. На сїянє змиєвих зубів у беоцькій землї менї не було часу, хиба що сими зубами мала бути завись і злоба, які будили ся в душах китерийських пастухів на вид мойого богацтва і сили. Я цїле житє плавав по морю. На чорнім кораблї, прикрашенім із переду червоним, дивоглядним карлом, сторожем

моїх скарбів, я дивив ся на тих сїм Кабірів, що пливуть небом у своїм блискучім човні і кермуючи після недвижної звізди, яку Греки на мою памятку прозвали фенїкійською, я переплив усї моря, пізнав усї краї. Я бував за золотом у Кольхідї, за сталею в Халїбах, за перлами в Офірі, за сріблом у Тартесї. В Бетицї я добував зелїзо, олово, кинобер, мід, віск і смолу, і запускав ся навіть на край сьвіча, крізь густі мраки на понурий остров Британїців. Звідти я вернув на старість сивий і навіз із собою цини, щоб її відтак продати Грекам, Єгиптянам та Італїотам на вагу золота. Середземне море було тодї моїм ставом. На його пів-диких берегах я позаводив сотки контор, а славнозвісні Теби були лише цитаделею, що зберігала мої скарби. В Греції я застав дикунів уоружених деревляними списами і кремінними топорами. Від мене лише пізнали, вони і навчили ся всїх штук.

В його поглядї і словах вражало тверде завзяте і я відповів йому непривітно:

— О, ви були безперечно купцем оборотним і розумним. Але за те не було у вас ніяких скрупулів і ви нераз поводили ся як розбишака. Коли ви завитали до Греції, перша річ у вас була порозкладати на березї жемчуги і пишні тканини, а коли тамошні дївчата, ведені непереможною принадою, приходили самі, без відома родичів, аби налюбувати ся пожаданими річами, ваші моряки ловили сих дївчат, що даром кричали і плакали, і кидали їх на дно корабля, де вони тремтїли повязані, під сторожею червоного карла. Не вкрали ви таким чином, разом зі своїми, молодої Іо, доньки короля Інаха, аби її продати в Єгиптї?

— Се дуже імовірне. Король Інах був начальником невеличкого племени дикунів. Його донька була біла і мала обриси лиця ніжні, чисті. Відносини між людьми дикими і цівілїзованими були все однакі від непамятних часів.

— Се правда; але ваші Фенїкійцї допускали ся нечуваних злодїйств на сьвітї. Не бояли ся обдирати саркофаґи і грабувати єгипетські гіпоґеї (підземеля), аби прикрасити кладовища в Ґебалї.

— Вибачте, пане, але невже-ж можете сим докоряти старому чоловікови, котрого вже Софокль називав старинним? Ми ледви від пяти хвиль балакаємо у нашому кабінетї, а ви вже зовсїм забули, що я старший від вас двацятьма віками. Пригадайте собі, пане, що я старий Хананеєць і не годить ся менї дорікати кількома трумнами та дївчатами вкраденими в Єгиптї або в Греції.

Подивляйте радше силу моєї інтеліґенції і красу мойого промислу. Я вже говорив вам про свої кораблї. Я міг би ще показати вам свої каравани, що мандрували в Ємен за кадилом і миррою, в Гарран за жемчугами й корінєм, в Етіопію за слоневою кістю й гебаном. Але моя дїяльність не обмежувалась лише на виміну та на торговлю. Я був зручним ремесником тодї, коли решта сьвіта дрімала довкола в варварстві. Як коваль, ткач, склярь, позолотник я доказував своїм ґенїєм таких штук, що вони видають ся маґічними. Погляньте на різьблені мною чаші і подивляйте тонкий смак старого хананейського позолотника. Не менше гідні подиву мої працї рільничі. Отсю вузеньку смужку землї, що притулила ся між морем і Ливаном, я перемінив на чудовий огород. Ще тепер найдете тамки виконані мною кирницї. Один із ваших учених сказав: „Одні Хананейцї вміли будувати водопроводи на віки". Пізнайте лїпше старого Кадма. Треба вам знати, що я допоміг усїм народам, що мешкають над Середземним морем, перейти з віку камінного у вік спіжевий. Грекам подав я основи всїх штук. В заміну за збіжє, вино і худобячі шкури, які вони менї приносили, я давав їм чаші, на яких цїлували ся голуби і фіґурки, які вони опісля наслїдували та переробляли по своїй уподобі. Врештї я дав їм сю азбуку, без якої вони не здужали-б анї утревалити, анї навіть висловити подивляних вами думок. Ось чого доказав старий Кадм. Зробив се, що правда, не з любови для людського роду, нї для пустої слави, але для зиску і в надії певного дотикального зарібку. Зробив се, аби збогатити себе і на те, аби, коли постарієть ся, міг пити вино з золотої посуди, на срібнім столї, посеред білих жінок, що танцюють роскішні танцї і грають на арфі. Бо старий Кадм не вірить анї в добро, анї в чесноту. Він знає, що люди лукаві, а боги, хоч сильнїйші, ще гірші. Він боїть ся їх, намагаєть ся переблагати їх крівавими жертвами. Не з любови. Нїкого, крім себе, він не любить. Яким мене видиш, таким мене пиши. Але зважте, що як би я не був ганяв ся за сильними змисловими вражінями, я не був би працював, аби себе збогатити, не був би винайшов штук, якими ви втїшаєте ся ще тепер. А що ви, любий пане, не маєте досить розуму, аби стати купцем, і як письмак складаєте писаня на моду Греків, то вам треба би віддавати менї божеську честь, бо менї завдячуєте азбуку. Я її винайшов. Затямте собі, що я сотворив її лише для вигоди в торговлї і менї не снило ся, до чого вона придасть ся письменним народам.

Менї треба було способу записувати все скоро і просто. Радо був би я зазичив ся в своїх сусїдів, бо така вже моя вдача, що беру від них усе, що менї пригоже. Менї на оріґінальности зовсїм не залежить. Моя мова семітська, різьба в мене на-пів єгипетська, а на-пів асирийська. Коли-б у мене була знайшлась під руками яка будь добра азбука, я не був би тратив часу на винаходженє. Однак ні гієроґлїфи тих народів, що ви їх зовсїм не знаєте, а зовете Ґіттітами або Хеттейцями, ні сьвята азбука Єгиптян не відповідали моїм потребам. Були се письма трудні і повільні, придатні радше на се, аби записувати ними стїни храмів і гробів, як на швидку скоропись купця, що мав лише невеличку табличку при собі. Навіть скорочене і приладжене на скоропись письмо Єгиптян було все таки тяжке, запутане та невиразне. Вся система з кореня була хибною. Скорочуй гієроґлїф як хочеш, він усе лишить ся гієроґлїфом, себто крайним безголовєм. Вам звісно, що Єгиптяне уживали між своїми гієроґлїфами по части первісними, а по части скороченими, обік знаків, що представляли ідеї, образи, також знаків на прості звуки. Менї прийшов до голови ґенїяльний помисл вибрати з отсих безчисленних знаків двацять два звуки і зробити з них двацять дві букви моєї азбуки. Кожда з отсих букв, себто значків, відповідала одному звукови і при їх помочи можна було зложити легко і вірно кожде слово. Не була-ж се думка ґенїяльна?

— А вже-ж, безперечно, що ґенїяльна, і то може більше, як ви самі думаєте. Завдячуємо вам річ просто неоцїнену. Бо без азбуки годї записати точно бесїду, нема й стилю, далї нїякої більше нїжної думки, ні понять, ні висшої фільософії. Так само годї уявити собі, аби Паскáль міг написати свої „Provinciales“ клиновим письмом, як подумати, щоби фока могла вирізьбити статую Зевса. Придумана до веденя торговельних книг, фенїкійська азбука стала необхідним і одиноким знарядом думки, а історія її розвитку звязана тїсно з розвоєм людського духа. Ваш винахід гарний і безмірно цїнний, хоч і він має свої хиби. Власне не прийшли вам на гадку самозвуки і тілько ґенїяльні Греки доробили їх. Така вже була їх вдача, що все на сьвітї вміли довести до довершеного ладу.

— Я вам скажу, самозвуки менї все путали ся і мішали ся. Ви вже замітили може й тепер: старий Кадм говорить трохи крізь горло.

— Прощаю се йому радо, простив би йому майже й те, що вкрав був Іону, бо впрочім чим же був той її батько Інах, як

не ватажком дикунів, що ходив із писаною кременем палюгою? Я простив би йому й те, що навчив бідних і чесних Беотів зміслових танців Бакханток, простив би все за те, що подарував Грекам і цілому сьвітови найдорожший талізман, двацять і дві букви фенікійської азбуки. З отсих двацяти двох букв вийшли всі азбуки сьвіта. Нема на сьвіті нічого, чого не можна би при їх помочи утревалити і заховати. Від вашої азбуки, божеський Кадме, походять азбуки грецькі й італійські, що дали почин усім азбукам европейським. Від вашої азбуки далі походять усі азбуки семітські, отже арамейські, гебрейські, а врешті сирийські й арабські. І отся сама фенікійська азбука стала матірю азбук гімярітської, етіопської і всіх азбук у середній Азиї, зенд і пельві, а навіть азбуки індийської, від якої походить письмо деванаґарі та всі азбуки полуднево-азийські. Отсе доля. Ось безмежне поводженє. Нема тепер, як земля широка і велика, ні одної азбуки, що не походила би від азбуки Кадма. Хто лише на сьвіті послугуєть ся письмом, сей віддає тим самим почесть хананейським купцям. Кілько разів подумаю про се, я бажав би віддати вам найбільшу честь, добродію Кадме, і не знаю, як дякувати вам за ласку, яку зробили ви менї, позволивши провести зі собою, Баалем Кадмом, винахідником азбуки, годинку на любій розмові в моїм кабінетї.

— Любий добродію, запануйте над своїм одушевленєм. Я доволї рад зі свойого винаходу. А моя візита не приносить вам нїякої особливої чести. Мене мучить смертельна нуда, від коли я, ставши хиткою марою, не можу продавати ні цини, ні золотого піску, ні слонових зубів, і від коли на отсій землї, де Д. Стенлї ступає несьміло в мої слїди, я приневолений балакати в ряди-годи з яким цїкавим ученим, що цїкавить ся мною. Але чую, що запіяв когут. Бувайте здорові і старайте ся здобути маєток; одиноке добро на отсїм сьвітї, се маєток і власть.

Сказав се і щез. Огонь у печі погас і я почув від нічного холоду дрож за плечима і сильний біль голови.

З французького переклав

Іван Петрушевич.

ІЗ ОПОВІДАНЬ А. НЕМОЕВСКОГО.

II. Тихим вечером.*)

Над Бетанією розстелила ся непорочна блакить неба. Сонце сьвітило над заходом на перевалї Оливної Гори, наповняючи воздух золотим порошком і разячи очи тих, що в тім напрямі глянули. Узгіря в тїни немов курили ся ладаном. Тиша була в воздусї, як коли-б щастє призначене для людий дійшло до всїх закутків, до всїх хат і шатрів.

Деколи вилетїли з дому перлисті голуби, зароїли ся у воздусї і стадом опали на взгіря.

Деколи обізвав ся на пасовиску спів пастуха, гомонів у воздусї і втихав. Но хвилї давав ся чути повторений відгомін того співу. Здавало ся, що відбив ся о небесне склепінє, а відбивши ся знов гомонів на землї.

На кінцї містечка стояв невеликий дім, укритий цїлком у блющах. Дім той був обведений муром, а докола нього росли кипариси. В серединї за муром стояли оливки, фіґи, ґранати і кактуси. За деревляною хвірткою на дорозї клубив ся порох, сьвітячись у блиску сонця. Йшла громадка босих людий, а на передї йшов старець із великою, лисою головою, обведеною на висках пасмами срібного волося. Громадка йшла власне від фіртки в сторону містечка і незабаром зникла за деревами. Порох почав поволи опадати на дорогу, а по хвилї в чистім воздусї дрожали знов лише соняшні блиски.

Перед домом під кріслатим кедром була студня, а на нїй сидїв муж у білій шатї. Попеласте волосє, розділене на голові,

*) Див. кн. IV, стор. 88—96.

спливало по боках подовгастого лиця і громадило ся на раменах. Мав легкий заріст такої-ж барви, що трохи продовжував його риси. Сині очи дивились у соняшний блиск і втягали в себе проміне тої осліпляючої ясности. Дивний спокій малював ся на його блїдім, розсьвіченім лиці; лише коло уст блукав ся якийсь смуток. З високого чола била немов тріюмфальна радість, лице виражало спокій, а уста смуток. Тому можна було дивитись у те лице без кінця.

Муж той, утопивши очи в заходовім сонцї, мовчав. В руцї тримав цьвіт рожі.

У ніг його сидїла молода женщина, задивлена в його гарне лице. Лице тої женщини дихало невимовною добротою, а білістю своєю рівнала ся алябастрам. Темняве її волосє з полиском міди опадало буйно на плечі, на рамена і руки, якими підпирала голову.

На порозї дому в на-пів отворених дверях стояла иньша женщина з цяткованою мискою в руцї і цеглястим збанком на голові. Була рівно-ж молода і гарна, але ріжнила ся від тамтої більш темною краскою лиця і чорним волосєм, що так блищало, немов заняло ся від соняшного жару. Звернула гарні очи на того мужа при студнї, дивлячись із привязанєм і подивом женщини, що може його так не розуміла, як розуміли його мужчини, але була би за ним ішла через найдальші околиці, аби усувати перед ним шпички кущів, черпати для нього воду з потока і думати про поживу, коли він вечером спічне по цїлоденній мандрівцї.

І тепер думала про те, вступаючи до сїний дому, де панувала зелика радість. Бо отсе любий їх брат Лазарь прийшов нагло до здоровля. І вона, Марта, і та, що сидїла при студнї, Марія, утратили вже всю надїю уратувати його, бо терпінє було страшне, трівало кілька лїт і збільшало ся з кождим днем. Аж в кінцї одного пополудня хорий примкнув очи, віддих улетїв із його грудий, а смертельна синява заволокла його лице. Тодї то власне той молодий раббі, що сидїв там при студнї, появив ся в Бетанії. Сестри в розпуцї шукали його по цїлім місточку, аж в кінцї віднайшли в домі богобойного митаря. Не міг прийти зараз; тож чекаючи за дверима ламали руки, бо розходило ся вже про кожду хвилю. В кінцї наслїдком довгого очікуваня стратили цїлком надїю і думали, що всяка поміч буде вже за пізна. Але він устав від стола, пішов за ними і переступив поріг їх дому.

Довго глядів на лежачого без руху Лазаря. Сестри стояли в дверех і плакали. Обернув ся до них в задумі і сказав вказуючи на лежачого:

— Як же тихо спить!...

А потім додав, як би говорив сам до себе:

— Чиж переривати йому той сон?...

Але збудив його з задуми голосний плач сестер, що почувши його слова, впали собі взаїмно в обійми і заводили:

— Нема вже нашого любого брата!

Стілько розпуки було в їх наріканю і стілько болю в їх лицях, що обняв його жаль. Велів їм вийти за поріг, сів при ліжку Лазаря і взяв його за зимну руку, що затяжіла безвладно на його долоні.

Настала тиша.

Сестри приклякли в другій кімнаті, поопирали лиця о стіну і заносили ся від плачу. Потім хлипанє їх перейшло в безсильний зойк, який ослабав у міру того, як минали хвилі.

Довго стояла тиша, аж в кінці почув ся при ліжку сильний голос:

— Приказую тобі, Лазаре, встань!

Почуло ся зітханє, потім ступанє, а по хвилі появив ся на порозї раббі, тримаючи за руку Лазаря.

Сестри кинули ся з плачем йому на шию, стискали його і пестили, а потім упали до ніг раббі, цїлували їх, зрошували слїзми вдячности і не тямили себе зо щастя.

Раббі полюбив тих людий і пробуваючи в Бетанії, що вечера заходив до них. Нераз вів із Лазарем довгі розмови. Марія сїдала тоді у його ніг, а Марта поралась коло вечері.

Лазарь пильнував, аби товаришам раббі, що були в місточку, нїчого не хибло. Отже коли відходив, раббі розмовляв також з Марією.

Розмови їх ведені при студнї, йшли про гори, над якими сьвітив соняшний порох заходу, про непорочну блакить неба, що всьміхалось над Бетанією, про всякі цьвіти, що запахом переповнювали воздух, але також про людий і близькі події.

Коли раббі говорив, Марія завішувала свої очи на його сумних устах і хапала кожде слово. А він не тільки оповідав, але немов роздумував голосно, не криючи перед нею своїх думок. Бо була йому вірна і була би за ним ішла, як Марта. Але йдучи

не думала б про черпанє води з жерел і приготованє їди, а нахиляла-б ухо до того, що скаже він. А коли-б навістив його сумнів, покріпила-б його солодким словом і вірним поглядом.

Тепер, коли дійшов до Бетанії, коли був заледви на кількана-цять стай від Єрусалима, якого вежі синїли за перевалом гори, коли з околиць простодушних і так йому відданих мав рушити до столиці краю, ввійти в сьвіт великих відносин, учув, що йому таке вірне серце може бути більше потрібне, як би хто припускав, що можуть прийти хвилї, коли найвірнїйші задрожать і відречуть ся його, розбіжать ся в переполосї, а його самого лишать на тяжку годину. І бажав, аби таке серце стояло при нїм, коли-б надійшла подібна година.

Дивив ся неспокійно на синїючі вежі. Чув, що там рішить ся його судьба. Отсе за фірткою зникли його товариші, яких відіслав до місточка, щоб на завтра були готові до походу. Сей вечір був може останнїй вечір найгарнїйшої доби його житя.

Бо се добігає третїй рік, як перестав жити самітно і виступив між люди; як почав ходити від міста до міста, з місточка до місточка, навчаючи в божницях. Ті три роки минули, як три днї, як один сон! Товпи окружали його, а він сїдав із ними на горах і промовляв до них. Або кружляючи по озерах, казав направляти човен до берега, де дожидало множество народу. Зблизивши ся так, аби могли чути його, говорив притчами. Приводили дїтий до нього, аби їх благословив. Недужі бажали, щоб на них глянув і поклав руки на їх головах. Иньші старали ся бодай діткнути ся краю його одежі. Три лїта добігали, як ходив по тих синїх узгірях, як плавав по тих блакитних озерах із рибаками, що любили й шанували його, як по горячім днї сїдав при студнї і дивив ся на заходове сонце, підносячи деколи пахучий цьвіт до лиця.

Окружали його люблячі серця і прості душі, що вірили в нього. Любив їх і був їм взаїмно дорогий.

Коли про те погода житя і краса його мали бути удїлом людий, коли йшло про втихомиренє сердець і поученє, що можна жити на землї в щастю і піднесеню духа, то се вже стало ся... Коли треба було вказати, як можна пригорнути під свою думку незнані купи, як їх провадити і як розігнати їх смуток і журбу, то се вже було виповнене...

А тепер треба було вробити щось більшого. Доки стрічав на дорозї своїй серця, що самі перед ним відкривали ся; тут на

тих узгірях, на тих долинах і озерах очікувано приходу такого чоловіка. Про те, коли з'явив ся, пізнали і вшанували його.

Але він чув, що там серед тих синіючих веж усьо змінить ся, що там жде його тяжше завданє, що мусить ударити в серця тверді як камінь і діткнути умів ховзьких як тїло вужа. Доконавши стілько, не міг цофнути ся. Іти там мусїв, як сонце осьвічувати мусить не лише знеслі вершки, але сягати до середини укритих мурами ростин і в них побуджати житє. Прочував, що там повитають його гордими поглядами, що иньші наслїдки викличе його мова, яка мусить бути пекуча. Що там спіткає душі понурі як ніч і думки відпорнїйші від скал.

І жаль було йому відходити від тих людий чистих, простих і відданих йому. Жаль було йому тих скарбів, того соняшного поранку, тої непорочної блакитї, тих цьвітів пахучих. Жаль було йому тих гарних днїв і тих тихих вечерів, затуманених мріями, наповнених величними думками і проведених на розмові перед домом тих людий.

Відвернув очи від сонця, прижмурив їх на хвилю, а потім схилив їх у низ до Марії, що підперши голову долонею, вдивляла ся в нього з безмежною любовю і віддапєм.

Мовчав довго і глядїв на неї, аж у кінцї отворивши уста, запитав:

— Любиш мене?...

А вона уклякла перед ним, приложила лице до його колїн і дивлячись йому в очи, відповідала слїзми в очах.

Він знов мовчав і дивив ся, потім запитав дальше:

— Не покинеш мене?...

Тодї вона заплакала і поклавши лице на його колїнах, не могла втишити ся.

А він питав дальше:

— Не відступиш від мене, коли всї з переляком розбіжать ся?... коли кождий, дрожачи за себе, буде говорити, що не знає мене?... коли лишу ся сам у трівозї та напастях?...

Вона ревно плакала, не можучи слова вимовити. Потім почала обіймати його ноги і цїлувати його колїна.

А він питав дальше:

— Не виречеш ся мене, коли може проклятя спадуть на мою голову, коли люди з обуреня роздирати-муть одежу свою наді мною, коли піднесуть каміне і вкажуть на мене юрбі?... коли може ви-

шлють по мене сторожу, зловлять, звяжуть і поведуть на суд?... Не виречеш ся мене тодї?...

Вона з диким острахом підвела лице і зложила руки, а блїдість покрила її щоки.

Він питав дальше:

— Коли зідруть із мене одежу, аби сїкти прутами?... коли плювати-муть менї в лице, називаючи брехуном і богохульником?... коли моє імя буде насьмішкою, а віра в мене небезпекою житя?... коли побачиш мене знеславленого, облитого кровю?... Не виречеш ся мене тодї?...

Притлумлений зойк добув ся з грудий молодої невісти. Очи її помутнїли, а уста дрожали.

Він іще низше похилив ся над нею і в кінцї вишептав уриваним голосом:

— Коли мене виволочуть за мури отого міста, що синїє за горою і розпятого на стовпі віддадуть на жир птаству?... коли найде страх і конанє і найтяжша хвиля?... коли треба буде нічю зняти, обмити, овинути, уложити, засунути камінь?... Не покинеш же мене тодї?...

Марія приникла йому до ніг із плачем. Біль стискав її серце, а мисли плутали ся і мішали ся. Притулила уста до його стіп, а рукою тиснула розпалені виски, в яких мов молотом била трівога, жаль, розпука.

Він мовчав і не підносив її, ждучи відповіди.

Тодї вона по хвилї сама трохи піднесла ся, але як непритомна; потирала чоло, оглядала ся довкола блудними очима. І дивилась на себе, як би хотїла спитати: чиж то може стати ся, що чула?... Потім подивила ся на синї узгіря, як коли-б знов хотїла спитати ся: чиж то можливе, аби те все мали зробити йому?... І дивила ся на оливки, ґранати, на блющ коло дому, на красу і тишу вечера, в кінцї на білу його шату, на ясне чоло і правду, що сяла з його очий. Дивила ся блудними очима і не могла зрозуміти.

Отже сидїла мов онїміла. Настала довга мовчанка.

Тодї появила ся на порозї Марта. Темне її лице було зарумянене, з очий била живість. Тримала в руцї коновку і стоючи в дверех, відізвала ся до сестри:

— Чиж не поможеш менї порати ся коло вечері? Брат повернe з місточка і зараз візве нашого гостя до стола. А як же-ж

викажемо сьому гостеви наше привязанє, коли не будемо старати ся про се, аби йому догодити?

Марія вхопились знов за голову, не дочула; мисли її відбігли далеко.

Раббі всьміхнув ся сумно, подивив ся на Марту і сказав:

— Не свари її! Може вона в тій хвилї більше від иньших журить ся!

Марта підійшла до студнї, поставила коновку на цямринї і запитала:

— Як же се розумієш, раббі?

Користаючи з сього Марія встала і зникла за дверима дому. Ще Марта не скінчила розмови з молодим раббі, коли Марія з'явила ся знов, несучи мідяну посудину, а підійшовши до раббі, клякла у його ніг. Була дуже блїда. По недвижнім лицї спливали сльози. Руки її дрожали.

Обмила ноги раббі і отерла звоями свойого волося. Потім зросила їх слїзми своїми і знов отерла буйним волосєм. Опісля добула коштовних олїйків і намастила їх.

Раббі одну долоню поклав на її голові, а другою заслонив лице.

Марта дивилась на нього і на сестру, не розуміючи.

В тій хвилї згас на заходї останнїй промінь найкрасшого дня на землї...

III. Проклятий.

Мука тїлесна тривала коротку хвилю. Піддав ся їй добровільно, бо думав, що вона зробить конець мукам духа о много страшнїйшим, нїж голосили всї леґенди про зрадників. Обіймав його вправдї страх перед смертю і конанєм, але йому було так невиносимо, так тяжко, що поборов навіть той таємний переляк і зі шнуром на шиї кинув ся з гиляки фіґового дерева.

Кров залила йому очи. Почав дусити ся і хапати руками по воздусї, щоб знов чіпити ся гиляки. Хотїв долонею вхопити шнур над головою і підтягти ся в гору. Кидав ся розпучливо. Але вже було за пізно. Шнур затискав йому шию і тамував відлих. Тодї пригадав собі, що то конець усього.

Але думки шалїли ще в його голові. Широко отвореними очима дивив ся і видїв перед собою сьвіт залитий якоюсь кро-

вавою синявою. Опісля цїлий сьвіт почорнїв, а його думки помішали ся. І нїчого вже не видїв. Затратив память того що є і що було. Як довго се трівало, не знав.

Нараз видало ся йому, що лежить в огородї під деревом і спить. Крізь сон чує, що голова йому тяжить і дзвонить щось в нїй, як два ковальські молоти, бючи о ковало. Серце бєть ся нерівно, а зимний піт обливає чоло. Пригадує собі, що заким іще заснув, сповнив якийсь учинок, що буде страшний в наслїдках, відбере йому на все спокій і стягне на його голову прокляте. Його обіймає страшний переляк, він чує, що за хвилю пригадає собі все. Якась думка наче яструб колує над його головою і зараз роздзьобає його память, добуваючи з її закровавленого нутра щось страшенне, огидне, перед чим уже тепер дрожить і зимним потом обливаєть ся.

Отворив очи, підвів їх на листє фіґового дерева і побачив себе повішеного на гиляцї. Руде волосє, зліплене потом, опадало на широкі плечі; руки і ноги судорожно випружені в діл. Лиця не видить, бо труп висить звернений до нього плечима. Огортає його відраза і рад би не дивити ся, хоче відвернути очи. Глядить по иньших деревах, що густо обросли узгірє, маліючи в віддали. Але ось на гиляцї кождого дерева аж ген до муру звисає тїнь подібна до рудого повішеника. Звертає очи до неба, але дерева виростають разом із його поглядом аж під небозвід, а на гиляках висять випручені тїни з судорожно в низ витягненими руками й ногами. Похилив отже голову на груди, а долонї поклав на очах, аби хоч так перестати видїти.

По якійсь хвилї почув кроки чоловіка, що вийшов із сїний дому і йшов звільна гаєм. Відмовляв стиха молитву; вирази мішали ся з легким шелестом листя. Йшов дуже помалу, часом ставав, але зміряв до фіґового дерева. Кроки того чоловіка і шепіт його молитви чув щораз близше і виразнїйше; його огорнув новий переляк, хотїв зірвати ся із землї і втекти. Але тодї переконав ся, що не лежить на землї, але немов би в воздусї. Відняв долонї від очий, поглянув по собі. Руки його подібні до пстругльоватих рук рудого висїльника, були однак безбарвні, тїнисті; так само ноги й одежа, що окривала його. Ступнї зближались щораз більше й більше. Нараз почув крик і швидкі кроки в сторону дому, з котрого вибігла громадка людий. Розмовляли безладно, вимахуючи руками, витягаючи вказівні пальцї в сторону гаю, де стояло

скрите за иньшими пнями і листєм те фіґове дерево. Цїла громадка рушила під гору, окружила висїльника; було чути цмоканє язиками, лемент, крик; видко підношенє рамен під небо. В тій хвилї почало заходити сонце, а в гаю стало мрачно. Власне хтось вимовив його імя, а громадка повторила його з перестрахом. Темнота облягла гай. Люди з криком утекли в глуб дому. Тодї схопив ся зимний подув і почав уносити його над землею.

Подув сей нїс його через гай, довкола сїрого муру і знов через ряди дерев, на яких висїли випручені тїни. Зробило ся страшно в тім гаю. Здавало ся, що з кождого дерева виходить зойк, а листє в своїм дрожаню шуміло теж, немов і його огортав переляк і обридженє. Подув нїс його через дім, опісля до передпокою; в отворених кімнатах блискали сьвітла олїйних лямпок; люди ходили в-дозж і в-шир, роздираючи шати і рвучи волосє з голови. Дивив ся на них хвилю, коли в тім поніс його подув дальше, через сїни, на другу сторону дому, на вузку і довгу вуличку.

Тиша панувала там цїлковита, лише з глубини дому доходило заводженє, нарїканє і плач. Поплив із вітром пустою вуличкою. На скрутї побачив туман пороху, а поза тим громадку мужчин, жінок і дїтий, що розмовляли шепотом. Подув поніс його в иньшу сторону. Всюди видїв громадки, що повертали від західної брами міста. Сї й ті йдучи оглядали ся з трівогою поза себе і замовкали. Дїти почали плакати на руках материй. Подув носив його довкола чотирокутної площі, де громадив ся люд. На всїх устах було його імя. Кождий вимовляв його з жахом, а заразом повторяв імя Справедливого, що сконав дивним способом і серед страшних обставинах. Иньші говорили, що не сконав, лише зомлїв. Іще иньші твердили, що по заходї сонця зійшов із хреста і рушив зі своїми учениками в край. Повстали многі сварки. Але надбігли люди й ознаймили, що напевно вмер, бо вже знято його з хреста і зложено до гробу. Тодї многі значно вспокоїли ся; иньші подали ся домів, а ті, що лишились на площі в нічних тїнях, почали виклинати зрадника, добираючи страшних злоречень.

Тодї подув поніс його дальше вулицями, площами та заулками. Близько брами на дорозї побачив знов громадку людий. Хотїв оминути її, але подув нїс його в ту сторону. Задрожав. Серед громадки йшла Мати Справедливого, з лицем блїдим як полотно, з синїми кружалами під очима і з зїньками зверненими блудно

перед себе. Піддержували її два плачучі ученики, що не злякали ся і не пішли з міста. А на лиці Матери був такий біль, що щаслива земля, тонучи в тінях ночи і не бачучи його. Хтось із учеників вимовив імя зрадника. Із посинілих уст Матери вибіг ледви чутний шепіт, яким прощала йому. А подув вітру власне наднїс його близько. Він бажав крикнути, кинути ся з розпукою до її стіп, обняти руками її ноги, а потім хлипаючи похилити голову до землї і качати нею в піску. Але був безсильний. Подув поніс його дальше, а громадка зникла в нічній темряві.

Блукав ся з вітром довкола мурів міста, впадав крізь брами, минаючи непостережено стражників і знов кружив по вулицях і огородах. Знайшов ся сим способом у гаю Оливнім, серед якого лежав лицем до землї якийсь муж і гірко плакав. Він у рішучій хвилї злякав ся і випер ся Справедливого. Тепер тяжко плакав над собою. Нїкого не винуватив, лише себе, бо впав, бо випер ся правди. Як же кермувати буде тою крухою рибацькою лодкою, скоро за першим подувом бурі втїк до вигідних, спокійних берегів?... Як же держати буде пастирську булаву, коли вірна череда розпорошилась, коли один поцїлуй зрадника все обернув нї на що, коли вибрані починають із недовірєм позирати по собі?... І хлипав над собою, над відреченєм, над Справедливим, над вибраними, над зрадою.

Вітер порушив Оливним гаєм, а тінь із подувом плила дальше, крізь брами, вулиці, заулки, довкола мурів і зупинила ся в огороді, де десятник у гробі печатав скалу, а сотник зі своєї сотнї уставляв жовнїрів, що мали цїлу нїч сторожити коло каменя. Скоро десятник скінчив печатанє, сотник забрав свою сотню і віддалив ся. Жовнїри поопирали списи о стїну гробу, зняли шоломи і почали розмовляти. Десятник проходжував ся в задумі. Потяг зимний вітер. Між жовнїрами пішла мова про зрадника.

І нараз видалось йому, що небо, земля, дерева, доми, камінє, скали і цїла природа має уста, а на тих устах одно страшне імя, його імя. І перелякав ся того страшного розголосу, перелякав ся самого себе, перелякав ся своєї душі і забажав відстати від неї, втекти перед самим собою.

Подув дмухнув сильнїйше і поніс його з того огорода, обставленого жовнїрами. Виплинув на поля і дороги. Але доглянув у нічній темряві, що воздушний порив не порушує дерев при дорозї, не збиває туманів піску, хоч стає щораз сильнїйший і почи-

нає рвати його як буря. З розвіяним волосєм, з руками над головою і зі скривленим із жаху лицем летїв так у облаці бурі над землею, а темнота довкола ставала ся щораз густїйша, витє вихру щораз страшнїйше. Потім залунав у тім вихрі свист, накликуваня і сьміхи. Волосє почало їжити ся йому на голові. Вивернув очи, біг, плив, боячи ся оглянутись поза себе, бо здавало ся йому, що хтось гонить за ним, і лише через темноту не може трафити за ним. Погоня йшла з усїх боків. Свист і накликуваня лунали в ріжних сторонах сьвіта. Деколи голоси минали його, перетинаючи дорогу перед ним або за ним. Перехилив голову в зад, наставляючи вуха, випручаючись рівночасно, аби буря лекше могла нести його. Якийсь час чутно було лише шум вихру. Але незабаром завважав, що голоси починають громадити ся за ним, лунають вправдї дуже далеко, але вже наскочили на слїд. Тепер зрозумів, що якась погоня шаліє за ним, а він уходить. Крики, свисти, накликуваня зближали ся раз-в-раз і тепер міг уже розріжнювати голоси ріжних постатий. Іще хвилю думав, що той глухий гамір за ним не відносить ся до нього, що то не погоня і що він не втїкає. Але нераз почув своє імя. Тодї огорнула його розпука, близька до шальги. Кинув ся з піднятими руками наперед, клав ся на вихрах, шалїв із бурею над землею, не дивлячись поза себе, не бачучи нїчого перед собою, не думаючи, киданий страхом, страшною боязнею, мукою й обридженєм. Тодї притихло за ним на хвилю. Але нараз о якої пів стаї повстав гамір змішаних голосів, вереск, свист, сьміх. Тодї в нїм заклекотїв гнїв, бо зрозумів, що вже не втече перед поганю. Що має стати ся, нехай стане ся, коби лише скорше! Зупинив ся; гамір за ним змінив ся в вибух пекольної радости. Обернув ся, глянув — нараз усе втихло, зникло. Пуста, нічна далечінь, лише вихор дує з великим напруженєм.

Піт перлистий виступив йому на чоло; ослаб і хотїв спочити. Але не міг схилити ся до землї; подув бурі нїс його дальше над полями. Зразу вспокоїв ся трохи. Але якась думка сполошила хвилевий спокій і проняла його ще більшою боязню, як перед тим. Голоси, що нагло гинуть у воздусї, заповідають якийсь страшний конець.

Зачав отже знов бігти з вітром, пориваний щораз більшою бурею. Та по хвилї озвали ся знов за ним шепти, зразу дуже далеко, але потім щораз близше. З шепотом лучив ся свист, на-

кликуваня. Чим скорше плив воздухом, тим близше і голоснїйше лунав за ним гамір. Тепер чув уже погрози, лайки. Погоня шалїла за ним, гнала його в якімсь однім напрямі і почала з двох боків заточувати загони. Незабаром досягне його.

Пригадав собі, що коли за першим разом пристав і оглянув ся поза себе, всьо втихло і зникло. Хотїв так само ратувати ся і небавки зробив те. Але зараз таки прокляв свій поступок.

В хвилї, як обернув ся поза себе в темноту, розляг ся пекольний сьміх, по якім настала перераж аюча тишина. Просторінь в горі почала роз'яснювати ся. Розступили ся хмари і побачив постать прибиту цьвяхами до неба. На самім чолї терновий вінець, а зпід кождої шпички капотить кров. Широко розкриті очи дивлять ся на нього з виразом страшного докору. Запеклі, потрїскані уста розхиляють ся і шепочуть його імя...

Не міг знести того виду, відвернув лице з безмірним переляком і почав утїкати. Завили за ним тисячні сьміхи, свисти, погрози, проклони. Голоси ті гонили його через нічні простори, а він дишучи, стогнучи і виючи з болю й боязни біг далї й чув, що його втека даремна.

На сходї почало свитати. Тепер міг би, оглянувшись поза себе, бачити постатї і лиця погонї. Але бояв ся. Заблис соняшний день, але заразом зробило ся диво в природї. Бо день сьвітив лише в низу на землї; він же плив горою серед нічної темноти і видїв лише той день перед собою. Люди виходили з домів за своїми орудками. Пастухи виганяли череди на пасовиска. Подорожні йшли з міста до міста пішо і на хребтах звірів. День, соняшний день, давний, золотий, ясний панував знов на землї; він лише кружляв у якійсь непрозорій ночи, а за ним шалїла страшенна погоня, щораз близше, накликуючи його, щоб станув.

Поглянув на землю. Поглянув на людий і на природу. Пригадав собі, що колись і він там у низу жив так як і вони і що тиша царювала в його совісти. Побачив громадку людий опорошених пилом і пригадав собі, що ходив разом із такою громадкою за Справедливим і що йому було любо. Аж поповнив перше ошуканство. Як то стало ся? Не памятав. Стало ся нагло, несьвідомо, без прочутя і упімнень. Нїхто не знав сього, лише він один. Зразу носив ся з тою тайною, як із малим тягаром; потім тягар робив ся докучливійшим. Кождий погляд Справедливого дотикав його як огонь, бо якийсь внутрішнїй шепіт підсував йому думку,

що Справедливий читає правду в його лиці. Але Справедливий мовчав, лише від часу до часу дивив ся. Тоді він відсторонив ся від боку Справедливого, відлучив ся від подорожної громадки, йшов наперед, випереджував, замовляв нічліги і поживу, а потім клав ся на спочинок, коли иньші наситивши ся зібрали ся довкола Справедливого і слухали з захватом його слів, або складали перед ним руки, коли уздоровляв терплячих сього сьвіта. Відсунувшись отак від громадки, почав поповняти щораз численнійші ошуканства і дійшло до того, що мішочок із грішми треба було ховати добре під полою, аби не збудити підозріня у людий, що зрекли ся всякого посїданя. Тодї зненавидів ту громадку і Справедливого за те, що їх ошукував. Був би може покинув їх, але не знайшов способу. Впрочім та захланність, що його відпихала, рівно сильно притягала його до тих, що їх так своєкорисно і так безкарно міг ошукувати.

Потім, коли йому підсунено гадку видати Справедливого, не знав що зробити. Злякав ся. Боров ся з собою кілька день. Але жадоба зиску перемогла, а поперла її ненависть супроти тих, кого ошукував. Насамперед взяв нагороду, а потім іще застановляв ся. Тодї почали налягати на нього, аби доконав з'обовязаня. Як же тут здерти з лиця шкіру уляглого ученика? Звідки взяти очий, щоб поглянути, і палець, щоб вказати? Але викрутні люди помогли йому. Ти зложиш лише поцїлуй на його лиці!... Стрінулись у гаю. Жовнїрі укрили ся в корчах. Зблизив ся до Справедливого; дивний сьміх викривив йому лице. Повитав учителя, діткнув устами його лиця. Жовнїри вибігли зза корчів. Він утїк.

І втїкає без перестанку. Втїк перед своїм лицем, перед своїми очима, втїк зпід фігового дерева, на котрім завис той рудий висїльник. Втїк перед тягаром свойого імени, що було на всїх устах. Втїк перед видом зболїлої Матери і ридаючого в гаю оливнім ученика, що вирік ся. Втїк перед привидом того лиця, облитого кровю і смертельним потом. Утїкає все. Під ним мрїє день, заходить сонце, настає ніч; за ним розлягають ся у воздусї накликуваня, свисти, сьміхи. Шалїє погоня, мучить його голосами і привидами.

Третього дня досьвіта поніс його вітер до міста, де гуло від нечуваних вістий. Товпи бігали по вулицях, домагаючись певнїйших відомостий. Бо ті, що з уст до уст оповідались, переходили всяке понятє. Він, знятий з хреста і похований в запеча-

таним гробі, стережений жовнірами, зник звідтам, а зникнути мав серед обставин, що одним витискали з очий сльози, а иньших наповняли переляком. В цілім місті панувало нечуване замішанє, що збільшало ся в тої причини, бо зі всїх сторін напливали товпи на сьвята, товпи, що чували про Справедливого, тут і там виділи його промовляючого до народу і розповідали всюди про його дивні дїла. Численні громади тяглись до того огорода, щоби оглянути відвалений камінь; але поставлено варту і не впускано нікого. Тодї почали вісти прибирати щораз більші розміри і голосити подїї, яким не слїд було давати віри. Але між правдоподібним і неправдоподібним пропала відвічна границя. Стало ся щось таке надзвичайне, що по простy треба було або нїчому не вірити, або увірити слїпо всьому.

В кождім разї одно було певне: знятий з хреста не лежав уже в гробі стереженім жовнірами.

Але за те в тім гаю на фіґовім дереві все ще висїв труп рудого чоловіка і нїхто не мав відваги зблизити ся, відтяти його і поховати.

Дух того чоловіка, кружляючи з подувом вітру, знайшов ся знов у тім гаю. Побачив тодї з переляком, що довше терпить кривдячий, як скривджений.

Подув нїс його гамірними вулицями за місто, на поля. Кружляв, вертав, терплячи муки, гонений болем, страхом і наругою.

Одної ночи вплинув до сїний якогось дому, коло якого снували ся громадки, оглядаючись підзорливо за кождим прохожим. По якімсь часї вийшли в глуб дому, замикаючи двері за собою. Він вплинув до просторої кімнати, де почали збирати ся. Тиша панувала серед зібраних; деякі лише шепотом оповідали собі найсьвіжійші події. Пізнавав лиця і бояв ся, щоб його не достережено. Але хоча плече в плече з ним, нїхто не звернув до нього голови. Не виділи його. Одні почали зітхати, иньші плакати. Чекали на щось незвичайне. А в тім довгім очікуваню покидала їх надїя. Хвилї ночи улїтали. Нараз усї заняміли.

Посеред них станув Справедливий, відхилив одежу і показав свої рани. Цїле зібранє кинулось йому до ніг, зняв ся великий плач. Витягано до нього руки, дотикано краю його одежі. Плач змінив ся в величне одушевленє, що він жиє, що він ось тут, що зробив те, що був заповів. Поприсягано йому любов, честь і вір-

ність, прирікано шанувати його заповіди і заховати в вічнім проклятю память зрадника...

Нараз зникло зібране, зникла кімната, подув зимний вітер, розлягли ся над полями свисти, накликуваня, погрози і глумливі сьміхи. А він несений бурею тїкав над землею, проклинаючи себе і те все, що зробив надармо. Так, надармо! Тепер зрозумів се. Зганьбив надармо руки продаючи Справедливого, зганьбив надармо уста зрадливим поцїлуєм, зганьбив надармо душу. Щось у нїм говорило, що всякий злочин, се лише якесь надаремне зганьблене себе, мука завдана самому собі. Проклятий!... — закричали за ним тисячні голоси. — Проклятий!... — шептало щось у нїм самім.

Але заразом учув, що стало ся щось таке огидне, чого не міг збагнути розумом. Буцїм то він дїйсно не знав, що зробив; а коли-б був уперед пізнав ту правду, не був би на неї кинув ся. Справедливий лише дивив ся і ридав. А він робив і зміряв, як одноокий чоловік, що половини сьвіта коло себе не бачить. А коли скрутив у сторону своєї слїпоти, впав у пропасть.

Ледви зрозумів се, почув, що вітри втихомирили ся і що стопи його знов ступають по землї. Не чув також за собою тих голосів у воздусї. Чув себе иньшим чолокіком, незнаним собі самому.

Ішов якимсь чужим краєм. Сонце горіло в полудневій стороні неба, а на полях мріла спекотна тиша.

Був дуже змучений і сонний. Сїв на камінь і відпочивав.

Тодї побачив перед собою на березї надходячого чоловіка. Стопи, одїж і лице того мужа були опорошені сїрим порохом. Ішов здалека тай мету перед собою мусїв мати далеку, бо не приставав анї на хвилю.

Але спостерігши сидячого на каменї, звернув до нього свої кроки і звернув на нього свої ясні очи.

Проклятий придивляв ся йому і хотїв пригадати собі, чи вже коли не видїв його. Але бажав сього надаремно. При тім завважав, що починав думати як би не своїми думками і сягати не до своєї памяти.

Тодї той незнайомий муж повитав його, а Проклятий дивлячись на нього блудними очима, запитав:

— Чиж мене знаєш, чужинче?

— Не знаю тебе, — відповів той, — але і ти себе не знаєш!

Проклятий оглянув ся довкола оком чоловіка, що будить ся з довгого сну, а той незнайомий муж говорив дальше:

— Ба чи памятаєш, як тебе зовуть?

Проклятий завагав ся, бо дійсно не міг собі ніяк пригадати своє імя. Незнайомий муж проговорив знов:

— Ти втомлений дорогою й терпінєм! Забудь про труд і терпінє і ходи моїм слїдом!

А коли Проклятий дивив ся на нього, як би не розумів тих слів, промовив іще той незнайомий муж:

— Ба чи памятаєш навіть, що ти змучив ся і терпів? Чи памятаєш, що ти жив коли небудь і дїлав?

По хвилї додав:

— Що єдино памятаєш? Чого єдино бажаєш?

— Бути кимсь иньшим! — застогнав Проклятий і похилив ся йому до ніг.

Се одно знав, се чув і памятав.

Тодї той незнайомий муж поклав руку на його голові, сльози потекли йому по лицї і впали на каштановатий волос клячучого. Тиша була на полях, лише над головою Проклятого розлягали ся таємні і дивно лагідні слова:

— Жий і відроджуй ся вічно, бо ти чоловік повний змаганя! По кождім учинку наступить зрозуміне того вчинку! Тож дивись, щоб за кождим відродженєм ти менше продавав правду!...

Слова прогомонїли в спекотній тиші. Проклятий піднїс очи. Але того незнайомого мужа вже не було на дорозї.

З польського переклав

Ю. Б.

ІЗ НІМЕЦЬКИХ ПОЕТІВ.

І. Із Йогана В. Ґете.

Жаби.

Замерз в зимі малий ставок,
А жаби з темних криївок
На сьвіт заглянути не сьміли,
Під ледом тихо всї сидїли
І так казали: „Як в водї
Потéплїє, то ми тодї
Неначе божі соловії
Затягнем пісоньки новії!“
Стопив ся лїд, прийшла весна,
А жаби вилїзли із дна,
На березї всї посїдали —
І знов як перше райкотали.

Переклав *П. Ш.*

ІІ. Із А. Бірґера.

Де ні глянеш, всюди труни,
Непорушний сон мерця,
Скрізь пустиня без кінця;
Тільки й чути віщі струни
Одинокого співця.

Ясне сонце серед лїта
Не осяє тьми гробів;
Так і сьмілий його спів
Марно згине серед сьвіта, —
Не збудить йому рабів.

На щож грати та співати,
Мій кобзарю? Цур йому,
Як немає більш кому
Твоїм думам співчувати
Через темряву нїму.

Засьмієш ся, чи заплачеш —
Гірко стане... Кинь пісні
Безнадїйні та сумні;
Кинь: хиба давно не бачиш,
Що співав глухій стїні?

ІІІ. Із Ганни Амброзіус.

Соломяна стріха, убогі віконця,
Оплетені з вулиці хмелем;
Квіточки, обсипані промінем сонця,
Пташки з щебетанням веселим...

До гаю йде полем вузесенька стежка,
Там любо журбу розважати;
А небо блакитне висить як мережка;
Хрести недалечко від хати.

Під них поскладали нещасну сїрому...
Ото-ж вам і всього здаєть ся!
Іду я з роботи голодна до дому;
Задзвонять, дим з воздуха вєть ся.

День гасне потрохи, кругом вечеріє,
На захід зоря погоріла;
Зобачивши матїрь, біжить і радїє
На зустріч дитинонька мила.

В шибках грає сьвітло — всї вікна залиті,
Затоплено ніч для вечері;
Тихесенько-тихо на білому сьвітї;
Замкнула я нищечком двері.

За зіркою зірка у хмарі спливає...
Таке все дрібне та звичайне;
Душа про те велич якусь відчуває, —
Все рідне їй тут, все їй гарне.

IV. Із Ади Крістен.

I.

Самотою я блукала
По степах та по гаях;
Тільки зірка озаряла
Мій колючий, темний шлях.

Самотою я вмирала,
Розпростершись на піску;
Роса тільки відсьвіжала
Мою голову важку.

Самотою скрізь по горах
Я тиняла ся в сльозах,
Попід небом у просторах
Плив орел, кружив як враг.

Самотою я нудилась
Понад морем, а воно
То бурхливо в беріг билось,
То стогнало жалібно.

Я бажала супокою,
Я ховала ся в тиші,
А душею ще живою
Прагла щирої душі.

І вернулась знов між люди
Із моєї самоти,
Але туга люта всюди,
Нїде щастя не знайти.

II.

Схаменїть ся! Мов поглухли
За бенкетами що дня...
Всї підвалини потрухли, —
Вам байдуже, все бридня!

Скрізь посипались руїни,
Згасло сонечко ясне,
Тхне неначе з домовини...
З вас нїхто і не гукне!

На обличчях не знать хисту,
Сьміх веселий не збіжить,
Не шукай в розмові змісту:
Перестало серце жить.

Злом несьвіцьким кожен дише,
Шле хулу всяк до небес,
А „мані, факел, фарес“
Огняна рука знай пише.

Переклав *П. Грабовський.*

В справі народного язика.

II.

Коли ми вже тут зняли річ про справу язикову, при нагоді поговоримо ще про декотрі другі річи, що вправдї не вяжуть ся прямо з замітками п. К., але все таки дотикають нашого язика.

Безперечно, супроти того, що у нас навіть народовці нераз не дуже журять ся про язик, той головний скарб для кождої народности, а у нас трохи не єдине добро, що нам лишило са після довголїтних невзгод і важкої провини наших предків,— мусить не одного з робітників на ниві народній огорнути знеохочене і охлялість (Erschlaffung). Коли з одної сторони важко становить ся бачити, як люде, вийшовши нераз спід сїльскої стріхи, цурають ся народного язика і єго зневажають, так знов з другої сторони не стане тобі лекше на серци, коли вчуєш не то що у рускої інтелїґенциї, але навіть у писателїв руских, такі вирази як: нїц, пєц, цьоця, тутейший, тамтейший, вєнцей і пр. Виправдування: „я знаю, що так зле, як говорю; я-б не писав так нїколи, та, бачите, я вже увик так говорити“—такі виправдування пригадують нам „хитрість“ наших селян, котрі на палици носять чоботи, а взувають їх лишєнь перед церквою, коли ідуть у храм Божий; коли-ж селян поспитати, чому не ходять в чоботах також і по за церквою, лишень нераз болото достоту місять босими ногами, відказують важно: „Та бо чобіт шкодá, а ніг не шкодá!“ — або нагадують наші сїльскі дївчата-красавиці, що то обтирають собі ніс природним способом, але носять хустинку чисто випрану і зальотно зложену на „полїтику“.

Мій Боже! коли вже образований, інтеліґентний Русин так перетикає свою бесїду неорґанїчними формами, то що-ж доперва менше образований або полуграмотний? Чи велика то честь для народовців горлати на кождім кроцї про „користанє з наших прав“, коли на дїлї самі они оказують ся в уживаню рускої бесїди найбільшими недбалями? Чи чув хто, щоби не кажу образований, але хотьби півобразований Поляк говорив piecz, nicz, titka, tuteszni і т. и., а інтеліґентний Руснак з великим залюбованєм тиче форми нерускі у рідну бесїду. Тут треба довершеного покаяня і поправи. Як може жадати Русин пошанованя свого язика, коли на кождім майже кроцї оказує, що він сам той язик маловажить. Тороченє — именно наших твердяків — що, мов, бесїда малоруского люду сама в собі спорчена, єсть зовсїм ничеве і хибне: зглядно бесїда руского хлопа єсть не в порівнаню чистїйша і правильнїйша від бесїди значної части руских інтеліґентів, котрі у нас в Галичинї, підлягши впливови польского вихованя, нераз немилосердно калїчать річ руску — а коли і примастять инодї рідне слово церковнословеньщиною, так дїють се звичайно так незручно, так неємко, що тая підмастка не на пожиток, а на шкоду рідному язику виходить. Що в говорах людових инодї попадуть ся якісь переняті форми або й слова, котрих в лїтературнім слові ужити годї, то се не стверджує думки про нечистоту цїлого язика, бо в поодиноких говорах усїх язиків на сьвітї бувають подібні прояви. Та замітить дехто: єсли оно у нас під зглядом язиковим виходить не гаразд, то обовязком наших язиковців подати до прилюдної відомости, в чім хиба. Той заміт слушний. Тілько в тім біда, що заміток язикових мало хто у нас читає, а ще менше їх слухає. У нас часто так: хочемо успіхів, а боімо ся середників. У Поляків давнїйше писали: radośny, miłośny, żałośny; колиж Малецкий виказав, що ті слова належить писати: radosny (м. radostny), miłosny, żałosny — всї держать ся того правила. У нас инакше. В многих говорах мягчать неправильно: близький, низький, мерзький, слизький м. близкий, низкий, мерзкий, слизкий в старосл. **близъкъ, низъкъ, мрѣзъкъ, слѣзъкъ.** Та пишіть собі і виказуйте здорові, коли мало хто тото прочитає, а ледви який піде за правдивою радою. Неправильно змягчені форми як раз подобають ся і їх то сунуть у річ письменну без застанови. Чи таке поведенє сьвідчить о великій любови язика? Нїгде правди дїти, що незважанє на замітки язикові, які печатають ся в наших часописях, має глубші

причини. В справі язиковій нераз забирали голос люде, котрі язиком занимали ся для забавки дилєтантскої. До того, що той наш висказ опирає ся на дійсности, приведемо примір слїдуючий. Тому років кілька вспять вийшов катихизм руский, писаний народним язиком, хоть тут і там з декотрими хибами що до слів і зворотів, хибами, які в наших книжках бувають досить часті. На той катехизм явила ся в однім лїтературнім письмі рускім критика написана дуже молодим чоловіком, котрий доселї нїчого не написав і мабуть на віку своїм нїчого не напише, але до-разу взяв ся до критики... І як же ж скритикував той молодий чоловік згаданий учебник? Ото причепив ся за язик. Як говорять Українцї: „що кряк, то козак“ — а я скажу: тепер у нас на сто голов кождий язикослов!... Не ткнув „критик“ таких зворотів як: навернув тих же, поучив того же, так з причин природних, як і надприродних, одноє і тоє самоє і т. и., про хибність которих відай і сам не знав, але чепив ся в спосіб обидливий оттаких слів як: благодать (котре то слово назвав неруским), власний [по мнїню критика польске слово; по руски має бути свій (sic!)] і т. и. Ото-ж то так у нас цінять рідне слово: не робивши нїяких студий в рідним язицї виїзджають з критикою перемелюючи залюбки сїчку з половою... Жаль лише, справди жаль, що найшла ся руска часопись, котра таке несміле верзяканє молодого „критика“ помістила. Що молодий воробець, вбиваючись доперва в палки, цьвіркає найголоснїйше, се річ відома; але все таки редактор яко старший чоловік повинен бути обачнїйшим і не перепускати першої лїпшої замітки язикової, котра лишень кривду чинить рідному слову ширячи погляди зовсїм хибні і збільшаючи межи Русинами і так невідрадний сколомут понятій що до язика.

Яка сему причина, що народовцї нераз так необачно хапають ся говорити в справі язика? Менї здає ся, що народовцї унаслїдили сесю кортячку такой від наших старорусів, для котрих во время оно вистарчало купити собі „за осьмь дутковъ букварь“, щоби навчити ся „по руску“ і уважати себе опісля „рускими ученими“. Тож по части і у народовців вкорінилась гадка, котра, правда, тепер що раз більше уступає, що кождий інтелїґентний Русин годен в справі язика забирати голос. Людске знанє, хоть як оно в многих зглядах вяле і недостаточне, а все-ж таки так спеціялїзоване, що і найздібнїйша голова не годна всего обняти. Тож і наука язика вимагає осібного специяльного студиованя. От бачите —

недавно — стрів я в одній рускій часописи два фейлєтони про язик, написані видко людьми тямучими й інтеліґентними, хоть і неспеціялїстами (один із них і сам себе прозвав ділєтантом). Доки річ ішла загально, все було красно, буяло ся крилами бистрого сокола; та коли звернула ся бесїда про подробиці, то оба шпотнулись добре. Не маю тих статий під рукою, але все-ж таки згадаю, що затямив. Один із фейлєтонїстів падкував дуже на такі „польонїзми“, як стрий, вуй — уважаючи лише форми: стрийко, вуйко за „народні“. Такий висказ не вірний, а трохи не сьмішний, бо у нашого люду стрічають ся форми: стрий, стрик, стрико, стрийко, стрийцьо; уй, вуй, уйко, вуйко, уйцьо, вуйцьо поміш — а і наша ріка Стрий (хоть і від чого иншого походить) відай також з польска зове ся, бо по руски мабуть мала-б зватись „Стрийко“... Слова вуйцьо, стрийцьо мають анальоґічні форми в виразах: татцьо, татунцьо. — Другий фейлєтоніст „ділєтант“, хоть і сказав богато гарного, таки не втерпів, щоби не бризнути про такі „польонїзми“, як зникнути і неборак. Від кор. **ник** походить 1) старослов. **никнѫти** germinare; підникнути (уж. в Чортківщинї) emporwachsen; ледви що підникло = ледви що підросло; 2) старослов. **поникнѫти, ничати, съничати** pronum esse. **ниць** pronus; у нас: ниць, ничком, ничма, горіниць, ниций; одна ріка зве ся Пониква (властиво така ріка, котрої вода часто губить ся під землею, в очеретї; поникнути eigtl. den Kopf nach unten hängen lassen, fallen; ничати trauern, fallen, cf. **Слово о плъкоу Игоревѣ: ничить трава жалощами** = хилить ся трава з жалю до землї. Никнути, никати sich ducken; угорско-руск. никнути, никати schauen, blicken, gucken; вникнути hineindringen, hineinkommen; виникнути herauskommen; проникнути durchdringen; никнути schwinden; зникнути (ужив. у люду), зникати verschwinden. Ч. фейлєтоніст думав відай, що місто зникнути треба всюди уживати счезнути. Однакож послїдне слово уживає ся в підлім значеню, понайбільше о чортї або в проклонах: счез би! счезни, маро замарована! І так на пр. єсли річ про яке видїнє, то нїяк не подібно сказати: ангел „счез“ місто ангел зник. Подібно: сонце вже високо підняло ся, зникло рожеве зарево на небі — зле було би і гидко сказати: „счезло“ зарево.

В рускім слові неборак (порів. ческ. ubožak) armer Schlucker стоїть **р** місто **ж**. Маємо ще більше подібних слів: небір, небірка бойківске неборейка: (пр. чекай небоpе! моя ти небірко! моя неборейко!), неборачище, неборачиско, неборище; — неборачня, неборацтво (collect.) arme Schlucker. Перехід суголоски **ж** на **р** в тих виразах виробив ся у нас зовсїм самостійно, шкода й глядати якогось впливу чи то із сторони польскої, чи словацкої.

Єсли стрічають ся між інтелїґентними народовцями люде, котрі не досліджуючи глубше язика, хотїли-б в нїм по своїм сподобаню господарити — то нїгде правди дїти, лучають ся иноді і межи рускими ученими, але не язикословами, люде, що хотїли-б язик літературний перестроювати після своєї убачки. Се також річ шкодлива. Що иноді руский учений, котрий на примір може бути дуже здібний в фільольоґії клясичній, не конче мусить мати рівні знаня в рускім язиці, се дотичному ученому нїчого не уймає, а нїкого не почудує, коли зважимо важкі обстанови, серед яких приходить ся нам коротати нашу жизнь народну, неприязні доколичности, серед котрих ми силкуємо ся розвивати. В наших часах вся наука полягає на спеціялїстах. Коли-ж хто забирає голос в тім, що не становить єго спеціяльности (в чім однакож не розумію виключно спеціяльности патентованої), то ослабляє лише вагу свого висказу і підриває свій авторитет. Чим більше хто дробить свої сили, хотячи працювати в ріжних напрямах, тим менше може інтензивно дїлати і взагалї тим менше може чогось совершенїйшого виконати. Ґенеральна ученість в наших часах так само не єствує, як загальний середник лїкарский на всї слабости. Тото могло мріти хиба лише в уяві жителїв середневічних. При нагодї насувають ся нам сатиричні слова одного нїмецкого писателя:

Hat Einer ein Talent, so lass'
Ich laut sein Lob erschallen.
Wenn Einer zwei Talente hat,
Lass ich mir's noch gefallen.
Hat aber Einer drei und mehr,
Dem glaub' ich kein's von allen!

Що язик в часописях полїтичних, іменно виходячих що днини, есть часто недбалий, се задля швидкости вистачаня статтей, мов би на замовленє, дає ся, коли вже не звинити, то по крайній мірі об'яснити. Але годї нам промовчати про се, що нераз також в окре-

мих лїтературних творах лучають ся похиби язикові і то як у писателїв українських, так і галицких. Що до українських писателїв, то мусимо запримітити, що у них взагалї проявляє ся більше творчости і таланту, ніж у галицких. У українських писателїв, коли лучають ся промахи язикові, то по найбільшій части в декотрих термінах наукових або також в декотрих на-швидку утворених нових словах. Але єсли зважимо важкі обстанови для нашої лїтератури, перед котрою дрожить найбільша держава на сьвітї, коли зважимо, що на цїлій Українї з ласки росийского правительства нїт одної школи, де би вчено по українськи — то не можемо тих промахів осуджати надто строго. Противно, ми увірені, що коли-б Українцям лишень трохи більше свободи, они-б як найкрасше успіли розвинути ся. Инше дїло з декотрими галицкими писателями, у котрих похибки язикові випливають таки з крайного недбальства.

Суть у нас люде, котрі вельми ремствують против всяких нових слів. Се несправедливо. Кождий язик живучий, коли не має зовсїм заціпнути, мусить творити в міру потреби нові вирази. Писателеви в хвилї, коли творить, спід пера нераз само випливає слово нове і нїхто єго в тім не може і не повинен спиняти. Инше дїло з принятєм якого слова до скарбницї язикової та з розбором критичним нового слова. Коли приміром стрїну в українськім писаню слово: чудернацький, то мушу признати, що се слово — по всякій імовірности утворене — добре, дарма, хоть і має більше наростків (чудо+ера+ьнъ+акъ+ьскъ). Маємо ми свої галицкі (людові) вирази: чудерний, чударний, диварний = παράδοξος, mirabilis. Попри тоті вирази галицкі не завадить уживати єще виразу українського добре утвореного. Коли-ж стрїну у якого українського писателя утворене слово: „рїжноманїтний“ — то вже годї єго похвалити; тото слово зложене по взору ческого rozmanitý = mannigfaltig, але зовсїм несчасливо і невдатно, бо ческому слову одвічає наше у люду уживане розмаїтий; тим часом складено „рїжноманїтний“ так недоладно, що приіменник роз розтягнено на рїжно (галицка форма, бо Українцї уживають: різно, разно), а manitý змінено зовсїм неорґанїчно на „манїтний“. Що і слово „одноманїтний“, зовсїм невдатне, шкодá богато про те розводити ся. Также годї притакнути формі: „лебедїй, лебедя, лебедє“, бо правильно звучить той приложник: лебежий, лебежа, лебеже.

Коли-ж і стрінемо слово нездорове в якім писаню, то ще з того не конче слїдує, щоби вся праця автора не мала вже нїякої стійности. Річию критики язикової єсть слова, форми і звороти або річні неодвітні виказати — писателям же зовсїм свобідно по вказаням критики пійти або нїт. Правда, що і критик може в дечому помилити ся; все-ж таки критика предметова, не чіпаюча личностій, а витикаюча річ узнану за неодвітну єсть хосенна, бо завсїгди побуджає до думаня, до розбираня — і хоть може не сей час, так згодом-перегодом успіє причинити ся до роз'ясненя не одного питаня.

Що Русини інтелїґентні в рідним язиці выражають ся нераз хибно, сему причина — окрім меншої дбалости декотрих — слабий розвиток рускої суспільности під зглядом народним і загалом невеселі наші обстанови. І в Галичині — загально кажучи — наука руского язика упосліджена і послїставлена. Добрі школи могли би богато помочи правильному розвитку нашого язика. Однакож не дасть ся заперечити, що мимо всего в научаню руского язика в теперішних школах єсть такой поступ, в порівнаню з тим, як учено тому кілька десяток лїт назад.

Я чоловік старшої версти, а частив до ґімназиї в часах, коли то ще Русини мали в Відни більше значенє яко так звані Tiroler des Ostens, коли то всюди в школах східної Галичини поручало ся наказом звише плекати руску бесїду старанно. Руский язик мав тогдї в школах середних у нас таке саме право, як і польский. Язиком викладним для предметів наукових був тогдї язик нїмецкий; але учено окрім того також мов краєвих (Landessprachen); наука релїґії удїляла ся катихитами обох обрядів в мові краєвій т. є. для Русинів по руски, для Поляків по польски. Ученики записували ся здовільно чи на руский язик чи на польский, а нота з мови краєвої впливала на загальну цензуру ученика. Та як виглядала тогдї тота наука! Пожаль ся Боже! Найзвичайнїйші слова перекручувались найчударнїйше: іменини звали ся — тезоименіе, обичай — нравъ, даремний — тщетный, старанє — тщаніе, скупий — любостяжательный, травленє — пищевареніе, пожиточний — полезный, якій небудь — какій либо, або — или, коли — когда, бо — ибо і пр. пр. неговорячи вже про стиль, котрий звичайно був самий диварнний, противний духови руского язика. Учителї говорили ученикам про те, що річ „простаго народа“ спорчена і скривлена, хоть прямо й не указували, де належить шукати чистого

жерела бесїди. Які то були арґументи, котрими воєвано проти народного язика, хоть сю війну не проголошувано отверто, може се посьвідчити, що один із учителїв руского язика, уважаючи, що в нашім язиці в причасниках теп. часу має бути правильно щ а не ч (навпак у нас противно: в нашім язиці переважно єсть ч, а лишень виїмково задержали ся давнїйші форми із щ пр. пекущий побіч: пекучий), таке задав питанє ученикови: як буде „причастіе теперѣшняго времени отъ нести?“ Ученик одвітив: несучий. Як? — підхватив глумливо учитель — а чий же, як не сучий? осьмішаючи народну мову і виказуючи: себ-то лишень форма „несущий“ єсть правильна... Так то язичє тогдї всюди ішло горою і приглушало річ народну. Мимо те ученики в низшій ґімназиї таки найлюбійше прислухувались тим творам в читанцї Ковальского, котрі були писані в народнім язиці, як творам Маркияна Шашкевича, по части Николая Устияновича, Могильницкого, Козановича і др. Рідне слово леліяло душу молодцїв, дарма хоть і захвалювали старші якусь невідому чистоту дуже штучно клеєного язика. Вірячи в авторитет учительский молодїж приймала тогдї всї тоті тезоименія, тщанія, нравы і пр., та все оно тілько мозольно налїплювалось нам, а прилипало слабо і поверхно. Нам було якось невигідно говорити межи собою тою штучною клїнтаниною, хоть ми й зітхали до тої незнаної країни, де цвите „чисто-рускій“ язик в видї такого добра, як: нищевареніе, путешественник, восхитительный, благообильствовати, дверемъ затворенымъ і т. и. Задачі же ми всї робили при помочи росийского словарця Шміда, а виписуючи з него „штофная матерія“ ми як раз думали, що так найкрасше по руски. Вихований від лїт дїтских ві Львові я чув докола себе все лише бесїду польску, ото-ж що до руского язика не міг собі ясно столкувати, де належить шукати правди. Коли-ж маючи 14 лїт я поїхав до мого рідного села на Поділє і прислухав ся бесїдї селян, менї їх проста, невчена річ здалась далеко красшою від мертвої корнанини, якою нас годовано в школї. Вже тогдї я думав над тим, чому нам велять писати: желтый, шелкъ, волкъ, говорилъ, єдинственный, позволительно, розглагольствовати місто: жовтий, шовк, вовк, говорив, єдиний, можно, розмавляти. Збираючи вже тогдї — майже дитиною ще — назви ботанїчні між людом, я просто був очарований красою і влучностию термінів людових.

Коли-ж р. 1862 почали виходити „Вечерниці“ і саме тогді прийшов транспорт книжок українських,*) почав ся у нас перелом що до думки про язик літературний. Мимо незвичайно дорогої ціни, по якій тогді продавано у нас видання українські, молодіж буквально їх розхватала, а хоть правопись фонетична з початку не дуже охочо галицко-руским загалом була принята, та живий язик український поволи таки взяв верх над мертвим язичєм, дарма хоть наші тверді учені сьміялись, що, мовляв, „всю літературу українську понесеш під пахою“. Не скількість тут рішила, але якість. Молодіж була перша, котра промостила нову дорогу в літературі, маючи впрочім вже передтечу в своїх прямуваннях в Маркияні Шашкевичу. До партиї народовців належали тогді з малими дуже виємами самі молоді люде. Та не треба думати, що тогді був у нас великий гаразд під всякими, всякими зглядами, а і під зглядом язиковим. Народ бідний, гадки що до язика літературного поділені, а термінольогії питоменної, приміненої до нових обстанов, пригідної до політичного і суспільного житя не було зовсім. Твори українських писателів були, правда, дуже цінні під зглядом язиковим, але таки термінольогії нам потрібної годї було в них найти. Суспільне житє у нас приголомшене. З інтелігентних станів лише стан сьвященичий предсгавляв одноцільну верству, котра виступала на вні яко руска; але навіть і в сьвященичих домах тогді понайбільше говорено по польски (чому між иншим таки головною причиною було штучне плеканє мертвого язичя, котре нїяк не могло суперничити з живим язиком польским. Люд погружений у тьмі і нужді загибав у страшних обіймах лихви і розпою. Висші верстви давно відцурали ся рускої народности. А й ті немногі з сьвітскої інтелігенциї, що признавали ся Русинами по найбільшій части лише яко-тако держали ся ще обряду, хоть звичайно не говорили, ба навіть не вміли по руски. Переважна часть Русинів, під зглядом национальним не осьвідомлена, була байдужна для рускої справи. Така то була суспільность одного з найчисленнїйших народів сла-

*) Книжки українські привіз із Києва бл. п. Михайло Димет, купець руский. Тоті книжки продавались в книгарні Ставропигийского Інститута незвичайно дорого: Кобзарь Шевченка, петербургске вид. з р. 1860, в звич. октаві 244 стор. з друком дуже широким стояв 2·50 зол. (т. є. 5 корон), Чорна Рада Кулїша ст. 5 зол. (10 корон), два томи Записок о Южной Руси Кулїша 7 зол. (14 корон), Писаня Котляревского 2·50 зол. — в тім відношеню також і другі писаня українські. — *І. В.*

вяньских, сусїдами підтята і надломана так, як у жадного другого народа в Европі. І серед такої суспільности прийшло ся поборникам нової ідеї працювати. Дійсно, треба було в цїлім значеню того слова „полюбити щирим серцем велику руїну“, щоби в розпуцї не опустити рук зовсїм.

Новий напрям народний, що мав звалити чудне язичє з єго „или — аще — абіє — позволительно — бдительно — ощущающо — тщательными быстроуміями“ головно видвигнули молоді люде (тому тогдї і прозивано партію народовців „молода Русь“). Та молоді люде брались нераз за дїло надто горячо і необачно. Спір з старою партиєю розпочав ся з початку на фільольоґічній почві. Та що однакож межи тогдїшними молодими людьми специяльного фільольоґа не було, то арґументи, яких уживали молоді народовцї до поборювання твердяків були нераз зовсїм неосновні. В засадї справа уважаня язика малоруского яко відрубного від польского і росийского була справедлива, тілько нераз попирано єї доказами такими, котрі могли радше служити за орудє до поборювання самих же народовців, доказами не науковими, а просто мріями з воздуха нахватаними. Тут перед всїм належить згадати про гру формами: руськїй, рускій, русскій. Всї тоті три види, то лише одмінні правописні форми того самого слова. В памятниках старословеньских і стороруских находимо от-які форми: **роуськый**, **роуськый**; **роусскый**, **роускый**; **роушскый** ї **роушькый**. З тих форм лише перша етимольоґічно вірна: **роуськый** (по теперішному: руській), всї же прочі суть менше більше фонетичні. Чваньба твердяків, що лише форма „русскій“ єсть правильно „етимологическая“ оказує лише їх незнанє правил етимольоґії, основ творби виразів. У нашого галицкого люду стрічаємо такі форми: рускый, руський і дуже рідко в західно-рускій части Галичини декуди помежи Лемками: русінскый (русиньскый). Як-же-ж чудними мусять видати ся слова в тогдїшних письмах народовецких, що виходили ві Львові: „ми руські, не рус(с)кі, наш язик руський, не рус(с)кий“. Те ще диварнїйшим видасть ся, коли зважимо, що кождий із львівских редакторів вийшовши за рогачки Львова міг би легко перекопати ся, що люд доколичний себе називає „рускым“, свою бесїду „язик рускый“, свій обряд „віра руска“. Форма „руський“ в Галичинї лише декуди уживає ся, пр. на Бойківщинї. Українцї уживають неправильно змягченої форми: руський, а також полський (а не польський!), московський, нїмецький.

християнський і пр. В літературнім язиці я-б радив уживати форм: руский, український, нїмецкий, польский, християньский etc. Надто часте мягченє форм не належить до приміт підносячих звучність і красоту язика, тим більше, коли тото мягченє неправильне. Заводити же якусь ріжницю межи руський а руский річ зовсїм пуста: бо наперед у нашого люду обі форми стрічають ся без розлуки в значеню, — а вдруге, як же би зробили розлуку межи руский а руський тоті Славяне, у котрих нема змягченого **с**, як на пр. Чехи або Словаки, у котрих єдино лише можливою форма ruský. Взагалї заключеня язикові висновані лише із тїсних, місцевих проявів, мусять все давати висліdок односторонний і недостаточний. Думаю, що лучше, коли тоту похибу здїяну з сторони народовців ми самі виткнемо, ніж коли-б нам учинили докір наші вороги, наші противники. Бо хоч і як обрушували ся приклонники твердої партиї на те розличанє виразів руський і руский (русскій) — та і доси жаден з них не успів, кромі лайки, нїчого більше доказного навести. Та може деякі другі людкове нам неприхильні підхватять глумно: ото бачите народ, котрий навіть не може згодити ся, як своє імя написати. Та цитьте, не шуміте передчасно — от-що вам скажу: Нїмцї, то народ, перед культурою котрого кождий голову склонити мусить, а предся не так давно, бо ще перед якими 50 лїтами, одні писали teutsch, а другі deutsch, що більше, задля одмінного способу писаня того слова вели ся спори межи лїтератами нїмецкими. Richey, Fabricius і Gotsched видали навіть осібні брошури про те, чи належить писати в назвуцї згаданого слова **t** чи **d** і аж доперва в наших часах форма deutsch стала загально уживана. Так то бачимо, що навіть у так високо культурного народа, як Нїмцї, не було одностайного способу писаня своєї назви — а і загалом в правописи у Нїмців значні роблять ся зміни. А хоть Нїмцї можуть повеличати ся своєю величною літературою, котра має значенє для цїлого сьвіта, все таки правопись практично заєдно що раз більше змінюють в користь своєї питомої фонетики.

Коли так богато сварили ся у нас про річ маловажну, бо про спосіб написаня одного слова, так як би ся або та форма дїйсно становила сущність дїла, то що до язика самого і між народовцями з самого почину не дуже було гаразд. Хоть і дуже різко виступали против твердяків за-для язика, та з самого почину в дійстности ріжниця язика народовців була головно в тім, що уживано

місто: нравъ — норов, м. нравственний — норовственний, м. качество — ячество, м. качественный — ячественний і т. и. Термінольоґія храмала дуже і звичайно хитала ся то межи термінами польскими, то межи росийскими. Виїмково запозичано ся також у инших Славян, хоть і не конче счасливо. І так пр. дехто ще в „Вечерницях“ місто паньский почав вживати „пановницький“, а то після словацк. panovnícky, що однакож означає Herrscher-, Regenten-, бо словацке panovník значить Herrscher, Regent; panovnica, Herrscherin — а і по словацки: Herrn-, herrschaftlich значить: panský.

Нині, коли такой у нас термінольоґія, що так скажу, повседневна більше вже усталена, змаганя язикові тогдішних народовців видадуть ся може не одному чудними, може не одному незрозумілими і ледви чи найдуть одвітну оцінку. От таке слово, як обстанова, обставина — оно передше не було звісне, а народовці писали з початку „обстоятельство“ (росийске), пізнійше „околичність“ (з польского); я подав вираз „доколичність“, однакож з засторогою, що не всюди дасть ся тото слово ужити. Доперва Кулїш ужив перший обставина, обставини. Та твердяки з того слова насьміхались, кажучи, що „обставини“ то значить: бариєри (sic!). Що така „тверда“ критика не вдіяла нїчого, легко поняти. Обставина, а потім також мною уживана обстанова такой удержали ся в нашій термінольоґії. Тогдї то народовці уживали на нїмецке Richtung „направленіе“ (слово росийске), керунок, кирунок (слово польске). Я звернув увагу Ксенофонта Климковича саме на тото слово і тоту неодностайність термінольоґії. Климкович признав менї слушність, що треба старати ся власні творити терміни. І справди почав уживати „напрямок“. На разу тото приняло ся, але таки якось не було менї по́-нутру і я опісля змінив той вираз на напрям, хоть і не подав єго під своєю фірмою. Та ще довгий час народовці уживали — як котрий: „направленіе, керунок, напрямок“ — а дуже рідко коли дехто і напрям. Нині на нїмецке Richtung уживають усї народовці: напрям. Досить довго удержало ся межи народовцями також: ячество, ячественний, а ще довше количество, количественний, аж і ті слова замінено виразами більше свойскими: якість, яковість, якостний, яковостний; кількість, скількість, кількостний, скількостний. Та може не один замітить: хиба-ж таке велике дїло: напрям, якість, скількість? Певно не велике, але і невелике дїло

само не зробить ся, а мусить хтось єго зробити. Коли-ж не було готових виразів, то була без них невигода велика і треба було запозичати ся у сусїдів, що нїяк не виходило в користь рідного язика.

Як згадано в горі, молоді люде були головними розсадниками нового напряму, нового погляду на язик лїтературний для Русинів. Р. 1865 в осени горстка кількапайцяти студентів львівского унїверситету засновала межи собою товариство „Громада“, котре мало за цїль пізнавати рідну лїтературу і питоменний язик. До тої „Громади“ належали декотрі абітуриєнти тернопільскої, бережаньскої, самбірскої і станиславівскої ґімназиї. З молодежи, що скінчила науку ґімназийну ві Львові, належав до „Громади“ лиш я один. З того не слїдує, щоби молодїж львівских ґімназий зовсїм не була пронята новим духом віючим в лїтературі, та факт полишає ся фактом, що до „Громади“ окрім мене нїкого не прошено з абітуриентів ґімназий львівских за цїлі три роки від осени 1865 до осени 1868 р. З самого почину збирала ся „Громада“ в мешканю першого свого „вийта“ Андрея Сїчиньского, опісля же в редакциї „Правди“, що почала виходити від р. 1867 і головно була піддержувана членами „Громади“. В проґрам „Громади“, котра, як сказано, мала виключно лише цїль лїтературну, передовсїм пізнане рідного язика, входили також відчити. Однакож лишень я один мав кілька відчитів, а то з царини істориї природної і фільольоґиї рускої; з тих відчитів кілька статей печатано в „Правдї“. Один відчит фільольоґічний случайно я найшов тепер межи шпарґалєм.*)

---

*) Переносячи ся з місця на місце я потратив не один важний для мене записник, не один манускрипт. Случайно сими днями найшов я рукопись відчиту, що мав я в Львівскій »Громаді« 20. мая 1868 р. Єсть се рецензия брошурки проф. Браника: »Причины твореня ся (!) нарѣчей« (= Причини повставаня нарічий). Рецензия ся, хоть я її написав яко молодець 22-лїтний, держана об'єктивно і в уміренім, хоть рішучім тоні. При нагоді виступив я против так званої правописи етимольоґічної. Одвітно мотивуючи так закінчив я відносний уступ: »Взявши на увагу, що правопись »етимольоґічна«, яка у »Слові« і декотрихъ иншихъ писаняхъ уживає ся, не єсть одвітною, бо не має ні наукової, ні практичної вартости — а дальше єсть тимъ мечемъ обоюдуостримъ, котримъ рубай в лїво, рубай вправо — все рівно! — відтакъ взявши на увагу, що Куліша правопись хоть не непохибна, але все таки дуже практична, мусимо заявити, що не маючи доси ліпшої, ії за найліпшу узнаємо, и доки ліпша не складе ся, єї уживати мемо«. Мою рецензию я післав в Тернопіль до бл. п. О. Партицкого, котрий хоть тогдї учителював в ґімназиї тернопільскій, головно кермував редаґо-

Що і в нашій „Громадї“ бували нераз чудні понятя про чистоту народного язика, а нераз ті хотїли другим давати поученя, котрі до того нїяк не мали условий, можна пізнати з слїдуючого. На однім із зборів нашої „Громади“ я, було, відчитав одну статтю, в котрій ужив нашого слова „молотїльник“. За то слово один із притомних громадян — він пізнїйше посьвятив ся станови сьвященичому — повстав різко против мене, твердячи, що „молотїльник“ чисто „московський“ вираз, бо „нарід“ так нїгде не говорить, лише коло Шляхтинець „і всюди“ каже „змлоцок“, що по єго думцї саме чисто „нарідньоруське“ слово. Толкувати такому чоловіку, що „змлоцок“ уважає руским словом, про звучню руского язика було-би просто гайнованєм часу; я лише обмежив ся на те, що і кождому ділєтантови легко приступне і понятне: іменно навів численні приміри анальоґічні і замітив, що „молотїльник“ і „змолотник“ уживають ся нашим людом в Чортківщині і Тернопільщині. Форма „змлоцок“, хоть може там де якими робітниками і уживає ся — все-ж таки єсть неруска, заволочена хиба робучим людом, що шляє ся по всїм усюдам і язик свій пестрить усякими налетами. Той мій висказ піддержало також кількох инших членів, приводячи саме мною намічені „молотїльник“ і „змолотник“ яко людові вирази своїх сторон. Мій опонент унишкнув, а єго обличенє мене в „московщинї“ упало також. Такто лучали ся межи нами і тогдї люде, котрі свій неспілий суд хотїли наремно накидати другим. Часто се буває, що лїта давно минулі представляємо собі в пишнім сияню, дивлячись на них через призму поетичну. Певно, що до такого згадуваня причиняє ся не помалу згадка про юні лїта, про запал молодечий, котрий, не спинюваний ще противностями в житю, буяв крилами сокола. Та минаючи лїта молодії, котрі вже не вернуть, таки предметово і студено дивлячись на тодїшні починаня народовецкої партиї, мусимо сказати, що, мимо взагалї благородних змаганій єї духа, таки — іменно під зглядом язиковим — було „часом з квасом, порою з водою“. Всї приклонники народної партиї бажали писати по народному, та народного язика такой мало хто

ванєм „Правди“. Однакож моя рецензия стріла ся рівночасно з звісною, різкою рецензиєю О. П., порікаючою трохи не зовсїм труд Браника, а напечатаною вскорі в »Правдї«. О. П. задля того переслав до редакциї »Правди« мою рецензию з желанєм, щоб я свою рецензию скоротив і помістив її яко доповненє до єго критики, на що однакож я не згодив ся. В моїм відшуканім манускриптї я найшов також лист О. П. писаний до мене за-для моєї рецензиї д. 10. 6. 1868 р. — *В.*

знав: коли я вперше ужив: Бережанщина, Чортківщина, Львівщина — так як говорить наш люд, — то декотрі були нерадї тій, мовляв, „новизні“, бо по їхній думці треба би „правильно“ казати лише „Бережаньске“, „Чортківске“, „Львівске“. Правда, нині то вже річ прояснена — як каже Німець: ein überwundener Standpunkt; впрочім вже у Шевченка стрічаємо: „вся Смілянщина“.

Язик літературний народовців лише дуже поволи слобонив ся від тих узів, які нашій скудній літературі навязали довгі і довгі літа. Писателїв було взагалї мало, а брак добрих творів оріґінальних старано ся заступати переводами. Наперед звернено до писаній російских, котрі дотикали України: їх переводжено на українсько-руский язик, та переводи в значній части випали слабо. І не дивниця. Переводити з російского языка на малоруский о тілько трудно, що требує основного знаня обох языків, а заразом снаги одвітного відтїнкованя в стилю російскім а малорускім. Коли-ж — як се і дійсно було у наших народовців, а ще й тепер буває між народовцями зарівно як і межи твердяками — язик російский був недостаточно знаний, то для подібности обох славяньских языків мусїли вкрасти ся до переводу многі неточности а навіть фальши.*) Не один вираз російский, а іменно звороти російскі, дістались до нас в переводах зладжених народовцями. Правда, що поволи стараєм ся по змозї очистити наш язик від тих то налетів; та все-ж не так то легко приходить покинути тото, до чого нераз довгі роки навикло ся. От возьмім на пр. хотьби россійске слово „средство“ = Mittel, medium, внесене до нас ще „твердими“, а відтак в спадчинї переняте і народовцями; оно й доси переважно ще держить ся, мимо що форма слова зовсїм не малоруска. Я утворив на понятє нїмецкого Mittel слово середник (порівн. старослов. срѣдьница = medium); від того глагол: середничити sich ins Mittel legen, sich ins Mittel schlagen — та се слово доси мало найшло наслїдовників. Дехто арґументував так: тому годї нам приняти середник на понятє medium, бо в польскім (sic!) значить średnik: Strichpunkt, точка над перепинкою, середнівка; у де-кого то й зове ся das Semikolon або der Strichpunkt

*) От і в наших часах, таки непóдавно, появив ся перевод з російского, де російске лошади (значить: конї) толкує ся через »лошата« (!) — а косить рожь (значить: косити жито) через: »косити рожи« (!) — *В.*

„середник“, подібно як в польскім. Так то озираючись на польщину інтеліґентний Русин боїть ся иноді і ступнем ступити... інакше наш люд. І так пр. в Марамарошчині називають селяне годинник: часувник (= часівник, Uhr, Zeitmesser), та не журять ся, ба навіть і не відають про те, що в польских граматиках czasownik означає Zeitwort, verbum. Яка впрочім у декотрих народовців послїдовність, бачимо з того, що пишуть „средство“ Mittel, а vermitteln то вже не „посредствовати“ лише посередничити...

Коли многі з народовців уживають лише слова поважанє, а порікають вираз почтенє, думаючи, що се слово специяльно росийске, хоть своєю дорогою уживають честь, почитати, почтити, — так знов тії ж народовці кажуть: знаток genit. знатока, котре то слово єсть примітно московске, так як ѣздокъ genit. ѣздока (старосл. **ѩздьць** genit. **ѩздьца** малоруск. їздець genit. їздця). Росийскому „знатокъ“ відповідає наше знавець genit. знавця (в польск. єсть znawca genit. znawcy нарост **-ьца**; тим часом у нашім слові нарост **-ьць**, подібно як у слові творець genit. творця), зналенець genit. знальця — або також знатель, genit. знателя, дуже хороше слово, котре стрічаєм і в старослов. **знатель**, noscens. Я знаю, що не один виступить против виразу „знатель“ задля нарістка, котрий, по думці декотрих „не єсть нарістком народним“. Однакож така думка зовсїм безосновна, бо нарост-тель єсть взагалї славяньский і лучає ся у всїх бесїдах славяньских; у нас в малорускім навіть буває той нарост зглядно частїйший, нїж в декогрих других язиках слав., пр. в новословеньскім. В бесїдї нашого люда находимо: приятель, вчитель, спаситель, губитель, збавитель*) зводитель, властиво: Verführer, потім місцево також дрібна пташка Zaunschlüpfer (і deminut. зводителик), утїшитель, потїшитель, урвитель Galgenstrick (ужив. в Дрогобичи) і пр.**)

---

*) У люду однакож не в тім значеню, що старослов. і церковне **избавитель** *λυτρωτής*, redemtor, тілько в значеню противнім: той, що позбавляє кого чогось, що робить кому ущерб; так само і людове збава не значить тото, що в старосл. **избава** *λύτρωσις*, redemtio, тілько утрата пр. збава здоровля. — *I. B.*

**) Декотрих книжних виразів на-тель нам такой нїяк не заступити пр. властитель, предсїдатель, проситель, сотворитель, обиватель (взяте властиво з ческого obyvatel = Einwohner за посередою польского; ческ. obyvati = wohnen; порівн. лемк. бывати = сїдїти, мешкати, жити, проживати; словацк. byvat, ческ. bydleti wohnen. bydlo Wohnung; Dasein). цїнитель,

Сказати: спасительний, порівнательний се у декого недопустиме... та тото алé уживати таких термінів як: заклад „виховавчий“ (wychowawczy) м. виховний а і вихователь ний лїпше; кляса „приготовавча“ м. приготовна, підготовна, приготовлюща і приготовительна сто раз по руски лїпше, нїж той у нас в рускім так бридкий вираз „приготовавчий“. Народовці „противники“ причасників, уживають доброю порою: школа „приготовляюча“...

Яка тому іменно причина, що декотрі новійші письменники наші старають ся, о скілько мога, в письмі при творбі слів нарост ок -тель заступити иншими наростками? Нам здає ся не инша, лише та що сáме нарост ок -тель і -тельный (-тель+ьнъ) уживають ся аж надто часто в россійскім, а не всюди одвітно. Як звісно, нарост ок -тель творить імена осіб дїючих nomina agentis, то-ж по нашій гадцї росийске слово „признательность“ для означеня понятя, котре-б я виразив словом признаток Anerkennung не цїлком точне, бо „признательность“, то, по моїй гадцї, означає саму дїйність признаваня, а не вислїдок тої дїйности, вислїдок признаня: признаток (слово се утворене подібно як даток, завдаток: при+знатъ+ъкъ). Та годї! нам про те не журитись; то вже Москалїв дїло, дбати про свою терміноль огію, то-ж всї їх „позволительности“, „знательности“ лишім на боцї.

По моїй думцї всяка тревожна позірка чи то на польщину, чи на московщину і кортячка доконечне утворити щось ориґінального, відмінного і від польского і від московского, не виходить нам на добро, єсли віддаляє ся від дїйности, від правди, від житя. То-ж відкидати приміром слово читатель, гонитель і т. и. лише тому, що тоті слова звучать так і в росийскім, єсть хибне. Рівно хибним також відкиданє виразів спільних як рускому так і польскому язику. На примір на понятя: ständig, beständig, stät, fix, каже наш люд: сталий (пр. сталий робітник, стала плата etc.); тота форма єсть і в ческім: stálý; маємо множество аналоґічних

оцїнитель і пр. Навіть і слово писатель не добре дасть ся заступити, бо писатель scriptor, auctor значить: такий, що сам творить у письменьстві; письменник = всякий, що занимає ся лїтературою; письменний чоловік, що письмо знає; писмак уживає ся згірдно для означеняплохого писателя; знов писака — слово більше жартовливе і довірене; — а писар, писець Schreiber, scriba. — *І. В.*

форм (властиво part. praet. act. II.), котрі приняли значенє прилożників: дбалий, недбалий, зрілий, стиглий, спілий, рослий, дорослий, недорослий, вялий, пожовклий pallidus, гнилий, зогнилий, сьмілий і пр. Та що-ж, декому здає ся, що сталий єсть польонїзмом, бо Поляки кажуть також stały. Москалї кажуть: постоянный — ото-ж творить ся на зовсїм звичайне, в устах люду живуче слово новий вираз: „постійний“. А як же-ж буде з словом: усталити?

Коли так з одної сторони оказує ся надто велика журливість, щоби не мати спілки з сусїдами в случаях, де тота спілка єсть дійсно, на дїлї — так знов з другої сторони, де того зовсїм непотрібно, творить ся инодї щось на стать сусїдского, але в тих разах зовсїм непотрібно а навіть чударно. Єсть у Поляків пословиця: wyrwał się jak filip z konopi. Сю пословицю доперва тепер добре роз'яснили, студиюючи людові говори польскі. Люд польский подекуди зове заяця „filip“ (подібно як у нас тут і там місто заяць кажуть „яць“, „яцко́“). Отож деякі притьмом похотїли польску пословицю перенести на руске поле, та зрозуміли сю пословицю так, як її давнїйше (хибно) толкувано, именно, що був там якийсь шляхтич Filip z Konopi, котрий раз заснувши на польскім соймі, пробудив ся саме, як ухвалювали якусь станову та хоть і не знав, про що річ веде ся, громко закричав: непозвалям! Але треба було тому всему ще дати примастку руску, ото-ж польска пословиця так перерядилась: вирвав ся як Сень з колопень... Та розлука межи польскою а тою новою, нїби рускою пословицею така: польска пословиця живе в устах тисячів і тисячів люду і інтелїґенциї, ново зложена пословиця нїби руска зовсїм мертве тїло. Потом польска пословиця опирає ся на дійсности: часто заяць (filip) спить в коноплях а збуджений хотьби шолопотом ніг проходячого чоловіка нагально зриває ся і вдирає на втїкача. Сень? що він робив в коноплях, та чого втїкав?

Справди, коли инодї бачимо навіть у горячих поборників народної ідеї разячу що до язика байдужість, коли упрямо в письмі стрічаємо „так — як“ в знач. sowohl — als auch, місто єдино у нас можливого способу словоладного: як — так пр. „так“ в простім народї, „як“ і в інтелїґенциї місто: як в простім народї, так і в інтелїґенциї, при „спосібности“ місто: при нагодї, „стисло“ науковий місто: строго науковий, беручи річ „стисло“ — місто: беручи річ точно або докладно; „вимоги“ науки м. вимагання науки Forderungen der Wissenschaft (вимочи на кім

erzwingen; вимога Erpressung), „звязло“ м. звязко, „один і той самий“ м. той самий і пр. — то і справди здає ся, що поклик про чистоту язика перегомонює у нас безслїдно і нагадують ся слова Шевченка:

Я сам себе дурний дурю —
Та більше бачить ся нїкого!...

Та ба! хоть яка знеохота бере сїяча на ниві рідного слова, та такой кріпить надія: богато насїня загине марно, але дещо таки посходить. Наших заміток про язик прочитає не богато читців, тай тоті по части не послухають нашої ради; та найде ся дехто, кого поострять наші замічаня або котрий, в будущинї покине не одно, що уживає ся доселї хибно, легкомисно і без розбору. Тому беремо ся ми тут ще до виказаня декотрих хибних виразів і зворотів, які новійшими часами ми тут і там стрічали в ріжних письмах а іменно в наших часописях.

Берліг значить леговище пр. дикого зьвіря; люд найчастїйше каже: берліг свинї; лишень згірдно іменують ліжко або постїль чоловіка „берлогом“; в старосл. брѣлогъ lustrum ferae, lustrum ursi пр. медвѣдица въ брѣлозѣ. Наш люд говорить: медведиця (або медведиха) в ґаврі, в лїгві, в лїгвищи, в лїгвиску, в леговищи. Неестетичне і немиле враженє робить, коли хто в пісни згадує про „свій берліг“.

Виїмок, виїмка, виєм. На понятє Ausnahme уживали спершу народовці: „із'ятє“ (росийск. изъятіе порівн. старослов. изѧти eximere; изѧштєниє exemtio), „виняток“, „вийняток“ (польск. wyjątek, ческ. vyňatek); пізнїйше перший Ксенофонт Климкевич впровадив: виїмок, виїмка (ческ. vyjimek, vyjimka); ausnahms- виїмковий. Далеко пізнїйше став я вживати: виєм adj. виємний — без виєму, безвиємно ohne Ausnahme. Доселї мало хто ужив виразів: виєм etc. Слова „виїмок“ „виїмка“ etc. можуть уживати ся, хоть таки найбільше примітною і правильно утвореною формою єсть: „виєм“.

Висок значить Schlaf, skroń; виский tempora Schläfe pol. skronie. Що то має значити „ситі виски“? мабуть хто думав, що виски значить „овислі лиця“, бо инакше годї собі столкувати придатку: „ситі“.

Добродїй се слово в Галичинї і на Українї уживане; стрічаємо его у Котляревского, Основяненка... тільки-ж оно новійшими часами — по моїй думцї — надто часто садить ся. Місто пан

(котре тепер і у люду що раз більше вживає ся місто заникаючого: господин) часто кладуть: „добродій“. Те „добродій“ справди вельми дивне, а виглядає мов би на іронню. Ми Русини, яко народ, тілько мали і маємо „добродіїв“, що нам видає ся се просто чудовищем дарити всякого тим словом, котре може ужити ся хиба в довіренім кругі. Наймо „добродіїв“, хай їм легенько икнеть ся! Потом оно зовсім неприродно казати: де тут мешкає „добродій“ Зорин? місто: пан Зорин, тим більше, єсли я Зорина зовсім навіть не знаю, а лишень маю діло до него. Рівно оно нїяково казати до висше поставлених лиць: „добро́дію!“, „добро́дійко!“ На сю остатну замітку може дехто з молодших обрушить ся, та годі! оно в житю так єсть, як кажу.

„Жужжати“ се росийске жужжать, по нашому: бренїти, жуміти; ото-ж не: пчоли „жужжать“ тілько бренять або жумлять die Bienen summen.

Качка. Не думайте, що се качка хоть смажена, хоть печена, начиняна або з компотом — се бачите дневники годують нас „качками“ (нїм. Zeitungsenten). Єсть се звичайна „качка журналїстична“ — повинно бути: се звичайний жучо́к дневникарский; — дневники знов пустили „качку“ має бути: пустили знов жучка́.

„Козодой“ місто дрімлюх. Новійшими часами в ріжних оповіданях по́часто стрічали ми „козодоїв“. Назва птиці Caprimulgus europaeus, по нїм. Ziegenmelker опирає ся на давнїй байці людів західної Европи, котрі торочили, що сеся птиця виключно живлюча ся комахами, за якими нераз увихає ся вечерами і в ночи коло стаєн, обор і т. п., висисає молоко козам і коровам. Назва в рускім „козодой“ єсть невільничим толкованєм Caprimulgus, а у нас просто чударна, бо раз наш люд не знає згаданої байки про висисанє молока тою птицею, а вдруге — що головно тут рішає — маємо на ту нашу птицю свою питоменну і дуже вдатну назву: дрімлюх (тому, бо ся нічна птиця за дня все дрімає в хамороді притулившись в захистнім місци до пняка, на котрім сю птицю задля єї сїробурої убарви не легко мож помітити).

„Криска“ м. чертка, черка, „скреслити, викреслити, накреслити, підкреслити“ — се все з польского skreślić etc. має бути: счеркнути, вичеркнути, начеркнути, підчеркнути.

Кружляти м. кружити. Намаганє уживати о скілько мож оріґінальних форм стає також причиною, що дехто пише: „кружляє“ земля коло сонця; „кружляє“ кров міcто кружить польск. krąży, — „кружляти“ єсть вправдї специяльно руска форма, тілько не значить того, що польск. krąży, руск. кружить. Кружляти єсть. verb. transitivum і значить: пускати чарку докола, припивати докола, в-округ, кружком, in die Runde trinken. Тому то і сьпівають в думі про Нечая: Нечай, козак молоденький, на то не зважає, но з кумою, з Мелницкою мід-вино кружляє. Netschaj, der junge Kosak, lässt dies unbeachtet, trinkt aber mit seiner Gevatterin Melnytzka Meth und Wein in die Runde.

„Лежить небезпеченьство в тім“ darin liegt die Gefahr м. небезпеченьство єсть в тім, небезпека в тім.

„Неяко“. Єсть то „неяко“ образ польск. niejako має бути: єсть то мовби (мов, наче, неначе, сказати-б) образ.

„Ничтожний“, „ничтожество“, „уничтожити“. Ті терміни по части і доси вживають ся у народовців, хоть не говоримо і не пишемо „ничто“, лишень нич, нїщо, нїчо; думаю, треба би писати: ничевий, ничевість, ничество, нїщина; уничити.

„Носити на собі образ“ м. має на собі образ—„він носить моє імя“ er trägt meinen Namen має моє імя.—„Носить на собі всї цїхи“ принагідного відчиту (trägt an sich alle Zeichen einer Gelegenheitsvorlesung) м. має всї признаки etc.

„Овшім“. Держачись невільничо польского стилю декотрим у нас не вмоготу розстати ся з тим словом; польске owszem має у нас ріжне значенє: ще-й ба! ще-й радше! ще-й раднїйше! ще-й паче! але! — навпак, навпакй, противно. Чому так липнуть до того слова, до тої зовсїм не рускої форми справди столкувати трудно.

„Під час коли“ — так твердив „під час коли“ в нашій мгромадї все вели ся спори про те... м. так твердив, тим часо в нашій громадї etc. або коли в нашій громадї etc..

„Поньчоха“ Strumpf; з нїмецк. Bundschuh, в ческ. punčocha, в польск. pończocha, в руск. панчоха.

„Поставити внесенє“ або навіть „внесок“ den Antrag stellen м. подати внесенє.

„Похлонути“. Все в себе „похлонути“ польск. pochłonąć м. все в себе вглинути, все в себе вглитати, все вхланути в себе; або свободнїйше: все проглинути.

„Природник, науки природничі“ уживають часто в тім значеню, що польскі: przyrodnik, nauki przyrodnicze. Тим часом польск. przyrodnik = природовець; nauki przyrodnicze = науки природні, науки природописні, природопись. — Іван Нечуй ужив слова природник в значеню: Instinkt, Naturtrieb. Вже само поважанє для того в нашій письменности так много заслуженого мужа вимагає, щоби ми задержали вираз, впрочім красний і вдатний, в значеню, як єго ужив той писатель.

„Приходить“ м. буває пр. се часто „приходить“ в природї dies kommt oft in der Natur vor м. се буває або лучає са часто в природї.

„Промакальний“ przemakalny м. промочний, промокливий. płaszcz nieprzemakalny = плащ непромочний або непромокливий.

„Скрайний, скрайність“ польск. skrajny; в руск. єсть лише вираз крайний; крайне слово letztes Wort; крайне невдоволенє die äusserste Unzufriedenheit; моя хата крайна meine Hütte steht ganz aussen; крайна безличність die höchste Impertinenz; крайність Extrem; крайности, крайні супротивности. Коли так декотрі ідучи за польщиною вираз руский модулюють причіплюючи тут зовсїм непотрібно с, так знов з другої сторони кажуть опять за польским dowolny „довільний“ willkürlich, хоть тутка треба би, думаю, сказати: здовільний; анальоґічно говоримо: здогадати ся, наздоптати м. догадати ся, надоптати; на здога́д, на здо́гади; — спізнати м. пізнати etc.

„Слонь“, „слоневий“ pol. słoń, słoniowy; я-б радив писати: слон, слін; слоновий в старослов. **слонъ** adject. **слоновъ, слоновьнъ** eburneus; ото-ж кість слонова, слонівка. У нашого люду: слонь, слоня або слонька = Scolopax rusticola Waldschnepfe; по руски також: слук або слуква.

„Спостереженє“ польск. spostrzeżenie м. постереженє, помічене; подібно кажемо: продаж, продажа, продавати, то само і в старослов. **продажда, продакати** а в польск. sprzedaż, sprzedawać.

„Стоїть в порозуміню, в противорічю, в противорічности, в звязи“ м. єсть в порозуміню, єсть в противорічю або іде в супереч, перечить, суперечить, противорічить, єсть в звязи.

„Той-же“, „так—як“. Аби полагодженє „тих-же“ (derselben) наступило також і в рускій мові м. щоби їх полагода слїдувала також etc. — стало поводом викрисленя „тихже“ (derselben) = стало поводом їх вичеркненя. — що єсть доказом доброї волї „того же“ м. що єсть доказом єго доброї волї. — „так“ перед, „як“ і по іматрікуляциї sowohl vor, als auch nach der Immatrikulation м. як перед іматрикуляциєю, так і по ній або після неї; має послуговатись „так“ польскою „як“ рускою мовою м. має послуговати ся як польскою, так рускою мовою або має вживати як руского язика, так польского.

„Трускавки“ truskawki м. полуниці.

„Четке письмо“ м. читне письмо.

Як дбають у нас про язик, мож пізнати ще із кількох тут наведених примірів. Вираз одинокий = einzeln; поєдинчий einfach; єдиний einzig. Єдиний можливий спосіб в польск. jedyny możliwy sposób — та в рускім найже ж буде оріґінальне, відмінне від польского... і шкварить ся так: „одиноко (!) можливий спосіб“ місто: einzig mögliche Art творить ся: einzeln (!) mögliche Art. Так то примінене пословиці для нашого літературного язика: „нехай гірше, аби инше“ видає терпкі овочі, котрих нїяк не проковтнеш...

Єсли так в певних випадках на силу витягає ся народні вирази, щоби конче заявити „оригінальність“ там, де єї зовсїм не треба, так знов на декотрі дуже красні і примітні вирази не зважає ся зовсїм. І так приміром на місяць Februarius чув я у люду під Станиславовом дуже красний вираз: лютень; єсть се форма примітно руска, так як: студень, сїчень, цьвітень і пр. Я все уживаю того слова, отож пишу на пр. 15 лютня (а не „лютого“, що єсть вправдї допустиме, але не так примітно руске). Та загал наших писателїв такой собі пише „лютий“, бо се близше польскому luty...; тим часом саме в тім випадку в літературний язик може з пожитком бути введена примітна руска форма.

Люд наш каже „викладний“ пр. язик викладний с. є. такий, котрим можна порозуміти ся; то властиве значенє того слова. Однакож по моїй думцї ся форма може бути ужита користно для

терміну: Vortragssprache: язик викладний, тим часом у нас пишуть переважно: „язик викладовий“, що вправдї не єсть зле, але таки примітна руска форма в тім случаю єсть: викладний.

Новійшими часами починають в дневниках що раз частїйше вживати слова „сьміти“ зовсїм невластиво. Всї так говоримо: він сьміє то говорити er wagt es dies zu behaupten; не сьміє і слова сказати er hat nicht den Mut ein Wort herauszubringen; він сьміє ще відказовати er erdreistet sich noch zu schimpfen; як сьмієш так безлично лгати wie unterstehst du dich so unverschämt zu lügen; не посьмів тут явити ся er erkühnte sich nicht hier zu erscheinen. Тепер же-ж так починають писати: він „не сьміє“ належати до нашого товариства місто: він не повинен, не годен, не достóїн належати etc.; „не сьміємо“ оглядати ся на нїякі леґенди м. не можем оглядати ся або нам не оглядати ся на etc.; наші посли не сьміють піддавати ся суґґестиї м. наші посли не можуть або не повинні etc.; нї один Русин „не сьміє“ відтягнути ся від голосованя м. нї один Русин не повинен відтягнути ся etc.; руска інтелїґенция „не сьміє“ покидати свого народа (в дїйсности на жаль часто: сьміє!) м. руска інтелїґенция не повинна покидати etc.; сего терпіти не можемо і „не сьміємо“ м. ми сего терпіти не можем і не повинні.*)

Гоненє за виразами притьмом ориґінальними стала причиною такого вираженя: стає „смолоскипом“ народної просьвіти. На нїм. Fackel каже люд факля (вахля); — єсть також слово смолоскипа, смолоскип (вперше ужите Федьковичем в поемі: Киртчалї) — та смолоскипа значить скипу засмолену або смолисту пр. з ялиці, смереки, сосни і не може всюди ужити ся; в ческ. єсть слово pochodně, в польск. pochodnia, котре і в рускім може бути ужите; здає ся менї, що нам нїчого кидати тото слово, а конче впихати вираз смолоскипа, котрий не зовсїм підходячий, бо може бути

---

*) Подібно вживають „смѣть“ Москалї і směti Чехи, чи не під впливом нїмецкого стилю? не беру ся рішати. У нас Русинів уживає ся сьміти лише в таких случаях, як śmieć у Поляків, від котрих тут хиба тим ріжнимо ся, що маємо verba composita посьміти, насьміти. »Купець не сьміє стратити« der Kaufmann darf nicht verlieren чув я лишень раз з уст Жида говорячого ломаною русчиною. Хто з Русинів говорить: »нї один Русин не сьміє голосувати« м. нї один Русин не повинен голосувати — той говорить, правда, відмінно від польского, але зле по руски (в подібних реченях »не сьміє« має в руск. значенє инше: hat nicht den Mut, erkühnt sich nicht). — *І. В.*

похідня і з металю, а в ній горіти олїй, нафта або шпірітус. „Смолоскип народної просьвіти“ Господи милостивий! чи вже-ж блеск народної просьвіти не може обійти ся без смоли?

Рвійка за всяку ціну виражати ся „оригінально“ мабуть причинила ся до такого реченя: тих дїрок „і побільшаючим склом“ не можна „доглянути“ м. тих дїрок і через побільшаюче скло (або при помочи побільшаючого скла) не можна добачити або помітити. Звісно скло мертве, не може бачити, тілько око видить через скло.

Чого доброго! в печатнім слові я стрів з кількадесять разів таке „граматичне“ реченє: „Ви може глухий“? (міcто: Ви може глухі?)

Справди, видячи, як заходять ся декотрі коло нашого народного язика, вхопиш ся за голову і мимоволї нагадаєш слова з перелицёваної Енеїди Котляревского:

Усе́ робйли на зворо́т:
Що стро́їть тре́ба, те лама́ли,
Що тре́ба ки́нуть, те хова́ли,
Що класть в кише́ню, кла́ли в рот.

Не пишемо се кому в обиду, але подаємо лишень осторогу. Хто не дуже роздумує, а садить перше лїпше слово, яку небудь річню в наш язик лїтерáтурний, зле прислужає ся нашій справі. Лучше менше писати, а старанно, нїж творити богато, та не до ладу. Пускане в печать творів не належито оброблених, ще й ту має злу сторону, що ширить похиби язикові, котрі потім нераз лише з трудом дають ся викорінити. От приміром уживане „так — як“ в значеню: sowohl —, als auch у галицких писателїв дуже вкорінене і лишень дуже поволи у нас приходять до пізнаня, що так, як значить: so, wie пр. тоту пісню так у нас сьпівають, як у вас das Lied wird bei uns so gesungen, wie bei euch; що иншого: сосна зелена як в зимі, так в лїтї die Kiefer ist sowohl zur Winterszeit, als auch während des Sommers grün.

Термінів передовсїм раджу глядати у нашого люда: розсипані суть они мов дорогі перли в звичайній повседневній бесїдї люда, тілько треба їх з'уміти найти. Взагалї до збираня виразів людових треба крім залюбованя ще такой і певної ємкости. Я знадоби язикові збираю всюди між людом, навіть у Львові. От подам тут приміри. Перед лїтами, було, ішов я раз улицею ві Львові, аж ту баба починає лаяти жидюка. З початку, було, клене по польски,

та як вже добре розрядилась, давай єго милувати по руски. Межи иншими „учтивостями“, які посипались з уст баби на жидюка учув я також: „а счез бысь, ти трєсирукий!“ (справди той жидюк мав якісь незвичайно довгі руки, котрими вимахував на всї боки). От і находка для мене: трясирукий, се слово зложене зовсїм на лад славяньский = mit zitternden Händen. Другий примір: проходжував ся я коло ряду Бойків, що продавали було, овочі, ще давнїйше, на галицкім пляцу. Коло товару одного Бойка вертїв ся шевчук сюди-туди, нїби то торгуючи. Бойко до разу пізнав, що то за „купець“, то-ж з досади і кликнув до него: „а підеш ти губеро, для тебе не маю товару!“ Я-ж почувши се мерщій до Бойка тай питаю: як ви сказали: губера? — „А щож не губера“ — каже Бойко — „а дїт які має обдуті губи!“ — Може нїкого і нїколи кленучий Бойко так не порадував, як тодї мене: я сей час витягнув записник і занотував: губера (Синевідско) ein Mensch mit aufgeworfenen Lippen. Мій Бойко в першій хвилї трохи счудовав ся — а потім почав добродушно сьміяти ся. Для мене опять була се находка цїнна, бо, як звісно, слова утворені наростком -ера у нас лиш рідко лучають ся. Не хочу більше розводити ся, але скажу коротко, що всюди студиюючи бесїду люда, можна самих красших назбирати виразів. Правда і се, що і найкрасші терміни уживають ся повседневно, та саме тому звичайно нїхто не звертає на них уваги. Про ті терміни нашого люда мож дїйсно примінити те, що сказав Рюкерт про найкрасші мотилї:

Der schönste Schmetterling fliegt,
Wo niemand hat sein Acht.

Та не один може се прочитавши спахне гнївом на мене: се самохвальба гомонить з єго слів!... Та нї голубчики, не хвальба, що менї з всякої хвальби, та що менї із моєго специяльного залюбованя до рідного язика, коли оно менї не принесло нїчого... а требувало від мене „щирим серцем полюбити велику руїну“ — та знаєте самі здорові, що за щиросердечну любов сьвіт не дає нїчого... Та годї! Не думайте, що я тут задля любви рідного язика осуджуючи строго других, себе самого милую. Зовсїм нїт! Дехто може не прихвалить не одної моєї річи тому, що передше вже був ужив мною виткнених виразів і річень. Була-б се причина зовсїм мала-маличка. І я мимо довголїтної працї в досліджуваню нашого народного язика все ще вчу ся, а коли з моїх дослідів що покаже ся фальшивим, так против себе самого поступаю з неумолимою

строгостию. Був час, коли я опираючись на місцевих формах в Галичині і на Україні уживав: „близький“, „низький“ etc., нині коли межи нашим людом в певних місцевостях найшов тверді форми і порівнав тоті слова з старословеньским, я дійшов до висліків зовсім инших і пишу форми тверді: близкий, низкий. Давнійше уживане мною „стосунок“ я покинув і пишу відношенє; давнійше уживав я „околичність“, нині уживаю обстанова, обставина часом доколичність і пр. Німецке eine Nase bekommen толкувано у нас так, як в польскім: дістати носа — аж найшов ся помежи Поляками один, котрий піднїс, що по польски треба би сказати: dostać po nosie. Поляки, взагалї не в порівнаню більше дбалі про чистоту своєго язика, нїж Русини, так і почали писати і говорити. Я-ж сам взяв уживати річні „дістати по носї“, котра менї здалась таки природнїйшою, нїж „дістати носа“. Та недавно бавлячи на Бойківщинї я почув щиро-руску річню: дістати капелюха. Тую річню опісля учув я також і межи робучим людом ві Львові. Очевидно, опирає ся она на розказї якоїсь події, про котру однакож я доси не міг розвідати. Розуміє ся, що найшовши щиро руску річню: дістати капелюха, я відкинув давнійше мною уживане: „дістати по носї“.

Тут єще мали би ми до редакций руских дневників мале прошенє, а то, щоби не поміщали замітох критикуючих язик актів урядових. Взагалї язик урядовий часто не може вдоволити фільольоґів навіть і в тих разах, де форми літературного язика суть вже уняті в стальші форми а і термінольоґія більше вироблена, як пр. в польскім. А то в ряди-годи лучить ся яке письмо урядове по руски написане, тай тото беруть ся по ґазетах критиковати до того зовсїм невдатно. Нїколи не забуду прикрого враженя, якого дізнав я, прочитавши раз критику того рода уничаючу якийсь акт судовий за єго „варварства“ язикові. Акт вистачив якийсь Русин обзнакомлений добре з літературою українською. Язик того акту був зовсїм добрий. Але критик, здає ся, чоловік молодий і не дуже обчитаний в нашій літературі, чіпнув ся язика за такі по єго думцї диковини, як: лити, міждо, завсегда, хоть саме сї вирази стрічають ся у лучших писателїв українських, а форма лити (відповідає старослов. **лити**) у Українців єдино можлива, тим часом в Галичині уживають лиш подекуди: лити, переважно же ляти (= старослов. **литати**). Так то судять у нас про язик зовсїм наномáч, навманя́. А треба предся застановитись, які наслїдки має

така зовсїм безосновна критика. Раз причиняє ся до того, що в пониманю чистоти язика ширить ся у нас справди жасно summa confusio — вдруге: треба добре тото вирозуміти, що чоловік, котрий вистачив згаданий акт по руски, може зістав дуже немило подразнений колючими хоть і несправедливими замітками молодого критика, тим більше, що взагалї русчина і без того не велику має у нас силу притяжну, а писанє в урядах по руски в наших обставинах єсть то все — говорім практично і так як оно єсть в дійсности — таки в певній мірі родом пожертвованя. Всепоруганє, яке по части у нас водить ся, лишень може розорити, але не збудує нїчого. Швидко здобути ся на „критику“ задля язика у нас дуже легко. Напише хто звіт, так другий з погордою се відкине, бо ему пахне: „справозданє“ — а третій бажить „отчетъ“; напише хто: личний — так другий схоче притьмом: „особистий“ (osobisty); — скаже хто: внесенє, так найде ся такий, що встромить як раз: „внесок“ (wniosek); — мовить хто: указанє, вказанє, вказ, указка, так до другого, як раз, прилещує ся: „вказівка“ (wskazówka) і пр. пр. Так в розговорній бесїдї, а що-ж доперва в язицї урядовім, де дїйсно єсть богато властивих і штучних виразів та зворотів. Вже то що до язика урядового, даймо спокій з всякою припрудкою критикою; поки що, добре, як в урядах хоть пишуть по руски. Єсли-же доконче розходить ся о критику язика урядового, то най же єї звершають люде старші, обзнакомлені з термінольоґією правничою і знаючі язик народний.

Тут єще декотрі desiderata, а іменно: тепер майже загально уживають genit. plur.: „писань“ (старосл. **писанiй**, ческ. psaní, де і відповідає старослов. **ий**), „оповідань“. Я ще давнїйше виступив був против тих форм уважаючи за правильні форми: писаній, оповіданій. Правда говорять у нас: весьіль, але таки у люду: подвірія не „подвір“, пишемо: нарічій, условій, орудій (нарічий etc.), хоть знов: огнищ, пасовищ, становищ — а і люд наш уживає побіч піль (старосл. **поль**), також подекуди форми: полий, полей (ческ. polí). Кулїш з самого почину вживав: оповіданій, писаній, та потім взяв ся за коротші форми: „оповідань“ (порівн. польск. opowiadań), „писань“. Те стало головно причиною, чому народовцї стали тепер уживати майже виключно форм коротших. Треба би в письмі згодити ся на певні форми. Що до мене, то-б предкладав такі форми як: оповіданій, писаній.

Рівно також не добре в письмі окінченє і в (з IV. декл.) переносити до декл. сущників рода женьского або середного, хоть подекуди те у люду буває. Думаю, в письмі не повинна тота неправильність ширити ся. Чого доброго: новійшими часами стрів я навіть в однім дневнику: богато „речів“ (!) місто богато річий, із „сухотів“ м. із сухіт.

Накінчик dat. sing. ови взятий із склону сущників IV. кл. [пні на ъ (у)] по мнїню декотрих єсть лише виключно допустимий у сущників I. кл. отож: братови, сусїдови, язикови. Не перечу, що той накінчик дуже у нас розпросторонений, але подекуди уживають ся і первістні форми на **у**, отож: моєму брату і моєму братови, вітцю і вітцеви.

Місто його, мойого, твойого, свойого, синього, ковальом, вітцьом — думаю — одвітнїйше було-б уживати: єго, моєго, своєго, синего, ковалем, вітцем.

Місто „він, вона, воно, вони, восмий, вострий“, думаю, в язицї літературнім нам уживати: він, она, оно, они, осмий, острий.

У Шевченка стрічаємо: Славяне, славянський. Тепер у нас многі притьмом се зміняють на: „Словяни, словяньский“. Хоть се річ не так дуже великоважна, а все-ж добре було-б в язицї літературнім раз усталити відносні форми. По моїм мізкованю так: Славяне єсть то понятє рідневе (Genusbegriff) = в нїм. Slaven; славяньский = slavisch. Для означеня, що так скажу, понятій родових (Speciesbegriffe) уживаю так: старословеньский altslovenisch; новословеньский neuslovenisch; словацкий słovakisch; відтак: ческий, польский, руский etc. (рідня = genus; рід = species).

Що до правописи тут лишень в коротенькости згадаємо про дещо. Правда, що і правописні річи требують одвітного розбираня і уповодованя. Та сим разом вибачайте: не маю охоти ширше розводити ся, бо взагалї уважаю правопись річию меншої ваги. В теперішнїй правописи іменно тоті подробицї мене ударяють неприятно:

Писанє наростка -ар місто -арь в таких словах як: рибарь, вівчарь, боднарь, столярь, кобзарь — коли в многих місцевостях мягку вимову суголоски **р** такой виразно чути. Ото-ж звук **рь** єсть в нашім язицї і не виджу причини, задля якої правопись фонетична має обідняти наш язик під зглядом звуковим або фонетичним, тим більше, коли в genitiv-і пишемо: рибаря,

вівчаря і пр., хоть єсть околиці, де говорять: рибар, рибара, вівчар, вівчара. Пишучи вівчар, косар і т. п. затираємо різницю межи наростками -аръ а -арйъ і то зовсїм непотрібно. Нарост ок -аръ пр. комар, genit. комара; конар genit. конара nom. plur. комари, конари (ті форми яко загально уживані класти би в язиці лїтературнім); місцево кажуть також: комарь, комаря, комарі; конарь, конаря, конарі).

Місто „люди“ я-б радив такой писати люде (старослов. **людиѥ** = homines); а люди populi nom. plur. від люд (старослов. **людъ** = populus).

В таких словах як „сьвященик, сьвятий, сьпівати, сьмілий, зьвір“, я-б радше писав: священик, святий, співати, смілий, звір. Річи то дрібні, та добре було-б їх наконечно полагодити в тихомирці межи собою.

На тім кінчаємо сим разом наші замітки. Може колись свободнїйшим часом прийде ся єще не про одно поговорити. Ми Русини розвиваємо ся серед важких-преважких обстанов, тож нїт чудноти, що не одно у нас виходить не гаразд, покривлене і недоспіле. Та стараймо ся заєдно поступати наперед: прямувати до одної мети, до розвиваня нашого язика на власній, питоменній основі. Всїм нам до довершености далеко, всїм нам треба доперва мозольно вчити ся свого рідного язика — а тота наука задля многих неусталених ще річей не так то пóлегка. Слїдячи закони нашого язика, друг друга поучаймо та не теряймо надії на успіх. Перві стануть послїдними, а послїдні стануть первими, як говорить ся в сьвященім писаню. Наш язик україньско-руский тепер тяжко зневажаний і заєдно послїставлений — однакож відай і для него вибє колись счасливійша година і прийде, надїйсь, пора, коли він сьвітло засияє межи языками славяньскими.

Иванъ Верхратскій.

Михайло П. Старицький.

V.

Я присьвятив досить місця першим лїричним поезиям Старицького і бажаю ще поговорити про них головно тому, що пок. Огоновський у своїй Історії лїтератури, знаючи лише маленьку частину тих поезий, видав про них осуд не зовсїм вірний а подекуди зовсїм фальшивий. „А вжеж — читаємо там (II, 2, 826) і оріґінальні єго стихотвори не мають великої стійности лїтературної. Автор доторкнув ся подекуди до питань національного і суспільного житя на Україні, одначе не зумів чи не хотїв ясно висказати своїх думок". З звичайним у пок. професора баламутством у всяких полїтичних та суспільних справах підносить ся в розборі не многих звісних йому поезий Старицького раз те, що в одній поезиї він „поважив ся трохи яснїйше висказати свої змаганя патріотичні" (хоча в наведенім на доказ сього суду цитаті як раз ніяких змагань нема, а є тільки жаль над зруйнованєм України), а в вірші „До України" той сам поет „не сьміючи піднести протесту против недолї-неволї батьківщини висказує лиш любов до народу свого убожеством прибитого". Взагалї любов до голоти підкреслює пок. Огоновський у віршах Старицького кілька разів, не розуміючи того, що саме змальованє страшного стану тої голоти може бути найголоснїйшим протестом проти тих полїтичних і социяльних порядків, що витворюють такий стан.

Але, як сказано, неясність, а подекуди несправедливість осуду пок. Огоновського можна виправдати тим, що він знав ледви кілька оріґінальних поезий Старицького, а не знав власне найкращих і найсильнїйших, хоча вони вже тодї в значній части були надруковані. І так він не знає поезий „Прочитавши пражське виданє

поезий Т. Шевченка" та „До молодїжи", що були надруковані ще 1878 р. в збірцї „Молот", анї вірші „За панами, за жидами", що була поміщена в збірцї „Товариш". В р. 1884 була прислана до Ґаличини збірочка поезий Старицького з часу від 1875 до 1883, всїх 26 вірш, а власне 1 з 1875, 7 з 1876, 2 з 1877, 1 з 1878, 1 з 1879, 2 з 1880, 2 з 1881, 6 з 1882 і 3 з 1883 р. а надто неповна нова редакция вірші: „Прочитавши пражське виданє Т. Шевченка". Огляд сеї збірки дає нам зовсїм иньше, повнїйше поняте про вартість д. Старицького як лїричного поета і велить жалкувати, що він, друкувавши своїм коштом так богато меньше важного балясту, не здобув ся на те, щоб опублїкувати в одній заокругленій цїлости ті свої твори, між якими є річи справдї коштовні і викінчені формою й змістом. Де що з тих віршів було ріжними часами друковане в розсипку то в Галичинї, то на Українї, а дещо мабуть і доси невідоме ширшій громадї. Подаю з сеї збірки, якої копія находить ся в моїх руках, лиш дещо для характеристики поета. Ось прим. вірша про історично важний момент, коли київська громада в початку 1876 р. провожала М. Драгоманова при його виїздї за границю:

Чи доведеть ся, милий друже,
З тобою стрінутись, чи нї?
Чи серце стомлене, недуже
Й поляже в иньшій сторонї?
В тяжку хвилину розставання
Здавалось — весело пили́,
Й ширококрилі сподївання
Тобі на проводи несли.
Але в річах тремтїв нам голос,
Схиляв ся кожен над столом,
Немов тяжкий, достиглий колос
Підбитий в коренї серпом.
Так горе нишком підкрадалось...
Хтось пісню весело завів,
Алеж і в пісні тій, здавалось
Гучав мов з похорону спів.
І час настав, ми обняли ся:
„Прощай, апостоле, прощай!"
Ти сполотнїв — і полили ся
У тебе сльози невзначай.
„Прощай! Не на́ довго́!..."
Надїя
Нас ошукала, брате мій!

І досї тїшить ся й радїє
Наш лютий ворог навісний.
І досї ніч, нема просьвіти,
Рука спускаєть ся слаба;
Мовчать одуренії дїти
Здавен забитого раба...

Хвалити сю віршу значило-б марно тратити слова. Кождий читаючи її сам відчує і правдивість чутя, яким вона надихана, і ту концентрацию та інтензивність його, що дає поетови в маленькім образочку виявити далеко більше, ніж вимовляють слова, і старанність її форми.

Указ 1876 р., яким заборонено українське слово в Росиї, не лише не знеохотив д. Старицького до праці на ниві укр. письменства, але навпаки, немов додав йому бадьорости та охоти. Такий бадьорий, патріотичний дух віє в його вірші „Нива“ написаній 1877 р.

Гей ти ниво, твого гону
Од Карпату аж до Дону, —
Та широка ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнула ся лугами
Й простягла ся до Лиману.

Щож то, ниво, лихом збита,
Потом. кровію полита,
Заподїялось з тобою?
Не красуєш ся стогами,
Не пишаєш ся скиртами,
А глушиш ся лободою!

„Ох ви жалібники-дїти,
Та не вам би й говорити,
Коли сами марно спали!
Деж були ви? Чужі руки
Завдавали менї муки,
Репяхами засївали.

„Колись добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на жах і горе;
А тепер я знай дичаю,
І не бачу тому й краю,
Бо нїхто мене не оре!“

Правда, ниво! За сльозами
Не рушали ми з ралами..
Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки,—
Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того жнива.

Правда, поезия Старицького обертаєть ся звичайно на социяльних темах. Колись се вважалось заслугою поета; сьогодні, в пору індивідуалїстичної та антісоцияльної реакциї в таких віршах деякі критики готові бачити „віршовані вступні статї". Певна річ, на социяльні теми, на тему загального горя, нужди та непросьвітности можна торочити богато шумних і дешевих фраз, підпускати риторики а в найлїпшім разї арґументів замісь чутя, що повинно бути головним елєментом поезиї. Годї заперечити, в поезиях Старицького декуди чути ту риторику, те надштуковуванє словами прогалин дїйсного чутя; його патос де коли нещирий. Але в иньших поезиях його ми бачимо перед собою дїйсного, живого чоловіка, благородне серце, щирий жаль і горяче, сильне обуренє. Ось прим. 1877 р., по вибусї росийсько-турецької війни, коли при перших тяжких стратах росийського війська, спричинених дурнотою та бездарністю богатьох ґенералів та шахрайствами інтендантури по всїм краю пішов окрик обуреня, а півурядова рос. преса силкувала ся заглушити його квасно-патріотичними окриками, що, мовляв, „русскій народъ готовъ послѣднее отдать", щоб довести війну до кінця, готов іти весь на ворога і т. и., Старицький обертаєть ся до таких редакторів ось якою віршею:

Війна! Війна! Часописї лукаві
Розпалюють, розносють скрізь брехню,
Що наш народ жадає, прагне слави
Крівавої, що на сумну стерню
„Женця" страшного все нести готове
І голову й остатнїй шаг і труд...
О наймите, продажний лихослове!
Чи тиж питав, що дума скорбний люд?
Чи тиж ходив по тих хатах обдертих,
Де з слїз людських аж вохкість полягла,
Де голод пан, де своя воля смерти,
Де вікова неволя й чорна мла?
Чи тиж вбачав, як точить доля ржава
Ще з молоду робітничу сїм'ю?
На щож старцям здала ся тая слава?

Чи закрасить вона біду свою?
Похнюпившись одно вони вчувають,
Що шле Господь ще нове лихо знов, —
І байдуже хиба там смерть стрічають,
Що й дома їх точилась марно кров.

Можна сьміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобути ся на таке сильне та енергічне слово і не взяти в нім ані одної фальшивої ноти. Що таке слово не могло тоді залунати в Росиї під подвійною — загальноросийською та ще й спеціяльно україножерною цензурою, розуміють ся само собою. Тим більше жаль, що воно не залунало хоч за границею і не зробило ся прилюдним сьвідоцтвом щиро народолюбного чутя та гіркого обуреня тодішнього осьвіченого Українця.

Є між тими поезиями Старицького ще одна (з р. 1876), що читаєть ся тепер мов згадка якоїсь історичної хвилї. Звісно, що в початку 70-их років на Україні, під впливом замилуваня до укр. етнографії та перших збірок українського орнаменту Косачевої, Вовка та иньших серед інтеліґентного жіноцтва пішла мода носити українські народні костюми. Розуміють ся, не обійшлось без насьміхів з боку прихильниць космополітичної моди, без суперечок, без слїз. Один із таких моментів підхоплює д. Старицький у вірші „Марусї“:

Не плач, моя рибко кохана,
Шануй оченята-зірки!
Я знаю, образили з пяна
Тебе оті пáнї бридкі:
З тебе насьміхали ся знову
На гулянцї майській в гаю
За одїж селянську крайову,
За мову родиму твою.
Утри свої сльози сріблянї,
Насьмій ся над ними сама:
Хиба-ж ти не знаєш, що в панї
Сумлїння у серцї нема?
Яке їй, скажи менї, дїло
До тих роботящих людей?
Вона убира своє тїло
Для спещених, заздрих очей.
Ще змалку брехнею сповита,
Вона тільки знає одно,
Щоб блиском свого оксамита
Усїх затопити в багно.

Душі її скарб із за злота
Бруднив ся чималі рази...
Чи-ж варт ота панська пустота
Й одної твоєї слези?...

Сьогодні ми сказали би, що патос вірші троха переборщений, що кепкувати з народнього костюма в інтеліґентної панночки-білоручки се ще не значить кепкувати з робучого люду і зовсім не сьвідчить про брак сумліня. Але не забуваймо, що вірша була писана в 1876 р., в сам розгар росийського „народничества", що народні костюми у многих Росиянок були символом полїтичної та социяльної ідейности, що з невинної забавки, яку ще можна би добачити у Марусї Старицького, (видно, не дуже далекої в яких будь ідеях, коли насьмішки пань на маївцї довели її до слїз) швидко у многих Росиянок виробила ся дуже висока релїґія повної саможертви, відреченя від усякої сьвітової, традиційної роскоші, та апостольської працї серед простого люду. Вже 1878 р. д. Старицький міг перекласти нїби то з італїянського, а на дїлї з росийського прегарну віршу „На судї", що була приписана Софії Бардінїй, одній із панночок суджених за „хожденіе в народ" (по росийськи ся вірша була надрукована в прилозї бо брошури Драгоманова „Дѣтеубѣйство совершаемое русскимъ правительствомъ", Женева 1887).

Мій гріх тяжкий, мій замисел злочинний
Суди, суддя, та напрямки, хутчій,
Без вигадок, без хитрої личини,
Без фарисейських лицедій.
Замісь шовків одягши людське дранта
І чобітки злочинно знявши з ніг,
Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
Де голод, нуд, патриция батіг.
На вчинкові гарячому узята
З своїм хрестом стою перед судом.
На щож сюди ще сьвідки й адвоката?
Адже я винна пак кругом!
Лиши, покинь сї допити, мій пане!
Всї при менї злочинницькі знаки:
Мужицький вбір, на босих нозїх рани,
А на руках мозолї й синяки.
З важкої працї я, дивись, якою стала!
А знаєш, що? Ти випий з серця кров!
Найтяжшу там провинність я сховала:
До краю рідного любов!

Та досить виписок. Надіюсь, що й ті, які подано доси, переконають читачів, що Старицький яко лїрик займає в нашій літературі далеко не таке невидне місце, яке признавав йому Огоновський. Навпаки, згадавши, що він був першим із тих, кому доводилось проломувати псевдо-Шевченківські шабльони і виводити нашу поезию на ширший шлях творчости, і що тільки за ним пішов Куліш у пізнїйшій добі свойого віршованя (Хуторна поезия, Магомет і Хадиза, Дзвін, Маруся Богуславка і т. и.), а далї Грінченко, Самійленко, Леся Українка, Кримський і цїла фаляня молодших, ми мусимо признати не малу його заслугу. Та й лишаючи на боцї той історичний момент, а роздивляючи його лїричні поезиї з чисто артистичного погляду ми мусимо признати авторови не малий, хоч, розуміеть ся, й не першорядний талант. Є щось форсоване, роблене в його версіфікациї; патос у нього не все щирий, вірші хоч старанно змайстровані, пливуть важко; тої легкости й ґрациї, якою визначають ся твори першорядних лїриків, у нього нема (не забуваймо, що як раз такими самими хибами визначаеть ся в значній части й лїрика ґенїяльного нїмецького поета Шіллєра!) — се так. Та про те нїхто не відмовить поезиї Старицького ані серіозности її змісту, ані артизму в виконаню, ані глубокого почутя громадських потреб та хиб. Можна сказати навіть, що його лїрика більше громадська, ніж індівідуальна, що він висловлював переважно погляди та почутя, якими одушевляла ся тодішня київська громада передових Українців. Може власне для того його лїрика й не має того блиску безпосердности та індівідуальности, що була рефлєксом загальнїйшої, громадської думки; та власне тому для історика нашої літератури вона подвійно цінна, бо крім артистичної вона має й документальну вартість. Бажалось би дуже, щоб шан. д. Старицький присьвятив декілько часу на те, щоб зібрати з рукописів та друків ті свої оріґінальні твори, впорядкувати та видати їх окремою збіркою; я певний, що така збірка зробила-б його імя більше близьким і дорогим нашій громаді, ніж його новійші драми та повісти.

VI.

Ми можемо обмежити ся короткою розмовою про драматичну дїяльність Старицького, не тому, щоб та дїяльність мала меньшу вагу, а тому, що вона далеко більше звісна і в значній части оцінена по заслузї. В Старицькім давно признано одного з батьків

нового українського театру. Інтересно, як він прийшов до того. „Ще в 1873 році — пише пані Людмила Старицька-Черняхівська — мій батько, дядько Лисенко, сім'я Ліндфорсів і иньші склали в Київі українське аматорське коло, яке в помешканю панства Ліндфорсів виставляло ріжні українські спектаклї. Репертуару для укр. театру в той час не було майже зовсім, отож і постановили писати нові пєси, збогачувати репертуар український. З сим жаданєм удали ся до батька, і він радо приняв ся за роботу. Перше всього він написав комедію „Різдвяна ніч", для якої музику уложив Лисенко, а потім водевіль „Як ковбаса та чарка". Далї він переробив комедію Кухаренка „Чорноморський побит на Кубанї" на оперету „Чорноморцї". У всїх сих перших лїтературно-сценїчних творах порадником та кермачем батьковим був П. Чубінський, який на той час уважав ся великим авторітетом. Виставлювано в-перше ті твори аматорським колом у залї Ліндфорсів, а потім наш гурток роздобув десь дозвіл дати три вистави прилюдно в опернім театрі. От і поставили тричі під ряд „Різдвяну ніч". Публицї дуже сподобались українські вистави і обхопили ввесь Київ щирим захватом. Після сього успіху батько одушевив ся ще більше бажанєм збогатити український репертуар і наважив ся написати поважну драму, засновану на громадських відносинах ріжних верстов української нації. От він і розпочав драму „Панське болото", пізнїйше для дрюку названу „Не судилось", а потім ще трохи скорочену для сцени і названу „Не так склало ся, як ждало ся". Та поки що в 1876 році вдарила заборона на все українське, в тім числї й на укр. театральні вистави, і батько залишив свою драму трохи не скінчену. Аж у 1880 році повіяло вже теплїйшим духом, оголошений був наказ, який дозволяв ґубернаторам та ґенерал-ґубернаторам допускати укр. театральні вистави. Прочули Кіяне, що на провінциї утворила ся українська трупа Ашкаренка під режисерством Кропивницького. Батько й почав хлопотати, щоб роздобути їм дозвіл грати в Київі, а також щоб знайти для них театр. Справа була полагоджена, театр знайдено, батько написав умовини з директором росийської трупи Івановим і в 1880 році зимою укр. трупа перший раз заграла в Київі. Всї були захоплені артистичною грою Кропивницького та Садовського, але батько, що вже 1872 р. віддав ся цїлою душею укр. театрови, був захоплений незвичайно появою української трупи. Він запросив дд. Кропивницького та Садовського жити до нас, а що у нас у помешканю не

було зайвої порядної хати, наняв їм у нашому такиж дворі окрему хату, а пили й їли вони що дня в нас. От з того то часу й почали актьори підмовляти батька, аби взяв під своє крило всю трупу. Наше коло теж висловлювалось нераз, що тілько се могло би піддержати український театр і вивести його від разу на широкий і славний шлях. Бо треба знати, що на перших кроках українській трупі в Київі вельми не поталанило. Трупа була дуже бідна, не мала ні костюмів, ні гарних декорацій, ні, що найголовнійше — ансамблю, ні репертуару. Не богато треба було й умовляти батька, аби він став на чолі укр. театру, бо він до сього й сам рвав ся душею. Отже після другого приїзду укр. трупи під управою Кропивницького батько взяв усіх артистів до себе і зложив нову, велику трупу, забезпечивши всіх артистів навіть занадто високою платнею: Кропивницький брав місячно 500 рублів яко артист, а 200 руб. яко режісер, крім того 10% доходу brutto і 4 пів-бенефіси; Заньковецька брала 500 руб. і т. и. Такої платні тепер нїхто не дає.

„З сього моменту починаєть ся пишний розцьвіт укр. театру. Батько вложив увесь свій маєток, увесь свій хист, усе своє знаття в се дїло, і справдї його укр. трупа од разу звернула на себе увагу, здобула подив і симпатію в цїлій Росиї. Скрізь вистави робили „повні збори“, але й ті повні збори не могли покривати тих видатків, які робив батько для художнього виконаня пєс. Дїло скінчилось тим, що український театр станув міцно на ноги і здобув собі поважне становище серед усїх росийських театрів, ну, а батько проробив усї свої гроші, і на решті головні сили трупи за проводом д. Кропивницького, впевнившись у своїй силї, покинули його і заснували свою нову трупу. Певна річ, я не хочу сказати, щоб батько з патріотизму, сьвідомо офірував усе своє майно на користь укр. сцени; навпаки, я думаю, що коли-б він знав те, як складеть ся доля, то маючи за шиєю пятеро дїтий не зважив ся-б узяти трупу. Але з другого боку певне й те, що коли-б за се дїло взяв ся не патріот-художник, а звичайний підприємець, то гроший би він своїх не згубив, а ще й побільшив би їх, як побільшують і тепер свої фонди обережні антрепренери, в тім числї й трупа Кропивницького, Саксаганського й Садовського.

„І не вважаючи на те, що за оплесками публики пішло все наше майно, батько не нарікав, не зразив ся, не падав духом. Коли його покинули главарі трупи і він лишив ся лише з незна-

ними силами та з малолїтною сім'єю, він зрозумів, що йому треба якось завоювати симпатії публики і для сеї незначної трупи. Минаючи те, що він почав день і ніч мучити ся зі своїми дрібними артистами, навчаючи їх драматичної штуки, — він узяв ся горячо до композиції театральних пєс, розуміючи, що новинками репертуару також як і виконанєм можна привернути до театру публику. І ось коли до сього часу батько займав ся драматичною лїтературою як аматор, тепер драматурґія стає його професією і лїтературна праця робить ся інтензивнїйшою та серіознїйшою".

Я подав отсе невеличке оповіданє як цїкавий документ до виясненя початків нового укр. театру. Він справдї до звісних уже фактів додає дещо нового. Щож до працї д. Старицького на драматичнім полї, то досить буде згадати його прегарну драму „Не судилось", щоб оцїнити її по заслузї. І Костомаров і Огоновський і иньші критики признавали тій драмі першорядну вартість і артистичну й громадську. Правда, д. Старицький не оправдав надїй висловлених при появі сеї драми, не дав українській лїтературі другого твору, що міг би дорівняти їй вартістю й артистичним виконанєм. Та власне наведене тут оповіданє пані Людміли Старицької-Черняхівської вияснює нам, як се сталось.

Драма „Не судилось", розпочата ще десь 1873 р., писалась та виправлялась, певно не без впливу й иньших громадян крім Чубінського, протягом 10 лїт і через те й вийшла така заокруглена та гарна. Творчість Старицького загалом не має тої легкости та свободи, якою визначуєть ся творчість деяких иньших поетів; навпаки, і в його лїрицї і в драмі слїдно важкий процес твореня, перевагу рефлєксиї та обміркованя над чутєм; він не може вдоволити ся нїколи першим начерком, мусить переробляти, шлїфувати та вигладжувати готові вже річи; не лише концепция та уплястичненє задуманої теми, але й форма, мова робить йому трудности; відси його погоня за рідкими словами, привичка вживати неольоґізмів або навіть кувати ad hoc слова, щоб знайти вислов відповідний його думцї або по простy залатати прогалину в вірші. Досить буде одного прикладу; в поезиї „Мій рай" (Правда 1868, ч. 32) маємо таку строфу:

Тобою ганьбують, мій цьвіте ружняний,
Ти всюди, усюди сама...
Хибаж ти не знаєш, що в сьвітї крпжнянім
Нї віри, нї правди нема?

Чому поетови замануло ся замість звичайного у нас „рожевий“ ужити зовсім нечуваної й етимольоґічно неможливої форми „ружняний“, сього не можемо догадати ся. Але раз учепивши ся за сю форму, він мусів для риму викувати слово „крижняний“, що крім своєї незвичайности визначаєть ся ще й тим, що не має і в контексті не дає догадати ся нїякого значіня. Не диво, що поет, у якого творчість більше рефлєксийна, потребує довшого часу, спокою та поради для викінчуваня, вишліфуваня своїх творів. А тим часом, ставши антрепренером театральної трупи і професіональним драматурґом Старицький мусів поставляти штуку за штукою, чим швидше тим лїпше. Не маючи анї ширини житєвої обсервациї, анї тої гнучкости та ріжносторонности таланту, що Карпенко-Карий, він не знаходив тем відповідних для вдачі свойого таланту і був змушений до чисто ремесницької працї — переробляти драми з повістей або приладжувати чужі драматичні твори для сценїчних потреб. Так повстала найбільша частина його „Малороссійскаго театра“, ріжні перерібки з Гоголя, Оржешкової, Шабельскої, Крашевского, так повстали також сценїчні адаптациї творів Нечуя-Левіцького, Олени Пчілки, Александрова, Мирного, і разом із ними причини до ріжних непорозумінь із живими укр. авторами та причини до зачіпок та напастий на д. Старицького з боку чужих та ворожих українству людий в роді Александровского. Послухаймо, що про сю дразливу справу пише панї Людмила Старицька-Черняхівська!

„До речі тут буде сказати кілька слів про „перерібки“ батькові. Так часто кидали йому докори, навіщо він це робив, але от на судї нашому з Грінченком підняло ся це питання і д. Комаров навмисно розпочав його, щоб виявити, що батькові перерібки були в свій час конечне потрібними для розвою українського театру. Як звісно, від 1876 р. аж до останнїх часів (років зо три помічають ся деякі полегкости з боку цензури) цензура заборонювала майже всї речі для сцени (найгірші часи випали між 80 і 90 роками), так що тільки випадково пропускала деякі пєси. А разом з тим деякі автори, як ось напр. Карпенко-Карий, дозволяли грати свої пєси тільки своїй трупі. Що було робити? Де було брати нових пєс? Як можна було годувати публику одним і тим самим невеличким репертуаром, який уже надокучив усїм? Через те й довелось користувати ся тільки з тих пєс, які вже тим або иньшим робом перескочили цензуру, а таких пєс було дозволено три: „На

Кожумяках" Левіцького, „Сьвітова рiч" Олени Пчілки і „Перемудрив" Мирного. Але на жаль усї ті пєси, дуже цінні з боку літературного, з боку сценічного мали стільки хиб, що виставляти їх, не вважаючи на гостру потребу, було цілком неможливо. Через те то батько й удав ся до авторів, чи не бажали-б вони, щоб він переробив їх пєси і зробив їх можливими для сцени? Од авторів він одержав листи не тільки з дозволом, але навіть із проханнєм зробити се і з повною згодою на всї одміни, які він уважатиме потрібними.

„Тяжкий скрут і неможлива боротьба з цензурою доводили до того, що письменники одшукували серед „списковъ безусловно разрѣшенныхъ къ представленію пьєсъ" які небудь старі пєси і під тими заголовками виставляли свої пєси, звичайно, підігнавши їх трохи хоч до дієвих людий одшуканої дозволеної пєси. Памятаю, була одшукана якась „Малороссійская драма въ V дѣйствіяхъ „Васыль и Галя", соч. Бондаренка". Од сієї драми лишилась тільки одна картка з реєстром дієвих осіб, більше нїчого. Що се була за драма, який се був невідомий нїкому автор її — нїхто не знав, але драма була „безусловно разрѣшена къ представленію" і тим то зробила велику послугу. Кільки заборонених драм перейшло все під сією назвою „Василь і Галя"! Звичайно, цензура забороняє пєсу. Що робити? Так і залишити її на віки? Шкода. Хиба охрестити героя Василем, а героїню Галею, тай пустити поклавшись на ласку божу, в сьвіт нового „Василя та Галю" — Бондаренка. Тепер уже більша частина тих пєс, що колись заборонювались, дозволена цензурою і вони йдуть під своїми заголовками, але в деяких усе таки лишились назви героїв Василь та Галя, — тим то мабуть серед укр. репертуару такі розповсюжені сї два ймення".

Отсї інтересні спомини д. Старицької Черняхівської нехай заступлять місце детальної характеристики драматичних писань д. Старицького, а спеціяльно тих, що були породжені його становищем директора й антрепренера драматичної трупи. Для історика укр. літератури ті твори, зібрані д. Старицьким у двотомовій збірці п. з. „Малороссійскій театръ, Москва 1890—1894" будуть мати вартість не стілько своїм змістом, скілько радше як документи певної фази в розвою укр. сценічної штуки, як зразки того невисокого смаку, якому мусїв служити наш автор, та що найбільше як образці тої драматичної техніки, якою він силкував ся закрити хиби властивої драматичної творчости.

Окремого розбору заслугували-б історичні драми д. Старицького „Богдан Хмельницький“, „Оборона Буші“ і „Остання ніч“. Ті драми, писані віршами в часі, коли д. Старицький покинув театральне антрепренерство, виявляють поворот його від сценічного ремесла до щиро-артистичної творчости. Особливо замітна тут із погляду на свою композицию драма „Остання ніч“. Усї три драми вже своєю віршовою формою показують, що автор задав собі над ними більше працї і старав ся вложити в них більше своєї душі, ніж у твори писані просто для потреб сцени. Та я не буду вдавати ся в їх розбір; може коли нагодить ся на се відповіднїйша хвиля. Тут тільки зазначу, що як би хто й не високо ставив ті твори, то в історії українського театру вони (особливо Богдан Хмельницький) мають своє визначне місце головно за для тої боротьби з цензурою, яку мусїла за них видержати укр. сцена. Довгі роки цензура, держачи ся утертого шабльону, що все українське може бути лише мужицьке, не пускала на сцену анї укр. драми з житя інтелїґенциї, анї костюмових драм із укр. історії. „Богдан Хмельницький“ д. Старицького був мабуть чи не першою укр. історичною драмою, якій удалось виборoти доступ на сцену. Він мав не малий успіх, а се факт немаловажний, коли мати на увазї той горячий подих українського патріотизму, яким пронята драма.

Іван Франко.

(Конець буде).

Теорія і практика.

Австрійські основні закони дуже гарні в теорії, та в практиці — виглядають далеко не так гарно. Ми не будемо вдавати ся в розбір поодиноких параґрафів для виказаня сего загально звісного факту, вкажемо тільки на наші шкільні відносини. Є в нас цілий ряд буцім то укр. руських народніх шкіл — але в них польщина стоїть на першім пляні, а все иньше на другім. Про урядованє в народніх школах нема що й говорити — воно чисто польське. Є в нас закон, що нїхто не може бути примушений до науки двох краєвих мов у школах, отже Русини не можуть бути примушені до науки польської мови; тимчасом дїєть ся як раз навпаки; Русини в польських школах не тільки мусять учити ся польської мови окремо як предмету, але в останнїх часах не можуть навіть учити ся своєї мови стілько, скілько їм треба. Є в нас закон, що кожда народність повинна мати свої власні наукові заклади, в яких побирала би науку в рідній мові. Та таких закладів у нас мінімальне число: за те нї одної рільничої школи, нї промислової, нї торговельної, нї лїсничої, нї реальної, нї учительської семінарії і т. д. не згадуючи вже про університет. А предсї тільки школи можуть нам дати стільки інтелїґенциї, кільки вимагають наші культурні потреби. І на се повинна бути звернена пильна увага всеї нашої суспільности і зарадити сему недостаткови треба як найшвидше, бо інакше будемо ми все тільки підрядною нациєю, а нїколи рівнорядною...

Для заради такому невідрадному положеню робило вже дещо Наук. Тов. ім. Шевченка. Тепер вислало воно новий меморіял у справі науки укр. руської мови в середних школах Галичини —

мимоходом сказавши, зведеної до абсурду — до Міністерства і Ради Шкільної Краєвої, з домаганєм заведеня цїлковитої реформи в дотеперішнім пляні науки сеї мови. Меморіял сей звучить дословно так:

Висока ц. к. Радо Шкільна!

Видїл Наукового Товариства ім. Шевченка виконуючи ухвалу загальних зборів із дня 2 лютого 1902, скликав у порозуміню з Руським Товариством Педаґоґічним анкету з фахових людей на 26 марта 1902 року для наради у справі науки укр. руської мови в галицьких середних школах із польською викладовою мовою.

Учасниками сеї анкети були: Барвінський Олександер, проф. учительської семінарії і член Ради шкільної краєвої; Бачинський Николай, проф. ґімназиї в Бережанах; Білецький Василь, проф. акад. ґім. у Львові; Верхратський Іван, проф. акад. ґім. у Львові; Гнатюк Володимир, редактор Літературно-Наукового Вістника у Львові; Громницький Ізидор, проф. акад. ґім. у Львові; Грушевський Михайло, проф. університету у Львові; Др. Калитовський Омелян, управитель ґім. ім. Франца Йосифа в Тернополи; Кокорудз Ілля, проф. акад. ґім. у Львові; Др. Колесса Олександер, проф. університету у Львові; Колесса Філярет. учитель ґім. в Самборі; Колодницький Омелян, проф. II. ґім. в Коломиї; Др. Копач Іван, проф. акал. ґім. у Львові; Левкевич Дмитро, проф. II. ґім. в Перемишли; Др. Лучаковський Константин, проф. Ш. ґім. у Львові; Макарушка Остап, проф. II. ґім. в Коломиї; Огоновський Ілярий, проф. акад. ґім. у Львові; Прийма Іван, проф. II. ґім. в Перемишли; Др. Студинський Кирило, проф. унів. у Львові; Др. Франко Іван, літерат у Львові; Харкевич Едвард, директор акад. ґім. у Львові; Цеглинський Григорий, директор II ґім. в Перемишли; Цеглинський Роман, проф. акад. ґім. у Львові; Шухевич Володимир, проф. реальної школи у Львові; Др. Щурат Василь, учитель ґім. в Бродах.

Постуляти, ухвалені сею анкетою, такі:

I. Остаточною точкою стремлїнь Русинів у справі науки укр. руської мови в галицьких середних школах мусить бути жаданє: а) щоби на цїлій териториї заселеній збитою масою укр. руської народности були засновані наукові заклади з укр. руською мовою викладовою в такім числї і в такім розкладї, щоби вся укр. руська молодїж без жадної перешкоди могла побирати науку в рідній мові;

б) щоби надто наука укр. руської мови у всїх середних школах Галичини без огляду на їх викладову мову була загально обовязкова на рівні з мовою польською.

II. Та що на разї — з огляду на XIX. арт. основних законів державних — жаден горожанин не може бути примушений до науки другої мови краєвої, то анкета стоїть на становищи арт. V c) закона краєвого з дня 22. червня 1867 року, що звучить: „In den Classen mit ruthenischer Unterrichtssprache — (нині з огляду на укр. руські ґімназиї у Львові, Перемишли, Коломиї і Тернополи сказано би: In den Mittelschulen mit ruthenischer Unterrichtssprache; в р. 1867 мали лиш однїсїнькі чотири низші кляси акад. ґімназиї у Львові укр. руську викладову мову, тому й закон говорив: In den Classen mit ruthenischer Unterrichtssprache) — ist die polnische, in den Mittelschulen mit polnischer Unterrichtssprache ist die ruthenische Sprache ein bedingt obligater Gegenstand d. i. von der diesfälligen Erklärung der Eltern abhängig“ і жадає на тій підставі заведеня науки укр. руської мови ві всїх середних школах Галичини з польською викладовою мовою зовсїм на рівні з наукою польської мови в галицьких середних школах з укр. руською викладовою мовою — то значить: заведеня тої науки яко зглядноообовязкового предмету по 2 годині на тиждень протягом 8 лїт від I—VIII кляси включно.

III. Плян тої науки в закладах, що лежать на териториї заселеній в переважній або бодай значній части збитою масою укр. руського народу, — отже зі всїх закладах т. зв. східно-галицьких аж по Сянік, Ярослав, Ясло і Новий Санч включно, — має бути такий сам як при науцї того предмету в закладах з укр. руською викладовою мовою, лише з відповідним обмеженем наукового матеріялу з огляду не меньше число годин науки (меньше-більше в пропорциї 2 : 3); плян для закладів, що лежать на чисто польській териториї, має бути паралєльний, але з огляду на чужоязичність учеників іще більше обмежений і на відповідних осібних підручниках опертий.

IV. Зглядну обовязковість належить — в дусї Начерку орґанїзацийного з р. 1849 § 20 a linea 2 — розуміти так, що по заяві родичів, зглядно опікунів, предмет стає для ученика обовязковий на рівні з кождим иньшим обовязковим предметом, прим. нїмецькою мовою, математикою і т. д. то значить: нота з него має

таке саме значінє позитивне й неґативне, як нота з загально обовязкових предметів.

V. Наука має відбувати ся в часї і способі нормальнім для иньших загально обовязкових предметів.

Видїл Наукового Товариства ім. Шевченка має честь закомунїкувати отсї постуляти Високій ц. к. Радї Шкільній до можливо як найскоршого узгляднення і зреалїзованя, при чім додає, що такий самий комунїкат пересилає заразом до Високого ц. к. Мінїстерства Просьвіти.

Рівночасно однак Видїл Наукового Товариства ім. Шевченка вважає конечним зазначити, що постуляти анкети вважає лиш практично сформулованою конечністю біжучої хвилї, а не остаточною метою культурних стремлїнь Русинів, якою мусить бути одиноко і виключно лиш повна рівнорядність укр. руської мови з польською. Тим самим застерігає собі також у повнї й дальше веденє відповідної акциї в тім дусї аж до осягненя зазначеної цїли.

Львів дня 24 мая 1902.

За Видїл Наук. Тов. ім. Шевченка: М. Грушевський, голова. В. Гнатюк, секретар.

Маємо надїю, що компетентні власти застановлять ся докладно над сею справою і схотять уже раз полагодити її прихильно, та усунути дотеперішний незаконний стан річий.

Наукові листки.

IV. Звідки взяла ся нафта?

Тільки від яких 50 років звернула на себе нафта загальну увагу. Перед тим звертали на неї лише невеличку увагу, хоч вістка про жерела скального олїю сягає вже в старину. Та коли спізнали її стійність, стали використувати старі копальні, стали пробивати нові та робити їх доступними для промислу. Пенсильвенїя, Канада, Кавказ, Угорщина і Галичина — отсе імена, що тїсно звязані з нинїшнїм нафтовим промислом. Також частини нїмецької держави дали дещо про себе чути, хоч вони зі своєю продукцією стоять далеко поза иньшими краями. Як тільки стала досягати нафта значіня загального ужитку, тодї й наука кинула ся на нововідкрите поле і від десяток лїт як найревнїйше займаєть ся геольоґія, ботанїка, зоольоґія й хемія виясненєм, звідки взяв ся і з чого складає ся той так цїнний матеріял.

Одна з перших, науково умотивованих гіпотез про повстанє скального олїю походить від французького хеміка Бертельо (Berthelot). По його думцї істнують у нутрі землї алькалїчні металї, потас і сод, до яких дістає ся зі внї вугляний квас, при чім творять ся ацетилї. Через дїланє на них повстає ацетилєн,*) якого істнованю стоять на завадї висока температура і водяна пара, що витворюєть ся там. Розклад і переміна, що повстає наслїдком тих дїлань, мають довести до витвореня скального олїю.

Другий учений Біяссон пробує свій погляд умотивувати досьвідом. Він розгріває воду, вугляний квас та сїрководень (як

*) Процес подібний до того, як у ацетилєнових лямпах.

гнилі яйця вонючий ґаз) в зелїзних посудах і доходить при тім до вугльоводня, сполуки з вугля і водня, дуже подібної до складових частин скального олїю. З того заключає він, що морська вода несучи з собою „морські вапняки“ втиснула ся крізь щілини до нутра землї, тут зіткнула ся при високій температурі з зелїзом або сїрнистим зелїзом і таким чином дала причину до витворюваня скального олїю.

Третя теорія, що походить від росийського хеміка Менделєєва і також придає нафтї анорґанїчне походженє, заслугує вже задля самої авторітетности її творця на глубшу увагу. Менделєєв не міг виясннти собі масової появи скального олїю в Америцї при помочи голосних тодї поглядів про орґанїчний початок через зігнитє звірячих та ростинних орґанїзмів. Він виходить із такого погляду: скальний олїй лекший від води і виходить тому з нутра землї через ріжні верстви на верх. Значить, первісне жерело мусить лежати глибше, чим верства, в якій він нинї найчастїйше находить ся. Тимчасом певна річ, що в тих часах, коли ті глибші верстви творили верхню нашої землї, ще не було стільки животин, щоб із їх гнитя могли витворити ся такі маси скального олїю. Звідти доходить Менделєєв до зовсїм иньшого результату. В ядрі землї нагромадили ся наслїдком тяжкости великі маси металїв, що мають в собі вуголь, передовсїм маси зелїза, а богата їх там скількість нїкого не здивує, бо велику масу його виказано й на сонцї. Крізь щілини і розколини, що повстали наслїдком підношеня гір, втиснула ся туди зі внї вода і спричинила розклад вугляних металїв. Продуктом сього розкладу треба вважати скальний олїй.*) Ті вуглеводнї видобули ся в видї ґазу до горішних верств, тут наслїдком охолодженя згустили ся, а пороваті поклади пісківця втягнули їх до себе.

Отсе головна суть тих поглядів, що виводять творбу скального олїю з анорґанїчних процесів. Против сього вважають многі вчені такий спосіб повстаня дуже неймовірним, що найбільше можливим у поодиноких случаях, і удержують, як уже сказано, теорію про повстанє нафти з гнитя орґанїзмів, проти якої Менделєєв специяльно виступив зі своєю теорією. Недавно розвинено сю теорію

*) Також наші роди зелїза, як криця, лите зелїзо, коване зелїзо мають всї більше або меньше вугля, і в розжаренім станї, коли на них пустити водяну пару, видають крім водня також вугле-водень, що сам або покревні з ним ґази творять складові части нафти.

ще дальше, хоча й тут маємо ріжні суперечні думки. Одні бачать зьвірячі останки як вихідну точку можливого виясненя, иньші відкидують сю думку, вірять радше в ростинне жерело скального олїю. Питанє ще й досї нерішене; при його розборі наводить ся ще не одно за і против.

Деякі досліднпки приводять знаходженє нафти в звязок із великими покладами камінного вугля в нутрі землї, і бачуть у нім продукт дестиляції доконаної при високій температурі і під великим тисненєм, при чім скальний олїй випарував, а відтак в иньших верствах згустив ся. А що камінний вуголь взагалї вважає ся скаменїлістю прадавних ростин, то сей погляд значив би стільки, як повстанє скального олїю з ростинних орґанїзмів. Та дещо промовляє проти того. Коли-б початок нафти дїйсно стояв у звязи з вугльом, то мусїли би находити ся в покладах камінного вугля слїди скального олїю, а з другого боку недалеко жерел скального олїю показували-б ся вугляні останки. Щоб ростинний орґанїзм замінив ся зовсїм в скальний олїй, не лишаючи ніяких вугляних останків, се хемічно неможливе. Правда, знаходимо слїди нафти в покладах камінного вугля, але там, де в сусїдстві є верстви, що мають у собі зьвірячі останки. Так само у всїх сортах лупків, що при дестиляції дають скальний олїй, находять ся осганки зьвірів, мало останків ростин, а й ті ніколи самі, але все злучені зі зьвірячими викопалинами. От тим то ясно, що від многих лїт богато досліднпків держать ся погляду, що нафта повстала з трупів передпотопових зьвірів.

Енґлєр у Карльсруге мотивує свою теорію експеріментом. Він приймає, що скальний олїй витворив ся зі складових частий товщу зьвірів, і пробує в малім розмірі повторити той процес, дестилюючи рибячий тран при високій температурі (300—400°). При тім не забуває, що в нутрі землї тодї, як мав відбути ся сей розклад, мусїло бути велике тисненє і тому працює 10 атмосферами; таким чином дістав він 60% олїю, з чого девять десятих походить із вуглеводня. Отже цїлковитий процес твореня скального олїю на експеріментальнім столї!

Закидають сїй теорії те, що коли нафта походить із зьвірячих трупів, що мають у собі богато азоту, то й нафта повинна мати значну примішку азоту, а на дїлї азот у нїй показуєть ся лиш рідко. Та сей арґумент легко збити тим фактом, що єства бо-

гаті на азот підпадають найперше зігнитю, при чім азот утїкає як амоняк, і аж тодї наступає розклад товщу.

Рівночасна поява в декотрих місцях кухонної соли і иньших мішанин, що мають у собі соли з морської води, велить догадувати ся, що се були специяльно морські зьвірі, яких трупи гниючи витворили нафту. Коли приняти той морський початок, то тодї теорія про походженє з ростин тратить дуже на своїм значіню, бо ростини в морських водах грають тільки підрядну ролю.

Коли подумати, що в якийсь богатий фавною залив впадає нечайно в купі з масою намулу сильний приплив води насиченої сілю з висше положених соляних покладів, то тодї наслїдком більшої скількости соли всьо житє завмирає. Ссавцї, риби і мякуни гинуть і вкривають ся поволи верствою намулу. На те укладуть ся иньші верстви так, що в протягу часу зьвірячі тїла будуть погребані під масами, що тяжать на них із величезним напором. Для вияснення розкладу товщу, що тепер наступить, не потрібно навіть приймати високу температуру, бо й відкиж зрештою взятись їй у тих місцях, що лежать близько поверхні. Сильні морські алькалії можуть заступити високу температуру і довершити розкладу. За сим промовляє пр. те, що в камінній соли трафляють ся прогалини повні ґазів та плину. З нафтою повстають разом ґази, які завдяки їх експанзивности піднимають навалені на нїй верстви, і втискають скальний олїй в щілини та прогалини камінних мас, де він може осадовити ся — дуже імовірний погляд на перехід нафти в нутрі землї.

Против Енґлєрової теорії підношено велику неправдоподібність кольосального нагромадженя зьвірячих тїл, яке мусимо приняти для вияснення сього процесу. Однак крім висше згаданих можна навести ще иньші причини нечайного вимертя цїлої фавни і нагромадженє великих мас трупів. Скількість соли в якімсь заливі може стати нараз більшою, але можливе також, що вона зменьшить ся по віддїленю від моря через приплив солодкої води а вплив скількости соли на жиючі в водї зьвірята дуже великий. Вульканїчні вибухи, землетрясенє, а також пошести можуть також довести до подібних резульґатів.

Се в короткім нарисї погляд — про повстанє скального олїю, якого в останнїх роках найбільше боронено, і який і в науцї найшов найбільше прихильників.

Перед двома роками виступили Кремер і Шпількер іще з иньшим поглядом, що його виголосив перший із них на з'їзді природознавців у Монахові. Оба хеміки висловили знов гадку про ростинне походженє нафти, до чого їх склонило одно відкритє.

Дуже дрібонькі ростинні орґанїзми, приналежні до найнизших кляс, що звуть ся діятомеї, зверха вкриті кремінним панцирем, мають у своїм нутрі досить правильно розложені маленькі кульочки олїю, які під мікроскопом дуже добре пізнати як крапельки. Мілїонами живуть вони на днї рік та озер. Також у давнїйших часах, в далеких минулих ґеольоґічних періодах були вже ті діятомеї, про що сьвідчать находжені в великій скількости кремяні скелєти; і так кремяний злїпленець найдений у Брандебурґії складає ся майже виключно з лусок тих передпотопових ростин. Здавало ся, що на тім і обмежить ся знайомість із ними, аж ось Кремер знайшов на днї спущеного озера в Укермарку під покладами торфу, що покривав цїлу площу в обводї 900 гектарів, товщовату масу, подібну до воску, що простягала ся під торфом у покладї грубім місцями на 14 m. Коли обік нього відкрито велику силу згаданих кремяних панцирів, заключив із того Кремер, що має перед собою велике „кладовище“ вигиблих діятомеїв і що сей віск ідентичний з краплинками олїю нинї живучих ще орґанїзмів. Так само, як на днї озера в Укермарку, находимо також і в богатьох місцях землї подібні нагромадженя „земного воску“, в части злученого з великими засобами кремяного квасу, що їх треба вважати слїдами орґанїчного житя вигиблих діятомеїв. Ті маси воску, товщ тих ростинних животин зовсїм схожий з товщем Енґлєрсових зьвірячих трупів, отже тим самим переміна земного воску в нафту виявляє повну аналоґію до розкладового процесу зьвірячих товщів.

Чи удержить ся теорія Енґлєрса, чи переможе погляд Кремера і Шпількера, ще не звісно. Суперечка про причини повстаня скального олїю і про ті чинники, що відіграли ролю в його творбі, ще не рішена.

З нїмецького переклав Ф. К.

Хронїка і бібліографія.

І. З літератури і науки.

Драгоманів і Тургенев. В книжці за лютий „Вѣстника Всемірной Исторіи“ надруковано „Воспоминанія украинскаго писателя о Тургеневѣ“. „Український писатель“ — се Драгоманів, імя якого ще не зовсїм леґальне в Росиї. Споминки дають цїкавий матеріял до характеристики відносин знаменитого російського повістяра до українського письменства. Драгоманів посилав Тургеневу свої статї про український рух та українські книжки, шануючи в йому славного російського письменника, прихильного до українства, перекладника оповідань Марка Вовчка на мову російську, автора споминів про Шевченка. Р. 1876 Драгоманів послав Тургеневу „Повісті“ Федьковича й дістав од його такого листа: „Я одібрав разом одного дня й Вашого листа, і повісті д. Федьковича. Щиро дякую за таку почесну ознаку уваги. Я встиг перечитати — і без великої трудности — Вашу передмову і можу сказати, що цїлком поділяю Ваш погляд; та що до сього, то у мене й сумнївів не було, бо менї відомі Ваші попередні працї й Ваш напрям. Скоро перечитаю повісти д. Федьковича, я дозволю собі цїлком отверто висловити свою думку. Заздалегідь чую, що тут тільки і бє джерело живої води, а решта — або мана, або труп“ (в орігиналї писамо мовою російською). Стрїваючись із Драгомановом, Тургенев раз-у-раз висловлював йому свої симпатиї і спочуттє до українського руху; кращими прикметами української натури він уважав ідеалїзм та постійність. Споминки Драгоманова, малюючи справжні відносини Тургенева до українства, мусять збити з позициї тих з Українців, що не можуть простити Тургеневу Пїґасова з його думкою, що всю українську лїтературу можна висловити фразою „грає, грає воропає“... *С. Є.*

Огляд українського письменства. В „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (ч. 102) надруковано чималу статю „Очерки новѣйшей малорусской литературы“, підписану ініґ-

ціялами С. Р. Автор статї, даючи огляд українського письменства, зупиняєть ся переважно на творах тих письменників, що друкувались в „Кіевской Старинѣ“ та „Л.-Н. Вістнику“ — д. д. Грінченка, Яворницького, Левенка, Яновської, Днїпрової Чайки та Коцюбинського. На жаль, йому видимо бракує докладних відомостей про українську лїтературу і з неї він вибирав не самі найвидатнїйші речі, а тільки те, що якимсь випадком на очі навернуло ся. Сим треба й виясняти всї ті великі й малі помилки, яких таки чимало в статї д. С. Р. Наприклад, про новійших письменників - Галичан нїже єдиним словом не згадано; характеристика письменників иноді вражає своєю поверховістю та несправедливістю. Зразком такої несправедливости можна уважати думку про мову Грінченкових творів. З сучасних письменників українських мова Грінченка, особливо останнїх творів його, чи не найчистїйша, чи не найблизша до народної, а тим часом авторові „Очерковъ“ вона здаєть ся „тяжелой“, „искусственной“ до того, що її важко зрозуміти навіть Українцям. Инодї здаєть ся, що д. С. Р. навіть не перечитав того, про що говорить; так, напр. відому казку Коцюбинського „Хо“ він зве „лѣсной сказкою“, — з сього справедливо лиш те, що „Хо“ починаєть ся з опису лїса і автор мабуть початок тільки й бачив. Все се дуже велика шкода, тим більша, що в російській пресї так рідко зустрінути можна огляди нашого письменства. Закінчає автор статю свою цїлком справедливо увагою про дуже прикрі обставини, серед яких довело ся розвиватись українському письменству, й се місце статї найлїпше в нїй. Треба побажати, щоб огляди нашого письменства частїйш з'являли ся хоч у російській пресї, коли не можемо зараз мати своєї. А до останнього мусимо як з більшою силою змагати ся, бо багато є вельми пекучих питань, яких цїлком не можна й здіймати в чужій пресї і які розглядати можна тільки у себе дома. *С. Є.*

Проповідь українською мовою. З приводу „указа“ полтавської консисторії, що надрукувала „Кіевская Старина“, про казанне проповідей у церкві по українськи, д. Славинський помістив у часописї „Волынь“ (ч. 88) замітку „Знаменательный указъ“. Проповіди по церквах звичайно говорять наші сьвященики мішаниною російської, церковно-славянської та української мов, — та ще такою мішаниною, що її важко збагнути навіть осьвіченій, не то простій людині. Певна річ, що така проповідь не може мати жадного впливу на простих слухачів, що здебільшого зовсїм її не розуміють і, як каже автор, „съ безнадежнымъ усердіемъ“ слухають казань сьвященика. А тим часом сїльське духовенство, за дуже малими виємками, дуже добре знає народну мову і могло-б користуватись нею, щоб бути зрозумілим народови. „Указ“ полтавської консисторії й показує таким сьвященикам, що піклують ся про народ, шлях, яким повинно йти. Нїчого й казати, скільки правди в отсих словах д. Славинського: „Живі зносини з народом можуть бути тільки його рідною мовою, а без неї повстає формалїзм, що зовсїм не личить у спра-

вах релігії та віри. Рідна розмова єднає, породжує довіре, безпосередні звязки, промовляє до серця й розуму, визволяє думку й надає сили почуттям". Духовенство, коли воно хоче зрозуміти народ та робити серед його справді добре діло, повинно перш за все памятати про сі слова й облишити свою погорду до простого, „мужицького" слова. *С. Є.*

Манїфестації проти обрусіня. На кустарному з'їзді, що в марції відбув ся в Петербурзі, скоїв ся характерний інцидент. Між иньшим в постановах з'їзду був артикул, що бажано ширити між дрібними ремісниками популярні книжки про всякі ремесла; Микола Левитський з сього приводу робить внесеннє, аби такі книжки видавано не самою лишень росийською мовою, а й „инородческими" мовами й діялектами, де людність їх уживає. Голова з'їзду Тимирязев висловлюєть ся, що таке внесеннє цілком зайве, але Левитський і багато ще членів із ним домагають ся, аби така постанова таки була зроблена. Тоді якийсь Євреїнов голосно кричить, що „русскій" народ повинен вчити ся читать „по русски" і коли вивчить ся, то зрозуміє й „русскую" книжку. Левитський протестує проти такого трактования, але голова заявляє, що він не дозволяє проводити більші змагання з сього приводу і велить секретареві читати протокол далї. Левитський підводить ся й виходить із салї; за ним виходить більшість членів; саля спорожніла. Після такої манїфестациї голова заявив, що вийшло непорозуміннє, що власне й він не проти того, аби внесеннє Левитського з'їзд ухвалив. Манїфестанти вернули ся і внесеннє Левитського ухвалено одноголосно („Южное Обозрѣніе", ч. 1776). Видко, й для Росиї надходить пора, коли „русскіе" мусять уважати на домагання „инородцев", але роблять се вони тодї тільки, коли їх до того змусить незломність ворогів централїзациї й обрусенія. *С. Є.*

Зайшлий культуртреґер на Україні. В попередній книжці „Вістника" ми подали звістку про ненормальне становище земської книгарні в Александровському (в Катеринославщині), де української книжки просто не можна допросити ся. Незабаром після того д. Жигайло листом до редакциї „Приднѣпровскаго края" (ч. 1485) вияснив причини того становища; причини сї досить цїкаві. Річ у тому, що заправляє книгарнею п. Ризположенська, костромичка з роду, — й вона то української мови „не признаетъ вовсе" й певна, що тільки побрехеньки та усякі „смішні істориї" українською мовою можна росказувати. Перед сим „не признает" п. Ризположенської мусять зникнути народні потреби, бо мабуть на думку сієї дивовижної особи не книгарня для народу істнує, а навпаки. Дрібний сам по собі факт сей має дуже велику принципіяльну вагу, він бо добре малює дїяльність тих зайшлих „культуртреґерів", які серед чужого народа поводять ся немов завойовники, що силою здобули край і мають право накидати чужому народови свій стан та уподобаннє. Тип таких „культуртреґерів" — досить звичайна проява у нас на Україні і їх „не признаю" можна почути в усїх справах, що дотикають ся національ-

ного життя українського. Але найбільше лихо в тому, що рідко коли сами Українці протестують проти такого образливого поводження з ними чужинців, нїби так і треба, щоб перша-лїпша зайшла людина хоч і на голову їм вмостила ся. В данному разї чого мовчать земцї та дозволяють п. Ризположенській виявляти отверто свою погорду тому народови, серед якого живе й якого працею кривавою годуєть ся? Адже-ж вона тільки наймит у земства і повинна чинити те, що хазяїн, себ-то земство накаже. Невже земство не спинить тієї нївеляторської роботи, яку провадить пані Ризположенська без жадного на те права? *С. Є.*

До історії памятника Котляревському. Коли-б списати докладно все, що подїяло ся з тим нещасливим памятником, вийшла-б мабуть груба книжка, що стала-б дуже неприхильним свідком про наше громадське життє. Вже мало не десять лїт тягнеть ся та справа; минуло вже чотири роки від ювилею Котляревського, а „вов и нынѣ там“, себ то, справа й досї не порішена, коли і де стояти памятнику. Більш 15 разів се питанє рішало ся полтавською думою і памятник у постановах думських мандрував по Полтаві з одного місця на друге, немов той вічний Жид, що нїде не може знайти собі упокою. Остаточно, здаєть ся, хоч сього жадним чином сказати не можна на певне, справу порішено в полтавській думі 21 марця; дума одноголосно обібрала місце на памятник на Протопопівськім бульварі. А пора вже призначити місце, бо постамент та й самий памятник уже виготовлені й швидко мають бути привезені в Полтаву; переносити з місця на місце якихсь 1000 пудів не так легко, як думі міняти свої постанови!... *С. Є.*

Українська книжка на селї. Від одного з інтелїґентів-Українців, що проживає на селї, дістали ми кілька цїкавих цифр, що наочно показують, яка важна потреба на українську книжку серед селян. Сей інтелїґент, сьвященик одного села в Черкащини, заряджує шкільною бібліотекою і поміж иньшими книжками держить і українські; книжок, певна річ, більш росийських, ніж українських і до того-ж перші здебільшого бувають і більші, а се до їх і читачів повинно приманювати. Читачі сами вибирають книжки без жадного примусу. А тим часом виявились такі цифри за чотири місяцї:

	усїх книг взято	релїйного змісту	історичного й географічного	сельско-господарського	беллетрист. росийської	української
р. 1901 жовтень	56	10	4	3	7	32
падолист	190	33	13	23	37	84
грудень	192	34	25	21	53	59
р. 1902 сїчень	95	17	9	14	24	31
Разом	533	94	51	61	121	206

Не вважаючи на невигідні умови, % українських книжок, самої лишень беллетристики, = 38,6 ж; сей % мусить побільшати ся, коли візьмемо на увагу, що між книжками історичного та господарського змісту також є українські. На жаль, наш кореспондент не дає докладних відомостей, з яких саме книжок складаєть ся бібліотека, який % в нїй українських книжок, які автори знаходять більш читачів і т. и. Коли-б і всї люде,

що мають спромогу спостерегати, що саме читає і чим більш цікавить ся читач із народу, подавали про се докладні відомости. то на підставі їх можна-б дійти до дуже цікавих виводів. *С. Є.*

Українська новинка. В ч. 1182 часописї „Югъ“ надруковано оповіданнє д. Єнохина українською мовою „Вільма“. На превеликий жаль, се єдине українське оповіданнє в росийських часописях зовсїм не визначаєть ся літературними прикметами, а раховано, певне, на ту частину нашої громади, що любить посьміятись та поглузувати з „дурного мужика“. *С. Є*

Етноґрафічні статї по росийських часописях. У „Волынѣ“ надруковано: „Великій постъ и первая его недѣля у крестьянъ“ (ч. 60), „Велыкдень у крестьянъ на Волыни“ (ч. 89), „День св. Юрія“ (ч. 90), і „Проводы въ житомірскомъ уѣздѣ“ (ч. 92). Въ часописї „Вѣстникъ Юга“ надруковано: „Чистый четверъ“ (ч. 56) і „Великдень“ (ч. 60). Въ „Кіевской Газетѣ“ — „Празднованіе Пасхи въ деревнѣ“ (ч. 104). *С. Є.*

Улиця Шевченка в Черкасах. В Черкасах серед людей, прихильних до памяти Шевченка, виникла думка назвати його іменем теперішню Верх-горову вулицю, з якої наш Кобзарь часто любував ся Дніпром („Биржевыя Вѣдомости“, ч. 90). Та на се треба затвердження від уряду і певне він його не дасть. В Чернигові, напр., т р и р о к и вже минуло, як дума прохала назвати одну з улиць Шевченківською, але й досї відповіди нема й не знати навіть, де те проханнє діло ся („Кіевск. Газета“, ч. 107). Та й справдї — нема чого поспішати: дощ за шию не капле!... *С. Є.*

Рецензиї на українські книжки. В часописї „Кіевская Газета“ д. Степанович надрукував прихильні оцїнки „Люборацьких“ Свидницького (ч. 91) та перших книжок за сей рік „Кіевской Старины“ (ч. 109); в ч. 109 „Кіевск. Газеты“ знаходимо опріч того звістку про видавницьку дїяльність київських Українців („книжныя новости“). В часописї „Югъ“ д. Ков.-Кол. містить реґулярно оцїнки українських книжок; в останнї часи надруковано рецензиї на оповідання Коцюбинського „Дорогою цїною“ (ч. 1173) та на книжки Грінченка „Народные спектакли“ (ч. 1165), „Оповідання про Івана Котляревського“ (ч. 1157) і „Серед темної ночи“ (ч. 1478). *С. Є.*

До цензури подано з Київа: 1) Маркович Д. — По степах та хуторах, — збірник оповідань, значно доповнений; 2) Левіцького І. — Повісти й оповідання т. 1 і 2. Перше виданнє всїх трьох книжок розійшло ся. *С. Є.*

Дозволено цензурою: 1) Кониського — Перебенді Твори т. IV (т. IV і V творів Кониського подано до цензури разом; цензура з їх викинула більшу половину змісту, тим дозволене вийде одним томом, як IV т. творів); 2) Ганни Барвінок — Оповідання, 3) Грінченка — Оповіданнє про Евгена Гребінку. *С. Є.*

Укр. національний стиль. На кустарному з'їздї в Петербурзї п. Косач (Олена Пчілка) мала відчит про те, щоб земства запомагали українським кустарям додержувати національного стилю в своїх виробах. З'їзд ухвалив просити земства, аби кустарям давано премії

за кращі вироби в українському національному стилї („Приднѣпровскій край“, ч. 1495). *С. Є.*

Память Жуковського. На сьвятї Жуковського в Москві проф Сумцов мав промову „Добрыя дѣла Жуковскаго“, в якій зазначив послуги, що зробив Жуковський Шевченкови, Квітці й Максимовичеві („Русскія Вѣдомости“, ч. 97). *С. Є.*

Народное Благо, популярний російський тижневник, надрукував в ч. 9—10 статю В. Ф. Краснова про М. Левитського п. з. „Артельный батька“ і подав портрет сього заслуженого українського дїяча. *В.*

Etudiant Socialiste, бруксельська часопись, надрукувала в остатнїх числах довшу статю п. з. „La Russie-Ukraine“ par „Un Revol. ukrainien“. Довідуємося про се посередно, бо відповідних чисел сеї часописи ми не дістали, через що й не можемо нїчого сказати про зміст статї. *В.*

Академія Наук у Берлїнї. З недавно оголошеного найновійшого справозданя берлїнської Академії Наук довідуємо ся, що вона має разом 246 членів. Звичайних членів має 50 (28 в фізично-математичній, 22 в фільософічно-історичній секциї), а найстарший між ними Т. Момзен, що є членом від 1858 р. Число заграничних членів виносить 17, почесних 11 (між ними король Оскар II). Членів кореспондентів має Академія 168, з того 92 в фізично-математичній і 76 в фільософічно-історичній секциї. *В.*

Нововіднайдений грецький письменник. Нїмецьке Орієнтальне товариство добуло недавно грецький папірус із третього сто лїтя пер. Хр., що містить дітирамб на перські війни, написаний звісним у старинї поетом, але тепер знаним тільки з імени, Тимотеєм із Мілєту, що жив між 420—350 р. пер. Хр. Поема добре перехована, тільки з початку трошки ушкоджена. Товариство опублїкує її незабаром у своїх виданях. *В.*

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Р. 1902, кн. II. Т. XLVI. Львів, 1902. З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка. Ціна 3 корони. Зміст: 1) Магдаленське майстерство на Українї, написав Хведор Вовк (з рисунками й фототипіями). Ст. 1—12. — 1) Сьвятий Климент у Корсунї, причинки до історії староруської леґенди, дра Івана Франка (далї буде). Ст. 1—44. — 3) Угроруські духовні вірші, подав Володимир Гнатюк (Вступ. Вірші з північної Угорщини ч. 1—54; далї буде). Ст. 1—68. — 4) Miscellanea: а) Монах ворожбитом, подав М. Грушевський; б) Руська пісня польського аґітатора з 1848 р., подав Ф. Королевський; в) Як складають ся леґенди, подав Олексій Маркович. Ст. 1—6. — 5) Наукова хроніка: Огляд часописей за р. 1900 — часописи видавані поза Україною. Ст. 1—24. — 6) Бібліоґрафія (рецензиї й справоздання). Ст. 1—44.

Материяли до укр.-руської етнольоґії. Видане етноґрафічної комісиї за редакциєю Хв. Вовка. Т. V. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Трета часть. У Львові, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 256, 8^0.

Ціна 6 кор. Зміст: 1) Родини. Ст. 1–10. — 2) Гуцульське весілля. Ст. 11–68. — 3) Гуцульські струменти. Ст. 69—77. — 4) Гуцульські танці. Ст. 78—80. — 5) Гуцульські пісні. Ст. 81—240. 6) Смерть. Ст. 241–255.

М. Грушевський. Розвідки й материяли до історії України-Руси. IV. (Відбитки з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ з р. 1898–1900 і „Жерел до історії України-Руси“ т. Ш.). У Львові, 1902. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. Ст. 196, 8⁰. Зміст: I. Статї по археольоґії: 1) Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина, з рисунком). 2) Молотівське срібло (з рисунками й фототипією). 3) Печатки з околиць Галича (з рисунками). 4) Печатка з Ступниці під Самбором (з рисунком). 5) Ковтки в уживаню сучасних Кавказців (з рисунками). 6) Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки. II. Розвідки й материяли історичні: 1) До питання про правнодержавне становище київських князїв XV в. 2) Материяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. 3) До історії „руського обряду“ в давній Польщі. 4) Сторінка з історії українсько-руського сїльського духовенства (по самбірським актам XVI в.). 5) Кілька документів з житя Забужської Руси XVI в. 6) Економічний стан селян в Сяніцькім старостві XVI в. на основі описей Королївщин.

Магдаленське майстерство на Україні Написав Хведор Вовк. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“, т. XLVI). У Львові, 1902. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. Сторін 14 + 3 таблиці з малюнками, 8⁰. Ціна 20 сот.

Леся Українка. Відгуки. Поезиї. Чернівці, 1902. Накладом Николая Грабчука. З друкарні „Австрия“. Ст. 96, 8⁰. Ціна 1·60К. Зміст: 1) З невільничих пісень. Ст 5–16. — 2) Ритми. Ст. 17—30. — 3) Хвилини. Ст. 31–42. 4) Леґенди. Ст. 43—65. — 5) Одержима. Драматична поема. Ст. 67—93. — Отсе перша книжка, видана оздобно на Буковинї (далеко красше, як „Синя книжечка“ Стефаника) так, що може бути справдїшною прикрасою сальонів та бібліотек. Що до змісту, то за нього ручить саме імя авторки, тому й поручаємо горячо сю книжечку нашій публїцї. *B.*

Ґі де Мопасан. Горля. Оповіданя. Переклала Марія Грушевська. Львів, 1902. Накладом укр. руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 104, 8⁰. Ціна 1·30 кор. (в оправі). Зміст: 1) Горля. Ст. 3—35. — 2) Коршма. Ст. 36—52.— 3) Чорт. Ст. 53–62. — 4) Коло померщої Ст. 63—68. — 5) Очікуванє. Ст. 69—76. — 6) Перший сніг. Ст. 77—88. — 7) Нашийник. Ст. 80–100.

Еміль Золя. Повінь. Оповіданє. Переклад Івана Франка. (Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 28). У Львові, 1902 З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 16⁰. Ціна 30 сот.

Богдан Лепкий. Листки падуть. (Заходом К. Студиньского) Львів, 1902. З друкарні В. А. Шийковского. Накладом А. Хойнацкого. Ст. 130, 8⁰. Ціна 2 кор. (в оправі). Зміст: 1) Засьпів. Ст. 5. — 2) З сїл і піль. Ст. 9—

32. — 3) В Розтоках. Ст. 35—65. — 4) Принагідні (стихотвори). Ст. 69-73. — 5) Любовні. Ст. 77—83. — 6) Карнавал. Ст. 87—98. — 7) В хвилях зневіри. Ст. 101-104. — 8) Думки і пісні. Ст. 107—112. — 8) Фрагменти. Ст. 115—125.

Дві могилі. Оповіданє з сибірського житя для молодїжи приладив Ф. Королевський. (Виданє Руского педагогічного Товариства. Ч. 98). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 46, 8°. Ціна 18 сот.

Анґлїйські казки. З росийської мови перевів Любомир Селянський. (Виданє Руского педагогічного Товариства. Ч. 99). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 8°. Ціна 24 сот.

М. Коцюбинський. Дорогою циною. Оповидання. (Оттискъ изъ журнала „Кіевск. Старина"). Кіевъ, 1902. Типографія И. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 66, вел. 8°.

Гнатъ Хоткевич (Галайда). Поезія въ прози. Збирнькъ. Харьковъ, 1902. Типографія „Печатн. Дѣло". Ст. 104, вел. 8°. Ціна 75 коп. Зміст: 1) Портретъ (фантазія). Ст. 3—38 — 2) Поезія въ прози. Ст. 39. — 3) Berçeuse Chopin'a (етюдъ). Ст. 40—63. — 4) Осинь (подилъ зъ романа, що неистнуе). Ст. 64—79. — 5) Била береза. Ст. 80—88. — 6) Романсъ (Иронія). Ст. 89 97.— 7) Спокій духа и духъ спокою. Ст. 98—102. — Д. Хоткевич звісний нашим читачам із праць друкованих у „Лїт. Наук. Вістнику", з яких дещо й передруковане в отсїй книжцї. Книжка видана як на українські літературні обставини дуже гарно, письмо велике зеленаве, з прикрасами в текстї. Поручаємо її нашим читачам.

В. Щурат. Зарваниця. Другий наклад. Львів, 1902. З печатнї В. А. Шийковського. Ст. 16, 16°. Ціна 20 сот.

Антін Грицуняк, єго житє та смерть і спадщина, яка по нїм лишила ся для нас. Друге виданє, доповнене. Заходом редакциї „Гром. Голосу". Перемишль, 1902. Накладом Б. Кона. З друкарні Шварца. Ст. 40, 8°. Ціна 25 сот. Зміст: 1) Інтерпеляция посла дра Коса... (в справі конфіскати сеї брошури і оповіданя „Свинська конституция" записаного дром Франком від Грицуняка, а опісля перероблено в новелю; тут вона й надрукована). Ст. 3-17. — 2) Хто був Антін Грицуняк і чим він був для нас? Ст. 18—22. — 3) Як поховали ми товариша Антона Грицуняка? Ст. 23—31. — 4) Притча про ґрафа Баденього. Ст. 33—35. — 5) Розбійник і піп. Ст. 36—37. — 6) Що то є обридливість. Ст. 37—38. — 7) Безбожність радикалів. Ст. 38—40.

Антін Крушельницький. Артистка. Драма в чотирох актах. Коломия, 1902. З друкарні Михайла Білоуса. Ст. 92, вел. 8°. Ціна 2 кор.

Д. Єремійчук. Кружок недільних проповідий. Чернівці, 1902. З друкарні товариства „Руска Рада". Ст. 65, вел. 8°. Ціна 60 сот. — Ся книжечка містить 8 проповідий на неділї від Великодня до Зелених Сьвят. Мова — народня. Книжечку надруковано тільки в 80 примірниках; як видимо, то наклад її дуже незвичайний і може чи й не одинокий у нас, бодай в останнїх лїтах.

Наша вѣра. Написавъ о. Андрей Шептицкій, митрополитъ галицкій. Жовква, 1902. Накладомъ Выдавництва Чина св Василія В. Ст. 22, 8⁹. Ціна 10 сот.

О супружествѣ и родинѣ. (Написав о. Андрей Шептицький, митрополит галицкий). Жовква, 1902. Печатня ОО. Василіянъ Ст. 54, 8⁹. Ціна 20 сот.

Наука соціялїстів, о скілько вона правдива, а о скілько хибна. Для руского народу приладив О. Б. (Видавництво побожних книжок Чина св. В. В. Книжка XV. Жовква, 1901. Печатня ОО. Василіян. Ст. 102, 16⁰. Ціна 30 сот.

Юда Искаріотъ. Религійна легенда зъ англійского. Коломия, 1902. Печатня М. Бѣлоуса. Ст. 14, 16⁰. Ціна 10 сот.

М. Копко. Нашѝ думы, нашѝ пѣсни. (Бібліотека музикальна. Ч. 7). Перемышль, 1902. Зъ печатнѣ Н. Джулыньского. Ст. 16, 8⁰. Ціна 25 сот.

Праці Українців у чужих мовах. Cyryl Studziński. Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja. Lwów, 1902. Nakładem Autora. Z drukarni W. A. Szyjkowskiego. Ст. 80, вел. 8⁰. Ціна 1·40 кор.

Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den Apokryphen des Neuen Testamentes. Von Dr. Ivan Franke in Lemberg. I. Zu den Pseudoclementinen (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, herausgegeben von Dr. Erwin Preuschen in Darmstadt). Verlag der J. Ricker'schen Verlagsbuchhandlung in Giessen. Ст. 146—155.

„Wiener Studien" надрукували у другім зошиті за 1901 р. (ст. 185—208) розвідку др. Івана Копача п. и. „Kritische Analyse der sogenannten Thukydideischen Archäologie". (По укр. руськи була надрукована ся праця в XLII т. „Записок".) Редактор журнала, професор грецької фільольогії в віденськім університеті, Др. фон Арнім, назвав сю працю „scharfsinnige und gründliche Untersuchung".

„Eos", орган клясичних фільольогів у Львові, надрукував в останнім випуску (за 1901 р.), що вийшов сими днями, працю дра Івана Копача, написану по латинськи п. з. „De Horatii rectae vitae praeceptis" (Про Горацієві засади мудрого житя). Автор обговорює тут засади Горація і становища наукової етики і оцінює їх вартість під зглядом педагогічним.

Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien von Julian Romanczuk, Mitglied des Abgeordnetenhauses, Wien, 1902. Druck von Hermann Gresser. Ст. 40, вел. 8⁰. Ціна 60 сот. При кінци минулого року виступив був у нїмецькім парляменті др. Затлєр із бесїдою, зверненою проти Поляків, в якій порівнував їх положенє в Нїмеччинї з положенєм у Галичинї і доказував, що вони не заслугують у Нїмеччинї на лїпше трактованє як тепер тому, що в Галичинї, де вони виключні пани, поступають собі далеко гірше з Русинами, хоч Русини чисельно мало що уступають їм, та що того не повинно бути, хоч би тому, що вони там не державний народ, але на основі законів рівнорядний з Русинами.

На доказ сього навів др. Затлєр ріжні дати, публїковані в ріжних часописях та брошурах австрийських. Бесїда дра Затлєра викликала між Поляками велике обурене, бо се була для них дискредитация. Тому постановили вони зменшити значінє бесїди дра Затлєра. Предсїдатель польського „Коła“ у Відни, Яворский, опублїкував зараз лист до предсїдателя польського „Коła“ в Берлїні, кн. Радзївіла, в якім старав ся головно збити дати що до галицького шкільництва, наведені дром Затлєром. Сим листом покористував ся кн. Радзївіл при відповіди дру Затлєрови, але він йому зараз же знов відповів, піддержуючи все сказане перше. Тодї оголосив професор краківського унїверситету С. Смолька отвертий лист до дра Затлєра, в якім виступив остро проти нього, але закидів його не збивав, хиба загальними фразами. Лист був дуже слабо написаний і зробив цїлковите фіяско. Др. Затлєр виголосив іще й трету бесїду в парляментї на тему польсько-руських відносин у Галичинї. Польська преса озлобила ся сим страшенно на дра Затлєра, а проф. Смолька постановив його знищити на прах в окремій брошурі, яку видав по нїмецьки п. н. „Die Ruthenen u. ihre „Gönner“ in Berlin. Von Dr. Stanislaus Smolka, k. k. Hofrath und Universitätsprofessor, Mitglied des Herrenhauses. Wien Leipzig, 1902. Verlag „Austria“, Franz Doll. Ст. 40, 8°. Цїна 90 сот. Та хоч др. Смолька історик, виказав таке незнанє польсько-руських відносин у Галичинї, що треба дивувати ся, як він може його погодити зі своїм фахом. Та крім самого незнаня брошура написана ще й наскрізь тенденцийно, з цїлим рядом фальшивих дат та чисел і т. и. Ми розуміємо цїль брошури, та все уважаємо її невідповідною імени професора та ще й історика; вона що найвисше повинна була вийти з рук публїциста, тодї й не разила-б так. Брошура д. Романчука є відповідю проф. Смольцї. Д. Романчук переходить усї його важнїйші закиди та мильні висновки і простує їх числами та фактами. Було-б дуже цїкаво почути тепер арґументи проф. Смольки про факти, які збиває докладно д. Романчук — та сего мабуть не буде і проф. Смолька мовчати-ме... Дуже добре, що д. Романчук видав свою брошуру по нїмецьки, бо через те дав змогу ширшим кругам познайомити ся з фактичними польсько-руськими відносинами в Галичинї. *В.*

Переклади українських творів. „Nowy Głos Polski“ (давнїйше: Nowe Słowo Polskie) надрукував у 145 ч. с. р. переклад оповіданя В. Стефаника п. н. „Wieczorna godzina“. (Вечірня година). Переклад зладив Генрик Фоґль.

Часопись „Югъ“ в ч. 1158 надрукувала переклад оповідання „Сільский верховод“ з „Л.-Н. Вістника“; в часописї „Асхабадъ“ (ч. 69) поміщено переклад поезиї Шевченка „На городї коло броду“; в четвертій книжцї місячника „Дѣтское Чтеніе“ д. Хоткевич помістив російський переклад свого дитячого оповідання „Дневні пригоди комаха Санґвина“, що вийшло торік у Львові. *С Є.*

„Благой указ“, І. Франка. Переклав С. Бердяєв. „Игрушечка“, 1901, ч. 8.

„Звѣзды“, із Б Грінченка. Переклав Белоусов. „Игрушечка“ 1901, ч. 9 (відділ „Для Малюток“).

Americký śvihák. Obrazok zo života americko-slovenských robotníkov v troch dejoch. Rusky napísal: Štefan Makar. Poslovenčil: Rev. A. Pavčo. Odtisk z „Bratstva“, 1901 r. Wilkesbarre, Pa. Ст. 96, 16°. Ціна 15 центів. *B.*

Hricz és az urfi. Elbeszélés az 1846 1848 zivataros évekből. Irta Dr. Franko Iván Forditotta Zsátkovics Kálmán. (Családi Regénytár, 19 sz.) Budapest. A Szent-István Társulat kiadasa. Ст. 138, мал. 8°. — Отсе мадярський переклад оповіданя дра І. Франка, друкованого в нашім журналї п. з. „Гриць і панич“. Мадяри не знають доси майже нїчого про нашу лїтературу, хіба дещо пересїяне росийським ситом, і отсе мабуть перша книжка мадярська, що містить переклад із нашої лїтератури. О. Жаткович, як знаю, має ще цїлий ряд иньших перекладів із нашої лїтератури, особливо новійшої, але не може їх видати окремо, бо не найшов доси накладчика. Видно, що й у мадярській лїтературі не дуже-сьвітлі видавничі відносини... *B.*

Ш. Некрольоґи.

Олександер Лазаревський. 31 марця несподївано помер у Київі Олександер Михайлович Лазаревський, відомий своїми працями по історії України. На сьвіт народив ся небіжчик р. 1834, вчив ся в Петербурському університеті й служив останнїми часами в Київї членом Судебної Палати. Першу працю Лазаревського — „Указатель для узученія малоросійскаго края“ надруковано ще р. 1852 і з того часу до самої смерти він працював для історії України. Йому належать такі цїнні працї, як „Свѣдѣнія о церковныхъ школахъ и богадѣльняхъ въ старой Малороссіи“, „Очерки изъ жизни старой Малороссіи“, „Люди старой Малороссіи“, „Описаніе старой Малороссіи“, три томи і т. и. Небіжчик належав до постійних співробітників місячника „Кіевская Старина“ і тут здебільшого містив свої працї; рідко яка книжка виходила без його участи. Свою вельми коштовну бібліотеку небіжчик подарував київському університетови. *C. G.*

Дня 10 мая помер у Відни Григорий Купчанко, редактор москвофільської популярної ґазетки „Просвѣщеніе“, в 53 р. житя. Він був Буковинець родом. Родив ся в селї Берегометї, ходив до ґімназиї в Черніцях, а опісля на університет у Відни. На лїтературне поле виступив іще як ґімназияст, друкуючи свої „стихотворенія“ — натурально без нїякої лїтературної вартости — в тодїшнїй „Буковинской Зорѣ“, видаваній якийсь час учителем ґімназиї, москвофілом Іваном Ґлїбовицьким. На університетї належав до дїяльнїйших москвофільських студентів і оснував окреме студентське товариство „Буковина“, що істнує у Відни й доси. Якийсь час займав ся етноґрафією і зібрав досить етноґрафічних матеріялів, що й були видані 1875 р. київським віддїлом росийського Ґеоґрафічного Товариства п. н. „Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ, съ прило-

женіемъ сборника пѣсенъ русскаго буковинскаго народа", з окремим широким вступом. Ся книжка—як пише „Галичанинъ" — „сдѣлала автору розголосъ въ Австріи и Россіи, была поднесена различнымъ достойникамъ и царствующимъ лицамъ и авторъ получилъ за то золотую медаль и так же много писемъ признательности и благодарности". Ся книга має й доси не малу вартість, як одинокий збірник пісень буковинських Руси нів. Розуміеть ся, що впорядкованє й редакция матеріялу не були заслугою Купчанка, а київських учених. При тім Купчанкові записи не можуть задовольнити вимогів науки. — По скінченю університета осів Купчанко на стало в Відні і жив там із малими перервами до смерти. Коли в 1882 р. відбував ся процес Ольги Грабарової і товаришів, Купчанко, що знав ся зі всїми обжалуваними, винїс ся тодї „заблаговременно" до Льондону і не вернув скорше, аж процес скінчив ся. В Льондонї видав за той час кілька нумерів популярної ґазетки„ Звѣзда". Чого він одначе уважав за потрібне тїкати до Льондону, чи був би й він замішаний у процес, коли б був лишив ся в Відні, не знати. В 1888 р. почав він видавати популярну ґазетку „Русская Правда", в якій побіч похвальних пеанів ріжним австрийським мужам державним заміщував пеани на російських ґенералів, полїтиків і т. д. Нараз стали його підозрівати за якусь державну зраду і були би певно арештували, коли-б Купчанко не був знов утїк за границю. Сю аферу представляє „Галичанинъ" так: „Желая подорвати изданіе и компромитовати его редактора въ очахъ австрійского правительства, буковинскіи украинофилы постарались о томъ, що Купчанко обвиненъ былъ въ якой-то опасной пропагандѣ. Но онъ заблаговременно узналъ о грозящей ему опасности и бѣжалъ за границу. Вслѣдствіе того по поводу украинофильскихъ доносовъ арестованъ былъ лишь пок. Дан. Козарищукъ, который въ то время состоялъ редакторомъ „Науки" Наумовича и яко буковинецъ также мѣшалъ въ многомъ нынѣшнимъ соціалъ-демократамъ, а тогдашнимъ украйнофиламъ(sic!). По переведеніи судебного изслѣдованія оказалось, що ни Козарищукъ, ни Купчанко не совершили ніякого преступленія и не занимались ничѣмъ такимъ, що было бы опаснымъ для Австрїи. Напротивъ, изъ писемъ и кореспонденцій, забранныхъ судомъ изъ квартиры Купчанка, оказалось, що онъ ишолъ на руку австрійскому правительству. По истеченіи года Купчанко возвратился опять въ Австрію и продолжалъ свою дѣятельность въ давномъ направленіи. Слѣдство противъ него и противъ Дан. Козарищука было пріостановлено. Буковинскіи польскіи шовинисты съ украинофилами непремѣнно требовали, щобы обохъ обвиненныхъ перевезти въ Черновцы и тамъ вести противъ нихъ слѣдство, но вѣденьскій судъ не согласился на то, перевелъ изслѣдованіе въ Вѣднѣ и пріостановилъ таковое, когда убѣдился, що цѣлое обвиненіе основуется на подлыхъ доносахъ политическихъ противниковъ". Чим таким Купчанко „ишолъ на руку австрійскому пра-

вительству“, Галичанинъ не згадує. Тимчасом се була публична тайна, що Купчанко був по-просту політичний аґент і то рівночасно аж трьох держав: Австрії, Росиї й Болгарії: кождій із них подавав він інформациї про дві иньші державі. Через те й процес його „пріостановлено“, бо інакше були-б скомпромітовані якісь особи, що давали йому порученя, а яких не можна було компромітувати. Про нечисті руки Купчанка сьвідчить іще й иньший процес, що був недавно в Відни, в якім показало ся, що Купчанко піддурив якогось Німця з Ґрацу, що перепре його кандидатуру на посла на Буковині, видурив від нього невелику, але все таки значну суму гроший, а опісля пошив його в дурні. Наводимо сї факти не тому, щоб неславити память небіщика, але щоб показати, які патріоти є між нашими „русскими“, яких вони опісля величають і ставлять на взір селянам як борців та героїв за наші права і авансують їх на ґеніїв, що мало вже місце з Наумовичем, а буде мати певно й з иньшими. Від 1894 р. до смерти видавав Купчанко популярну ґазетку „Просвѣщеніе“, в якій далі захвалював нашим селянам російські порядки та співав пеани різжним грошовитим панкам. Один рік видавав ґазетку для дітий п. н. „Вѣночокъ“. Перед смертю надрукував брошуру „Россія и Польша“, але доси вона не появила ся в книгарській торговлї, тому й не можемо нїчого про неї сказати. В 1887 р. видав Купчанко в Липську обємисту книжку п. н. „Die Schicksale der Ruthenen“, в якій представив історію і теперішні відносини галицьких і буковинських Русинів, розуміть ся, зі свойого становища. Крім того надрукусав дві нїмецькі брошури про росийських нїгілїстів (як відомо, деякі обвинені в процесї Ольги Грабарової заявляли, що вони слїдили за нїгілїстами, а більше не робилл нїчого) і третю, що вийшла вже по його смерти п. н. Russland in Ziffern. По руськи видав ряд популярних брошур „исковерканною“ росийщиною, як: „Памятная книжка, изданная въ годовщину 900-лѣтія крещенія Руси“, „Русскій народъ“, „Галичина и ея жители“, „Наша Родина“, „Русь и Польша“, „Письма о тверезости“, „Святый листъ счастья“ и иньше дрантє без нїякої лїтературної вартости, не для осьвіти, але для баламученя селян. *B.*

Дня 24 марта ст. ст. помер у Новознаменськім шпит. під Стрільною звісний росийський письменник Гліб Іванович Успенский. Покійник родив ся 1840 р. в Тулї, де його батько був секретарем „казенной палаты“. Початкове вихованє одержав дома, до низшої ґімназиї ходив у Тулї, а до висшої в Чернигові, куди перенесли його батька. Скінчивши ґімназию, записав ся він на петербурський унїверситет, на правничий факультет, та швидко переніс ся до Москви. Там став він теж в 1861 – 62 р. поміщати свої перші працї в журналї „Зритель“, видаванім Кокошкином. В 1863 р. скінчив унїверситет, але не приймав нїякої урядової служби, тільки посьвятив ся виключно лїтературі. Від 1866 р. був співробітником „Современника“, де помістив цїлий ряд нарисів під спільною назвою „Нравы Растеряевой улицы“. Від 1868—1884 р. був Успенский

співробітником „Отечественныхъ Записокъ“ і помістив у них цілий ряд своїх творів, як: „Черная работа“, „Не въ привычку дѣло“, „Люди и нравы современной деревни“, „Деревенская неурядица“, „Малые ребята“, „Власть земли“ і ин. По заборонї того журнала містив свої працї в рїжних періодичних виданях. Від довшого ряду лїт не міг уже нїчого робити, попавши зразу в чорну мелянхолїю, а опісля в цілковите божевілє. Успенский належить у російській лїтературі до тих письменників, яких прозвано спільною назвою „народниковъ“. Та коли зі змінами обставин у Росиї багато з його товаришів, що були — особливо в 70-их роках — незвичайно популярні, попали серед молодшого поколїня в цілковите забутє, він завдяки своїму визначному талантови, замітній обсерваціï і знаню російського життя спас ся від забутя. І коли опісля настала боротьба в російській лїтературі між сторонниками і противниками „народничества“, імя Успенского називано все з великою пошаною і навіть його противники признавали великі заслуги Успенского для російської лїтератури. Вона понесла через його смерть — не так фізичну, як уже давнїйшу духову велику страту, якої не заступить хто небудь так скоро. *В.*

Минулого місяця помер голосний свого часу американський письменник Френсіс Брет Гарт. Він уродив ся 1839 р. в Albany, в державі Ню-Йорк. В 1854 р. перенїс ся він до Калїфорнії, де в копальнях золота був зразу учителем, а опісля післанцем (експресом). В 1857 р. перенїс ся до Сан-Франціско і вступив як складач до часописи „Golden Era“. Для сеї часописи зладив він кілька скіців із калїфорнїйського житя, наслїдком чого став її співредактором. Не задовго одначе заміняв се становище за становище редактора лїтературного тижневника „Californian“. Між 1864—70 р. був секретарем монетарної філії в Сан-Франціско. Його принагідні поетичні твори для часописей і журналів з'єднали йому швидко розголос. Поеми „The society upon the Stanislau“, „The Pliocene skull“ і „John Burns of Gettysburg“ найшли загальне признанє. В липнї 1868 р. став він на чолї ново основаного „Overland Monthly“ і вже в серпневім випуску надрукував одну з найлїпших своїх новель „The buck of Roaring Camp“, за якою слїдувала знов у сїчни 1869 р. „Outcasts of Poker Flat“. В 1870 р. видав гумористичну поему „Plain language from truthful Jannes“ або „The heathen Chinee“, що викликала в тім часї багато підхлїбних признань авторови. В тім самім часї став він також професором нової лїтератури в Калїфорнїйськім університетї, але вже 1871 р. покинув і се становище і редакцию „Overland Monthly“ та осїв у Ню-Йорку. В 1877 р. іменовано його конзулем у Крефельдї, звідки опісля перенїс ся 1880 р. до Глязґова в тім самім характері. В 1885 р. осїв стало в Льондонї і від тодї жив там, або в близькій околици, аж до смерти. Повне виданє його творів вийшло 1881 р. в Льондонї і 1891 р. в Бостонї. Багато наших читачів знає його з нїмецьких перекладів, друкованих у дешевій бі-

бліотеці Рекляма. На нашу мову були перекладені отсї його твори: 1) Ренські леґенди, пер. В Коцовський (у „Сьвітї“). 2) „Мліс“ пер. др. І. Франко („З чужих зільників“). 3) „Кріссі“, роман, („Бібліот. Дїла“). *В.*

Д. 26 мая вмерла в Парижі п. Марія Дюран (Durand), звісна в французькій літературі під псевдонїмом Henri Greville. Покійна написала богато повістей із росийськсго житя, які зрештою не виявили у неї визначного таланту. Для нас імя її варто памяти за гарну статю про Шевченка, яку вона під своїм власним іменем (на основі інформаций Тургенева) помістила в парижській Revue des deux Mondes 1876 року. Ся статя, навіяна щирою симпатією до нашого Кобзара й до України, була трохи чи найліпшим у ті часи та й доси ще жерелом інформації Французів про нашого національного поета. *І. Ф.*

Д. 21 лютого с. р. вмер у Парижі голосний французький соціольоґ, професор у тамошній École d' Antropologie Шарль Жан-Марі Летурно, автор многих ціннних праць у своїй специяльности. Вроджений 1831 р. в Оре він кінчив медицину і 1858 р. здобув степень доктора, та посьвятивши ся студиям антропольоґії й соціольоґії розпочав свою вчену каріеру перекладами праць Геккеля „Anstropogenie“ та „Природна історія сотвореня“, по чім видав цїлий ряд власних праць: „La Sociologie d' après l' Ethnographie“, „La Physiologie des passions“, „La Biologie“, „Sciens et Materialisme“ і „La Psychologie ettuique“, не вчисляючи довгого ряду моноґрафій та статей поміщених у видаванім при його запомозї „Dictionnaire des sciences anthropologiques“. На похороні заслуженого і симпатичного вченого промовляв також наш земляк, д. Хв. Вовк іменем вільного росийського унїверситету в Парижі. *І. Ф.*

IV. Від Редакциї.

Переписка Редакциї. Вп. *Ст. Ков-їв.* Вп. *Є М. в II.* Присланї вірші не будуть друковані.

Руська Історична Бібліотека

містить найважнійші моноґрафії по історії України-Руси. Для ширшого розповсюднення сього користного видання Товариство імени Шевченка ухвалило значну знижку: хто купує поодинокі томи безпосередно з книгарні Товариства (Львів, Чарнецького 26), дістає знижки 20%, від комплету 50%. Доси появили ся отсї книжки „Іст. Бібліотеки“:

Том I.	Коротка історія Руси, написав Стефан Качала, Тернопіль, 1886, 8⁰, 168 ст.	1·50 зр.
„ II.	Історичні моноґрафії, Миколи Костомарова, Тернопіль, 1886, 8⁰, 231 ст.	2·— „
„ III.	Княжий період України-Руси, до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайського, том I, Тернопіль, 1886, 222 ст.	1·60 „
„ IV.	Княжий період України-Руси, до князюваня Данила Галицького, Д Іловайського, том II, Тернопіль, 1886, 8⁰, 247 ст.	1·80 „
„ V.	Моноґрафії до істориї Галицької Руси, М. Смирнова, М. Дашкевича і Др. І. Шараневича, Тернопіль, 1886. 8⁰, 196 ст.	1·50 „
„ VI.	Історія Великого Князївства Литовського від найдавнійших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Руси, В. Антоновича і Д. Іловайського, Тернопіль, 1887, 8⁰, 207 ст.	1·60 „
„ VII.	Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV віку, розвідка Ів. Линниченка, 8⁰, 268 ст.	1·60 „
„ VIII.	Моноґрафії до істориї укр. церкви	1 00 „
„ IX.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том II, Богдан Хмельницький, том I, Тернопіль, 1883, 8⁰, 192 ст.	1·60 „
„ X.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том III, Богдан Хмельницький, том II, Тернопіль, 1888, 8⁰, 194 ст.	1·60 „
„ XI.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том IV, Богдан Хмельницький, том III, Тернопіль, 1899, 8⁰, 181 ст.	1·60 „
„ XII.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том V, Богдан Хмельницький, том IV, Тернопіль, 1889, 8⁰, 182 ст.	1·60 „
„ XIII.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том VI, Гетьмана Івана Виговського і Юрія Хмельницького, Тернопіль, 1891, 8⁰, 233 ст.	1·60 „
„ XIV.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том VII, Руїна, Гетьмованє Бруховецького, Тернопіль, 8⁰, 151 ст.	1·40 „
„ XV.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том VIII, Руїна, II, Гетьмованє Многогрішного, Львів, 1893, 8⁰, 127 ст.	1·30 „
„ VI.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том IX, Руїна, III, Гетьмованє Самійловича, Львів, 1894, 8⁰, 215 ст.	1·50 „
„ XVII.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том X, Мазепа часть I, Львів, 1895, 8⁰, 198 ст.	1·50 „
„ XVIII.	Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том XI, Мазепа, часть II, в додатку: „Останнї часи козаччини на правобережі“ (моноґрафія В. Антоновича), Львів, 1896, 8⁰, 296 ст.	1·80 „
„ XIX.	Розвідки про народнї рухи на Українї-Руси в XVIII віцї, Львів, 1897, 8⁰, 295 ст.	1·80 „
„ XX.	Начерк Колїївщини на підставі видапих і не виданих документів 1768 і близших років, написав Яків Шульгин, Львів, 1898, 8⁰, 219 ст	1·50 „
„ XXI.	Розвідки про селянство на Українї-Руси в XV—XVIII в. 1901, 8⁰, 174 ст.	1·— „

Том I—VI і IX—XII продають ся тільки в комплєтах Історичної Бібліотски.

В книгарнї Наукового Товариства можна дістати також „Росийсько-український Словарь“ Уманця і Спілки по зниженій цїнї. Хто купує комплєт (чотири томи), платить за нього 6 зл. (для Росиї 6 карб.); хто купує окремо I-ий і II-ий том, платить за кождий по 2·50 зл.; хто купує III-їй і IV-ий том для скомплєтованя попереднїх, платить за кождий з окрема по 1·50 зл.